

ОЛЕНА ЗІНЧЕНКО

*ПРЕДСТАВНИКИ УКРАЇНИ
В ДЕРЖАВНІЙ РАДІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
1906 – 1917 років*

МОНОГРАФІЯ

*ХАРКІВ
«НТМТ»
2013*

ББК 67.300.6

З 63

УДК 340.134(470+571)''1906-1917''

Рецензенти:

Єрмолаєв В.М.,

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
Національний університет
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»;

Лойко Л.І.,

доктор політичних наук, професор,
інститут держави і права імені В.М.Корецького
Національної академії наук України;

Ганкевич В.Ю.,

доктор історичних наук, професор,
Таврійський Національний університет імені В.І.Вернадського

Зінченко Олена.

З 63 Представники України в Державній раді Російської імперії
(1906–1917 рр.) : Монографія. – Харків: НТМТ, 2013. – 250 с.

ISBN 978-617-578-107-4

В монографії висвітлюються особливості представництва України у верхній палаті парламенту Російської імперії 1906-1917 рр., зокрема, персоналії призначуваних і обраних державних радників, їх політична орієнтація та законодавча діяльність.

Видання буде корисним для юристів, істориків, політологів, студентів, викладачів, науковців, народних депутатів, державних та громадсько-політичних діячів, усіх, хто цікавиться проблемами історії вітчизняного парламентаризму.

УДК 340.134(470+571)''1906-1917''

ББК 67.300.6

ISBN 978-617-578-107-4

© Зінченко О.В., 2013

З М І С Т

Від автора	6
Частина I. Комплектування Державної ради особовим складом ...	8
Формування особового складу Державної ради.....	8
Статус державних радників.....	27
Частина II. Призначувані члени Державної ради від України	38
Бутовський Петро Миколайович	38
Вебер Сергій Федорович.....	39
Вітте Сергій Юлійович.....	41
Гербель Сергій Миколайович.....	58
Деревицький Олексій Миколайович.....	60
Іваницький Борис Євгенович.....	62
Нейдгардт Дмитро Борисович.....	63
Піхно Дмитро Іванович.....	66
Платонов Степан Федорович.....	75
Турау Євген Федорович	78
Чаплінський Георгій Гаврилович.....	80
Чіхачов Микола Матвійович.....	83
Частина III. Обирані державні радники від українських земель	86
Волинська губернія:	
Беляєв Анатолій Григорович.....	86
Нірод Максиміліан Євстафійович.....	86
Олізар Іван Емілійович.....	87
Катеринославська губернія:	
Каменський Петро Валерійович.....	91
Міклашевський Михайло Ілліч.....	92
Родзянко Михайло Володимирович.....	93
Струков Ананій Петрович.....	105

Урусов Микола Петрович.....	110
<i>Київська губернія:</i>	
Безак Федір Миколайович.....	111
Бобрінський Андрій Олександрович.....	117
Горват Станіслав Олександрович.....	118
Красовський Михайло Васильович.....	119
Сирочинський Станіслав-Карл Северинович.....	123
Сувчинський Корнелій Євтухович.....	124
Трегубов Сімеон Іванович.....	125
<i>Подольська губернія:</i>	
Словицький Венцеслав Адольфович.....	127
Орловський Ксаверій Олександрович.....	127
Ханенко Богдан Іванович.....	128
<i>Полтавська губернія:</i>	
Леонтович Іван Миколайович.....	130
Ракович Іван Єгорович.....	131
Шкларевич Петро Данилович.....	132
Щербатов Микола Борисович.....	133
<i>Таврійська губернія:</i>	
Крим (Нейман) Соломон Самойлович.....	139
Риков Євгеній Володимирович.....	141
<i>Харківська губернія:</i>	
Авдаков Микола Степанович.....	142
Багалій Дмитро Іванович.....	148
Бразоль Сергій Євгенович.....	166
Буткевич Тимофій Іванович.....	168
Вернадський Володимир Іванович.....	174
Голіцин Олександр Дмитрович.....	183
Дітмар Микола Федорович.....	185
Ковалевський Максим Максимович.....	189

Кучеров Яків Володимирович.....	205
Лесевицький Леонід Дмитрович.....	206
<i>Херсонська губернія:</i>	
Вейнштейн Григорій Еммануїлович.....	207
Димитрій (Ковальницький Михайло Георгійович).....	208
Ерделі Яків Єгорович.....	209
Мануйлов Олександр Аполлонович.....	210
Ревуцький Петро Дмитрович.....	216
Соковнін Олексій Миколайович.....	217
Стенбок-Фермор Іван Васильович.....	218
Сухомлінов Микола Федорович.....	220
<i>Чернігівська губернія:</i>	
Мусін-Пушкін Володимир Олексійович.....	222
Савицький Микола Петрович.....	223
<i>Висновки</i>	226
<i>Список літератури</i>	230

ВІД АВТОРА

На початку ХХІ століття людство входить до нової фази розвитку форм державності стосовно їхнього змісту, у першу чергу їх демократизації. В Україні також вже тривалий час йде дискусія з приводу доцільності реорганізації структури парламенту з однопалатного на двопалатний. Різноманітні трансформації обумовили зростання і поглиблення інтересу науковців не тільки до цих нових процесів та перетворень, але і до історичного досвіду демократизації систем державного управління. Подібний практичний досвід можна знайти і у запровадженні та функціонуванні Державної ради Російської імперії 1906-1917 рр. – верхньої палати законодавчого народного представництва, який може сприяти вирішенню питання щодо визначення структури вищого національного представницького органу.

Нещодавно відбулися три ювілейні події в історичному розвитку російської державності: двохсотліття запровадження у 1801 році Неодмінної ради, перейменування її у 1810 році на Державну раду та століття від перетворення у 1906 році цього законодорадчого органу на законодавчу верхню палату російського парламенту.

Оновлена Державна рада, разом з новоутвореною Державною думою третього та четвертого скликання, сприяла просуванню Російської імперії шляхом формування громадянського суспільства, правової держави, розширення прав особи, створення базових підвалин ринкової економіки, піднесення освітнього та культурного рівня населення. У цьому процесі брали активну участь і представники України, як призначувані, так і обирали.

Визначальне значення для висвітлення певної проблеми минулого українського народу, а саме – особливостей представництва його дідів та прадідів у верхній палаті російського парламенту початку ХХ ст., – міститься у другій та третій частинах монографії. В них обиралим та призначуваним державним радникам, які представляли Україну, приділена не однакова увага: одним – більша, іншим – менша, а низці – і зовсім мала.

Це обумовлюється низкою причин, перш за все наявністю доступного дослідницького матеріалу. Одні виступали з трибуни Державної ради чи Думи з яскравими, оригінальними за змістом і формою, ораторськими засобами, промовами, вносили пропозиції визначального характеру, досить логічно аналізували законопроекти, урядову політику та внутрішньополітичну ситуації в країні, аргументували свої позиції тощо. Інші ж державні радники брали участь лише у процесуальній частині здійснення законодавчої діяльності.

Необхідно враховувати і те, що не всі були однаковою мірою обдаровані різними талантами, хистом, темпераментом. Не всі мали і досить високу освіту, зокрема, високі вчені звання та ступені, не всі однаково глибоко розумілися на предметах своєї професійності, а про чужу часом не мали жодного поняття. Деякі виступали з буденних

технічних питань, які переважають у законодавчій діяльності будь-якого парламенту, а тому і не демонстрували ораторського мистецтва, не вирішували стратегічних пекучих проблем, які притягують увагу преси та суспільства. Відрізнялися і лідери, що задавали тон, визначали спрямованість та зміст діяльності палати, обумовлювали сутність законопроектів та постанов. Саме звідсіля витікає різниця в обсягах поданих характеристик та портретів представників України в Державній раді, яка полягає у більшій чи меншій їх яскравості та наповненості даними. Вона обумовлювалась також тією чи іншою тривалістю перебування державних радників у цьому званні, станом їхнього здоров'я, відношенням до певних політичних позицій, яке змушувало утримуватися від озвучення власних оцінок різних питань тощо.

Особливості представництва України у верхній палаті російського парламенту 1906-1917 рр. не були предметом дослідження ані зарубіжних, ані вітчизняних вчених. У зв'язку з цим авторка здійснює спробу щодо заповнення означеної прогалини.

ЧАСТИНА I

КОМПЛЕКТУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ ОСОБОВИМ СКЛАДОМ

Формування особового складу Державної ради

Управління установами державної системи здійснюється людьми і його результати визначаються властивими їм необхідними якостями: освіченістю, почуттям патріотизму та громадянського обов'язку, політичною орієнтацією, віросповіданням і таке інше. Визначення характеру кадрової політики великою мірою впливають на сутність, плин, спрямування та конкретні результати процесу еволюційних змін в державній системі та суспільстві. Не оминає це і кадрової політики російських монархів і, зокрема, верхньої палати народного представництва 1906-1917 рр.

В історіографії питання комплектування кадрами Ради розглядали А.П.Бородін [253], Є.А.Юртаєва [339], В.О.Дьомін [266]. Так, А.П.Бородін приділив увагу соціальному походженню, майновому стану, віку, національному складу, освіті радників. Він вважав, що ці фактори багато в чому попередили роль установи у долі Росії ХХ ст. [253, с.114]. Є.А.Юртаєва писала про порядок комплектування Державної ради, розподіляла її членів на категорії – по призначенню та по виборам [339, с.44]. Також дві категорії членів Державної ради розглядав і В.О.Дьомін, який підкреслював, що призначені радники були чиновниками, а не народними представниками [266, с.66].

Оновлена Державна рада формувалась з рівного числа призначуваних та обраних радників [152, с.145]. Закон прямо говорив, що обрана половина верхньої палати могла бути розпущеною у будь-який момент владою самодержця [152, с.145]. Що ж стосувалось призначуваних радників, то їх склад, відповідно до формального положення закону, був незмінюваним. Однак імператор інакше тлумачив закон. Так, ст.11 Запровадження Державної ради виголошувала, що склад призначуваних і обраних радників щорічно опубліковується для загального відома. З цього положення монарх доходив того висновку, що число призначуваних членів Державної ради підлягає щорічному оновленню. Внаслідок цього на початку кожного року з опублікованих списків призначуваних радників зникали небажані владі особи. Так, від квітня 1906 р. до січня 1912 р. було замінено 42 призначуваних радників [326].

Таким чином, щорічне усунення з числа призначуваних небажаних радників набувало характер систематичного. У січні 1908 р. газета «Право» констатувала, що періодичне очищення Державної ради від небажаних урядові членів входить до нашої конституційної практики, хоча цю практику навряд чи можна визнати відповідною чинним законам [297]. Однак ст.11 не давала жодних підстав для тих висновків, яких доходив

монарх. Вона виголошувала, що склад присутніх у Раді призначуваних членів, як і обраних, щорічно публікується для загального відома [152, с.145]. Вже з одного того, що щорічна публікація складу призначуваних радників здійснювалась разом з оприлюдненням складу обраних радників, впливало, що ця публікація не мала ніякого відношення до призначення або до встановлення терміну їхньої служби, оскільки обрані радники обиралися на 9 років, а не на один рік (ст.18) [152, с.147]. Це було прямо сказано в законі, а тому щорічна публікація не мала ніякого відношення до терміну, на який обирався радник, отож і не могла тлумачитись, як встановлений термін, на який призначався радник.

Висновок про річний термін перебування в Раді призначуваних членів спростовувався і прямим твердженням ст.9 Запровадження Державної ради, яка декларувала: призначувані члени звільняються лише відповідно до їхнього про те прохання [152, с.145]. Таким чином, логічно дійти того висновку, що відповідно до точного змісту закону, призначувані державні радники могли бути звільненими лише за їхнім бажанням, тобто ці радники користувались незмінюваністю.

Зміст ст.11, що вимагав публікації складу членів Державної ради, цілком зрозумілий: це – оприлюднення складу вищої державної установи, про яку бажають заявити як про установу представницьку. Відповідно до ст.151 положення про вибори до Державної думи, її склад також публікувався сенатом для загального відома. Ст.11 Запровадження Державної ради висувала ту ж вимогу і для державних радників. При цьому, у зв'язку з наявністю призначуваних членів, склад Державної ради міг підлягати постійній зміні, і замість пов'язаної, як для Думи, з закінченням загальних виборів публікації, оприлюднення складу Ради було встановлено щорічним.

Зміст такої постанови був цілком зрозумілий. Для його тлумачення у точному сенсі, що ця публікація передбачає щорічне оновлення складу призначуваних радників, не мав жодних підстав. Хибність встановленого звичаю віддзеркалювалась у вступних словах іменних указів, що визначали склад Ради: «На підставі ст.9 Запровадження Державної Ради... призначити...» [152, с.145; 291]. Виявлялося, що в указах про призначення радників відсутні посилання на річний термін призначення. Не йшла мова й про те, що призначання, яке відбулося вперше, підлягало щорічному оновленню.

Таким чином, на відміну від інших країн, в яких члени верхніх палат призначалися довічно, в Російській імперії фактично державні радники призначалися на один рік, що робило їх повністю залежними від уряду. У 1908 р. газета «Право» писала з цього приводу, що з усіх форм змінюваності найтяжчою й такою, що створює фактично й психологічно найбільш залежне положення, є саме необхідність щорічного поновлення призначення. За щорічного поновлення призначення для того, щоб усунути урядовця, досить його лише не призначити [297, с.6]. Газета стверджувала, що сенс російської Державної ради, як і будь-якої іншої палати, що

складається, нехай навіть і наполовину, з призначуваних урядом членів, саме у тому і полягає, щоб цей уряд підтримувати, і що щорічне призначення цілком позбавляло верхню палату самостійності, у всякому разі, її призначувану половину. Газета продовжувала, що підтакування людини чи зборів, стосовно яких відомо, що вони не підтакувати не сміють, абсолютно нічого не варте [297, с.6]. Слід також зазначити, що уряд вдавався й до тимчасового усунення зі складу загальних зборів окремих членів шляхом відправки їх повелінням монарха у примусову відпустку, що, за висловом С.Ю.Вітте, не тільки було порушенням Основних державних законів, але й знущенням над цими радниками [106, т.2, с.440].

Імператор Микола II дуже ретельно підбирав кандидатів у державні радники. Так, у складі призначених на 1907 р. членів Державної ради було 38 дійсних таємних радників, 21 таємний радник, 10 генерал-ад'ютантів, 11 генералів і адміралів, 1 обер-камергер, 2 обер-гофмаршали, 2 обер-єгермейстери, 8 гофмейстерів, 7 шталмейстерів та 2 єгермейстери. Як видно, усі вони носили найвищі придворні звання та титули. До їх числа входили князі, графи, барони, сенатори та статс-секретарі. Це свідчить, що усі вони були віддані монархові, володіли багаторічним досвідом державного управління і несли відповідальність за функціонування його конкретних ділянок. Імператор щорічно призначав голову Ради та його заступників з числа призначуваних членів. Вони також обов'язково належали до вищої урядової бюрократії, яка мала досвід державного управління. У випадку розподілу голосів порівно під час голосування голос голови надавав переваги, чого не спостерігалось в жодній конституції світу. Обрані й призначені радники присягалися «перед Всемогутнім Богом» зберігати вірність «Його Імператорській Величності» [152, с.167].

Вже сам по собі принцип рівночисельності радників призначуваних з радниками обраними, за тієї умови, що голос голови при розподілі голосів порівну дає перевагу, приводив до того, що у будь-якому разі уряд володітиме більшістю у Державній раді, а отже нічого неприйнятнього для нього пройти не могло.

Такий чисто урядовий характер призначуваних членів Державної ради Росії був властивий їм в незрівнянно більшій мірі, ніж він спостерігався серед призначуваних членів верхніх палат Західної Європи. В той час всюди, де тільки були призначувані члени, вони призначалися королями довічно і, таким чином, не знаходились у повній залежності від монарха чи міністерства. Між іншим, закони про російську Державну раду не містили того правила, щоб призначувані члени призначалися довічно. Більш того, уряд міг перевести будь-якого радника з загальних зборів до департаменту чи навіть виключити зі списку призначених радників.

За таких умов переважна більшість членів Державної ради йшла на будь-які послуги урядові. Отже, голоси призначених членів Державної ради, тобто голоси тієї її половини, яка мала вирішальне значення завдяки переваги голосу голови Ради, були цілком забезпечені урядові. М.І.Лазаревський писав з цього приводу, що коли якийсь із призначених членів Державної ради виявить достатньо громадянську мужність та енергійність, – щоб говорити супроти міністерства, особливо якщо цей член почне відтягувати на свій бік скільки-небудь значне число голосів, то він, звичайно, відразу ж потрапить до числа «неприсутніх», тобто для уряду цілком небезпечних членів [313, с.861].

Обрання другої половини державних радників відбувалось у п'ятьох куріях. Першу з них складало російське православне духовенство. Умови обрання державних радників від духовенства регулювались затвердженими 7 березня 1906 р. монархом правилами «Про порядок обрання найсвятішим Синодом членів Державної Ради» (ст.4 «Положення про Державну Раду») [147, с.299-306]. В них говорилось, що державні радники від духовенства православної російської церкви обирались синодом з числа визначених єпархіальними преосвященими й обраних єпархіальним духовенством кандидатів. Кожен єпархіальний єпископ визначав з числа єпископів або інших ченців трьох кандидатів на заміщення посади членів Державної ради. Єпархіальне духовенство проводило вибори кандидатів на благочинницьких з'їздах з числа штатних священнослужителів своєї єпархії по одному на кожному з'їзді. Духovenство обирало 6 членів Державної ради. До того ж ці 6 членів обирались синодом, який, у свою чергу, налічував у своєму складі лише 9 осіб. Професор М.І.Лазаревський звертав увагу на те, що саме це керівництво – усі члени синоду – також призначались царем [314, с.655]. Таким чином, віднесення шести членів Державної ради від синоду до числа обраних членів явно невірне, тому що закон ніби то встановлював рівність числа радників призначуваних і обраних. В дійсності ж виходило, що призначених радників значно більше, ніж обраних.

Другу курію, що обирала членів Державної ради, і до того ж відносно найбільшу їх кількість, складала губернські земські збори. Кожні з 34-х губернських зборів у тих губерніях, де існувало земство, обирали по одному раднику, отже всього 34 радники. Надання виборчих прав земським зборам могло показатись ліберальним заходом уряду, що залучає громадськість до участі у законодавчому процесі. Але слід поглянути на те, що у суспільному відношенні складала собою ця група членів Державної ради. В той час земське представництво було і відповідно до закону і фактично представником крупного, і до того ж саме дворянського землеволодіння. Інші класи або ж зовсім було позбавлено представництва в земстві, або мали його в такій формі (селяни), чи в таких обсягах («різночинці»), що не мали змоги відігравати в земстві активної ролі і скільки-небудь суттєво впливати на результати виборів.

Крупноземлевласницький характер земства, як виборчої колегії з обрання членів Державної ради, в значній мірі підсилювався пасивним виборчим цензом: потрійним повним виборчим цензом. Це означало, що до губернських земських зборів могли бути обрані поміщики, які володіли не менше як 200 десятинами землі, а до числа державних радників – поміщики, що володіли не менше як 600 десятинами землі [152, с.167-169]. Навіть міністр внутрішніх справ і шеф жандармів В.К.Плеве відкрито вважав такий ценз занадто великим [313, с.862]. Отже, ці 34 обрані члени Державної ради від земства за своєю громадською, класовою фізіономією складали щось задалегідь повністю визначене – представників партії аграріїв-дворян.

До цієї групи 34 обраних радників від губернських земських зборів додавались 26 представників поміщицького землеволодіння тих губерній, в яких не було запроваджено земських установ. У кожній з цих губерній скликався з'їзд землевласників, що володіли повним земським цензом (не менше 200 десятин). З'їзд обирав одного державного радника з числа землевласників з потрійним цензом (не менше 600 десятин) [313, с.862; 318, с.169-171]. Це знову ж були крупні землевласники, і до того ж у величезній більшості випадків, дворяни, оскільки дворянський землевласницький клас будь-якої губернії складав в значній мірі тісно згуртовану масу, успішно боротися з якою не були у змозі розрізнені представники інших станів. Таким чином, друга курія делегувала до Державної ради 60 (34 і 26) крупних землевласників-дворян.

Третя курія також складалася з дворянських громад. У кожній губернії чи області відбувались дворянські вибори. Дворянство делегувало до Петербургу по два виборщики, які зі свого осередку обирали 18 членів Державної ради [152, с.146]. Оскільки дворяни брали участь у виборах лише за умови володіння земельним цензом (не менше 200 десятин), то й ця група державних радників виявлялась представницею дворянської аграрної партії, дворянських аграрних інтересів. Ці 18, зрозуміло, складали солідарну цілість з тими, кого було обрано земствами чи землевласниками в неземських губерніях. Отже, усі разом землевласники нараховували 78 радників.

Четверту курію утворювали промисловці з торговцями, що обирали зі свого складу 12 радників. Рада торгівлі і мануфактур та біржові комітети обирали, в залежності від їх значення, по два або по чотири виборщики, до того ж неодмінно половину від торгівлі і половину від промисловості. Потім деякі порівняльно незначні біржові комітети і всі купецькі управи обирали по одному виборщику від торгівлі. Усі ці виборщики, з'їхавшись у Петербурзі, обирали зі свого осередку 12 членів Державної ради, в тому числі шість від торгівлі і шість від промисловості [152, с.146-147].

Ці 12 членів Державної ради були представниками цілком визначених торгово-промислових інтересів, але саме собою розуміється, що ця відносно дрібна група могла лише виголошувати в Державній раді ті чи інші свої побажання. Оскільки, маючи проти себе згуртовану групу

представників дворянських землевласницьких інтересів, скільки-небудь відчутно впливати на результати голосування вона, звичайно, не могла.

Нарешті, останню групу членів Державної ради складали представники від науки. Академія наук і кожен з восьми університетів обирали по три виборщики зі складу ординарних (дійсних) академіків чи ординарних професорів. Ці 27 виборщиків, з'їхавшись у Петербурзі, обирали шістьох членів Державної ради [152, с.146]. Важко цілком визначено твердити, представниками чиїх саме інтересів були ці шість осіб в осередку інших членів Державної ради, що були представниками того чи іншого конкретного інтересу. Практика діяльності Державної ради з 1906 до початку 1917 рр. свідчить, що в промовах та пропозиціях цих шести радників звучали і надзвичайно цінні вказівки практичного характеру, чимало надзвичайно цінних теоретичних пояснень. Ці шість радників захищали інтереси більшості російського народу, в той час як дворянство приносило загальнонародні інтереси в жертву інтересам власним. Зрозуміло, що в подібних умовах науковці не могли досягти своєї мети.

Таким чином, склад обраних членів Державної ради виглядав так: 6 осіб від Синоду, які фактично були призначуваними радниками; 34 земські представники, 26 представників неземських губерній, 18 – від дворянства, отже в цілому 78 радників від дворянського крупного землеволодіння; 12 представників торгово-промислового капіталу; 6 вчених: в цілому – 102 особи.

Подана вище характеристика свідчить, що призначувана частина складу Державної ради також була представницею крупного дворянського землеволодіння. М.І.Лазаревський зазначав, що у громадському відношенні усі призначувані члени представляють ту ж саму групу, що й більшість виборних членів. Таким чином, майже поголовно увесь склад Державної Ради виявляється представником одного суспільного класу, одних і тих же інтересів, і в цьому відношенні немає ніякої різниці між обраними і призначеними радниками [152, с.146]. Обрані члени Державної ради обирались на 9 років. Кожні три роки одна третина означених радників вибувала у черговому порядку. На її місце обиралась така ж кількість радників [152, с.147].

Аналіз виборного складу Державної ради свідчить, що в ній переважну більшість склали князі, графи, барони, сенатори, статс-секретарі, дійсні таємні радники, повні генерали і адмірали, гофмейстери, архієпископи, мануфактур-радники та комерц-радники. Це свідчить, що вони, як і призначувані радники, володіли багатолітнім досвідом державного управління, а велике землеволодіння, комерційні заклади та промислові підприємства мали забезпечувати їхню матеріальну незалежність.

Запровадження в Росії народного представництва не означало ліквідації самодержавства. Нова редакція Основних державних законів, що перш за все торкнулась дефініції сутності самодержавної влади, внесла в це питання повну ясність. Так, якщо в старому тексті 4 стаття

віголошувала, що «Імператору Російському приналежить верховна самодержавна і необмежена влада», то в новій редакції слово «необмежена» було опущено [152, с.54]. Але й без цього слова вказана стаття підтверджувала наявність самодержавства.

Суттєвою особливістю змін було й те, що перегляд Основних державних законів Державною радою і Державною думою допускався виключно за почином монарха. Імператор повністю залишив за собою і всю повноту виконавчої влади. Він призначав і усував підзвітний лише йому уряд, був необмеженим головнокомандувачем армією та флотом і суддею в останній інстанції. Разом з тим статті 84 і 85 дев'ятої глави Основних державних законів проголошували правовий характер Російської імперії: «Імперія Російська... управляється на твердих підвалинах законів... Сила законів рівно обов'язкова для всіх без винятку російських підданих» [152, с.68]. Глава восьма цього акту статтями 69-83 проголошувала права та обов'язки підданих [152, с.66-67].

Запроваджуючи народне представництво під нестримним революційним натиском мас, самодержець намагався створити систему ефективного контролю за ходом реформування країни та управління державою. Державну раду також було замислено як засіб приборкання пристрастей народних обранців і забезпечення ефективного законотворчого процесу.

Слід зауважити, що способи формування Державної ради критикували опозиційні сили Державної думи. У 1908 р. П.М.Мілюков від імені фракції «народної свободи» вніс на розгляд Державної думи проект реформування Державної ради з метою її демократизації. У проекті говорилось, що запровадження до складу Державної ради призначуваних членів суперечить самій сутності представницьких установ, а неправильне тлумачення 11-ї статті запровадження Державної ради в сенсі щорічного призначення радників цілком позбавляє їх незалежності та самостійності, що підвищений ценз і куріальна система виборів другої половини Ради розриває зв'язок між верхньою палатою і населенням і віддає долю всього законодавства імперії в руки одного правлячого класу; що повна рівність обох палат у сфері законодавства та бюджету, за умови згаданого складу Державної ради, перетворює її на верхню палату гіршого, так званого «охоронного» типу; що, не володіючи жодною з якостей, якими повинна володіти верхня палата, не покращуючи законодавства, не служачи місцевим інтересам, Державна рада в той же час є оплотом старого порядку, знаряддям класових інтересів і гальмом органічного законодавства; що за таким складом Державна рада не надає жодних гарантій для встановлення нормальних стосунків поміж законодавчими установами і що лише докорінне реформування Державної ради у сенсі повного скасування членства за призначенням, демократизації виборчої системи та обмеження компетенції здатні забезпечити Раді належне положення в системі законодавчих установ [168, т.2, с.52].

З проектом реформування Державної ради виступала у третій Державній думі і фракція прогресистів, який також містив вимоги демократизації верхньої палати. Проект вказував на переважну або виключну участь дворянства в Державній раді, на високий майновий ценз, обмежене коло осіб, які могли бути обраними до Державної ради, що знижувало зв'язок палати з громадською думкою країни і тим самим надавало їй більш консервативного характеру, на щорічне поновлення складу призначуваних радників. Уряд визнав ці проекти неприйнятними [237, с.1507]. До того ж, відповідно до закону, з ініціативою реформування Державної ради, як і Думи, міг виступити лише монарх [152, с.71].

У березні 1913 р. порушене питання розглядали і загальні збори Санкт-петербурзької спілки юристів. Збори зазначили, що в законі про утворення нової Державної ради правильно викладено основи представництва організованих груп населення, у чому й полягає відмінність верхньої палати від нижньої, яка здійснює безпосереднє представництво населення. В той же час вчені-правознавці констатували, що в законах відсутня надзвичайно важлива ланка – місто з його самоврядуванням. Збори юристів доходили висновку, що довічність повноважень призначуваних членів Державної ради абсолютно необхідна з точки зору принципів основ конституційного ладу, з метою гарантування незалежності радників. В цілому ж збори висловили думку, що російська конституція переживає період дитячого віку, якому, природно, властиві чисельні дитячі хвороби [326].

Грунтовну підвалину Отримання загального уявлення найважливіших рис особового складу Державної ради і окремих персональних портретів складають щоденники, спогади сучасників і учасників подій, що мали можливість спостерігати ці збори з різних позицій і на різних рівнях. Слід зауважити, що у переважній більшості загальні відгуки про Державну раду були не принадними, а іноді навіть і вбивчими. Останнє стосувалось, зокрема, В.К.Плеве, який з початку 80-х років XIX століття обіймав важливі державні посади. Він був сенатором, заступником міністра внутрішніх справ, з 1894 р. – державним секретарем і головноуправляючим кодифікаційної частини Державної ради, з квітня 1902 р. – міністром внутрішніх справ і шефом жандармів, відданим монархістом і запеклим реакціонером, безжалісним приборкувачем селянських заворушень початку XX століття на Полтавщині та Харківщині.

Усе це складає вагомі підстави не підозрювати Плеве в упередженості його оцінки царської державної установи. Він відверто заявляв, що «Державна рада – це просто череда валухів: кастрованих з метою підвищення м'ясистості биків» [321, с.112]. Проте, за свідченням О.О.Половцова, який ще до Плеве обіймав посаду державного секретаря, останньому також було властиве «ганебне» підлабузництво перед монаршими особами на «засіданнях загальних зборів Державної Ради».

О.О.Половцов констатував нікчемність засідань Ради, плазування, улесливість, холопство державних радників, відсутність ініціативи чи самостійної думки. «Звичайно нікчемне засідання Державної ради», – записав він 22 листопада 1894 р., а 19 грудня продовжив: «Жодного засідання Державної ради. Міністри зупинились у будь-яких поданнях. Вочевидь, вичікують, доки з'ясується, який подих зверху. Свого, самостійного, твердого ні в кого немає» [135, с.179].

Про стару, законодорадчу Державну раду відверто писав у своєму щоденнику і професор-правознавець Б.В.Нікольський. Будучи переконаним монархістом, одним з засновників і ідейним натхненником першої в імперії чорносотенної організації – «Російських зборів» – він справляв вирішальний вплив на «Союз російського народу», читав публічні лекції про необхідність збереження в Росії абсолютизму та неприпустимість конституції, надсилав урядові і особисто цареві Миколі II записки того ж характеру [134, с.57]. Б.В.Нікольський набув «знаменитості», як фахівець щодо скандалів, проте, за свідченням історика Д.Заславського, він був не позбавлений даровитості, писав вірші, володів жвавим газетним словом, а стосовно своєї «ерудиції» міг вважатися світилом науки серед погромників, що «придбали собі професора» [134, с.56].

Про себе Б.В.Нікольський писав 27 лютого 1905 р.: «Події покликали – і я висунувся. Тепер я – сила. Я – впливова людина. Я знайомий з міністрами, з членами Державної ради, з архиєреями і митрополитами, з предводителями і губернаторами, з придворними, з вельможним панством» [134, с.58]. І це відповідало дійсності. Б.В.Нікольський згадує прізвища 37 державних радників, які мали в більшій чи меншій мірі причетність до «Російських зборів». Це були: О.Г.Булигін, Б.В.Штюрмер, Д.П.Голіцин, В.К.Саблер, С.А.Толь, С.Ю.Вігте, Н.К.Ікскуль, Ф.Ф.Трепов, А.П.Храповицький (Антоній), О.А.Будберг, І.І.Воронцов-Дашков, М.Н.Галкін-Врасской, Н.А.Зінов'єв, О.П.Ігнат'єв, Д.Ф.Кобеко, В.М.Коковцов, П.А.Кривській, С.Є.Крижановський, А.О.Куракін, П.І.Кутайсов, В.А.Лищинський, О.О.Макаров, С.С.Манухін, Е.Ю.Нольде, А.Д.Оболенський, А.П.Соломон, А.Д.Самарін, В.В.Сахаров, Д.М.Сольський, М.А.Стахович, А.П.Струков, В.О.Сухомлінов, В.Б.Фредерікс, І.І.Шамшин, С.Д.Шеремет'єв, А.А.Ширінський-Шихматов, великий князь Олександр Михайлович [134, с.57-85].

Серед них були особи, які в різний час обіймали посади міністрів, голови уряду та Державної ради. Враховуючи властивий записам Б.В.Нікольського суб'єктивізм, перебільшення і, можливо, хвастощі, слід разом з тим зазначити, що він дійсно справляв певний не тільки ідейний, але і фаховий вплив на сановних осіб, про що свідчить довіра до нього з боку останніх. 5 травня 1905 р. професор писав у щоденнику про свої стосунки з графом А.П.Ігнат'євим, державним радником і головою особливої наради для перегляду надзвичайних законоположень з питань

охорони державного порядку та віротерпимості, а також з головою Державної ради Н.К.Іксулем та про свою оцінку Державної ради. «Був увечорі у Ігнатєва, – зазначав він, – дав мені прочитати проект Іксуля нових статей основних законів, який відкоректував і повернув. Словом, вбачив можливість так відзначитись перед Державною радою, що любово-дорого. Державну раду-то як притиснув. Ось і я на державні справи впливаю, та ще у яких величезних питаннях. Я не честолюбний, і зовсім мені не лестить, що я краще розумію багато чого, ніж це сонмище ідіотів, що повиживали з розуму: нехай граф Олексій Павлович (Ігнатєв – О.3.), талановита, розумна і жива людина, набравшись від мене розуму, приносить користь вітчизні, дивує своєю тонкістю усіх депутатів Державної ради» [134, с. 81].

Тихомиров писав у своєму щоденнику вже про нову, законодавчу Державну раду. Будучи представником правих сил, поважним урядовцем головного управління у справах преси, він виконував замовлення П.А.Столипіна, виступав у ролі радника правлячих кіл, публікував тенденційні статті у чорносотенних газетах [136, с.122]. Л.Тихомиров був добре знайомий з багатьма державними радниками, з обстановкою в урядових колах. «Становище жахливе, безглузде, страхітливе, – писав він на початку 1908 р. – Усе розсипається: держава, церква, вірування, звичаї, сім'я, все, все... Мерзотність, морок, зневір'я жахливе оточують мене» [136, с.134, 142-143]. В той же час, на відміну від попередніх авторів і не зважаючи на яскраво виражений песимістичний настрій, Л.Тихомиров не розумів гальмівної, стримуючої ролі верхньої палати по відношенню до Державної думи і набагато стриманіше оцінював нову Державну раду. «Сьогодні вперше був у Державній раді, – читаємо ми запис від 30 травня 1908 р. – В цілому мені Державна рада не сподобалась, якась скоріш безжиттєвість, ніж важливість. І потім вкрай невдячна роль – розглядати питання після Думи, яка вже зняла з них увесь сік» [136, с. 143].

Торкалися загальної характеристики нової Державної ради і С.Ю.Вітте та представник ліберального напрямку В.І.Вернадський. С.Ю.Вітте досить добре знав і стару, і оновлену Державну раду, оскільки з 1892 р. обіймав посади міністрів шляхів сполучення та фінансів, з жовтня 1905 до квітня 1906 рр. – голови Ради міністрів, після чого до смерті у 1915 р. поєднуючи посаду голови Комітету міністрів зі званням державного радника [106, т.2, с.12]. Отже, він перебував у званні державного радника протягом 23 років – від 1892 до 1915 рр. Про законодавчу верхню палату С.Ю.Вітте коротко і категорично зазначав у спогадах, що більшість Державної ради та інші політичні діячі «втратили будь-які принципи і діють за хвилиним потягом, тримаючи ніс за вітром, як це любить хороша лягава собака» [106, т.1, с.316].

Разом з тим він відзначав переваги Державної ради перед Державною думою та обмеженість її здатності вирішувати гострі проблеми відповідно до потреб суспільства. Автор спогадів констатував, що вищій палаті належить представляти собою зосередження державного досвіду, знань і

авторитету. Державна рада, певна річ, краще і скоріше опрацює і запровадить необхідний у даний час будь-який закон, вона часто не здатна лише опрацювати закони, які відповідають ідеалам мислячої і чутливої більшості населення, оскільки Державна рада є далекою від неї і стосовно життя і стосовно пекучих потреб. Дума може сказати Державній раді: «Ви не є представниками народу, його побажань та ідеалів», а Державна рада з таким же правом може також сказати Думі, додавши до того: «Ми хоча б державно грамотні, а ви напівграмотні» [106, т.3, с.394]. Разом з тим С.Ю.Вітте підкреслював стримуючу, гальмівну роль Державної ради по відношенню до нижньої палати [106, т.3, с.451].

Суворим вироком оновленій Державній раді звучали і слова спогадів державного радника В.І.Вернадського. Видатний вчений був лібералом без будь-яких застережень: учасником земського руху, одним із засновників і керівників «Союзу визволення», а потім і конституційно-демократичної партії [222]. У 1924 р. він писав про Державну раду, де міг спостерігати відбір «кращих» людей влади, зовнішність яких була блискучою. «Чудовий Маріїнський палац, відчуття старих традицій у всьому устрої побуту, аж до дворецьких, що розносили булочки, каву, чай. Але не було ні корпоративного духу, ні блиску знань та освіти, ні відданості Росії, ні ідеї державності. В цілому – нікчемний і сірий, зажерливий і дрібнохижацький натовп серед красивого декоруму» [222, с.214-215]

Академік з великим обуренням підкреслював, що означена більшість державних радників переймалася не вирішенням пекучих державних проблем, а переслідувала свої особисті інтереси. Він був абсолютно приголомшений цинічним нігілізмом цих людей, що були готові принести у жертву усе для того, щоб «влаштувати» своїх дітей, отримати зайві гроші. Їхні інтереси і думки були спрямовані головним чином у цей бік [222, с.215]. Особливе обурення В.І.Вернадського викликали ті державні радники, що одночасно обіймали посади міністрів та голів уряду: І.Л.Горемикін, князь Н.Д.Голіцин, О.Д.Протопопов, І.Г.Щегловитов [222, с.215].

Виходячи з останнього, слід нагадати, що окрім означеного вище розподілу державних радників на обраних і призначених, фактично існувала особлива частина членів верхньої палати, які обіймали посади міністрів і голів Ради міністрів. Відповідно до усіх трьох запроваджень законодорадчої Державної ради – 1810, 1842 та 1901 рр. – міністри виявлялись державними радниками за їхньою посадою. Запровадження 1906 р. надавало міністрам право бути присутніми на засіданнях Державної ради і брати участь у голосуванні лише маючи звання державного радника [152, с.7]. Старої традиції Микола II дотримувався тим, що, навпаки, на посади міністрів призначав лише державних радників або одночасно і міністром, і державним радником. Ця традиція розпочалась з першої зустрічі молодого імператора з Державною радою 2 листопада 1894 р., під час якої він зачитав написаний К.П.Победоносцевим текст свого виступу. Зокрема, цар сказав, що не мав

нагоди протягом останніх днів життя його батька отримати від нього доручення дякувати державним радникам, але, знаючи його почуття щодо Ради, він може не помиляючись передати їм його подяку за старання протягом його царювання. Монарх висловив сподівання, що державні радники допоможуть йому зробити усе задля щастя Росії [135, с.172].

Після запровадження двопалатного народного представництва Микола II неодмінно надавав переваги державним радникам перед депутатами Державної думи. Так, під час святкової церемонії з нагоди 300-річчя династії Романових у Казанському соборі у 1913 р. в перших рядах стояли державні радники, у других – сенатори і лише в третіх – депутати Державної думи [211, с.66]. Останніх таке ставлення до них обурило, про що цареві повідомив голова Думи М.В.Родзянко [211, с.66]. У своєму щоденнику у записах від 20 грудня 1916 до 1 березня 1917 рр. Микола II згадував імена 20 державних радників, з якими на офіційному рівні зустрівся 66 разів, і жодного депутата Думи [133]. Можна зауважити, що члени уряду, як і сам імператор, теж не палали любов'ю до нижньої палати. Радянський історик П.М.Зиринов зазначав, що міністри не любили ходити в Думу. Вони звикли до пристойних засідань у Державній раді та сенаті, де сяяли золотом мундири та ордени, де можна було почути навіть політ мухи. У Думі все було інакше: тут хаотично змішувались сюртуки, піджаки, робітничі косоворотки, селянські сорочки, священницькі ряси, в залі було шумно, з місць лунали вигуки, а коли на трибуні з'являлись члени уряду, розпочинався неймовірний гвалт, який називався новомодним словом «обструкція» [294, с.55].

Характеризувати усіх державних радників, що обіймали посади міністрів у період існування законодавчої Державної ради не доцільно, оскільки їх було досить багато. Згадаємо хоча б так звану «міністерську чехарду» часів першої світової війни, яка складала собою безперервну і безглузду зміну міністрів та голів уряду. Лише останніх між двома революціями нараховувалось сім: С.Ю.Вітте (жовтень 1905–квітень 1906), І.Л.Горемікін (квітень–липень 1906), П.А.Столипін (липень 1906–1 вересня 1911), В.М.Коковцов (вересень 1911–січень 1914), І.Л.Горемікін (січень 1914–січень 1916), Б.В.Штюрмер (січень–листопад 1916), М.Д.Голіцин (27 грудня 1916–27 лютого 1917). Наведемо найхарактерніших рис кількох прем'єр-міністрів та міністрів, які уособлювали, відповідно до розуміння їхніми сучасниками, позитивні чи негативні образи державних діячів. Перш за все варто торкнутися портрету П.А.Столипіна, хоча б лише з тих причин, що, за висловом радянського дослідника П.М.Зиринова, його особистість і невтомна діяльність на благо країни все ще залишаються у вітчизняній (радянській) історіографії спотвореними найбезсоромнішою і відверто безпардонною пропагандистською брехнею, а також тому, що Столипін був останнім крупним державним діячем старого режиму [295, с.48].

П.А.Столипін був яскравою фігурою як за своєю зовнішністю, так і внутрішнім змістом. За висловом Л.Тихомирова, він був першокласним оратором, помітно підносився над усіма останніми, свідомо і самовіддано служив вітчизні, будучи завжди готовим принести себе у жертву своїй реформаторській діяльності [136, с.127, 129, 149]. 8 липня 1906 р. П.А.Столипін обійняв посаду голови Ради міністрів, залишився міністром внутрішніх справ і зумів вдихнути в діяльність уряду однастайність, повернути державній владі розхитаний престиж і зміцнити її. Газета «Новое время» 6 вересня 1911 р. писала, що гарячий прихильник порядку і законності, він ішов прямим шляхом до найшвидкішого втілення в життя нового державного устрою. Освічений політик, економіст, юрист, крупний адміністративний талант, він майже відмовився від особистого життя і свою дивовижну працездатність, яка не знала втоми, уклав у справу державного заспокоєння та будівництва. Як людина П.А.Столипін відрізнявся щирістю, самовідданістю монарху і Росії. Він був далеким від гордовитості та зарозумілості завдяки рідкісним якостям своєї урівноваженої натури. Твердість, дотепність і високий патріотизм були властиві його чесній, відвертій натурі. Столипін особливо не терпів брехні, крадіжки, хабарництва, користі і переслідував їх безпощадно.

Були й державні радники-керівники російського уряду з іншими рисами, як наприклад, І.Л.Горемикін чи Б.В.Штюрмер. Після такої всебічно яскравої постаті, якою був П.А.Столипін, розпочалась безконечна смуга непомітних керівників. Як підкреслював П.М.Мілюков у своїх спогадах, черговим «мавром» виявився відрекомендований цареві князем-реакціонером В.П.Мещерським «виживший з розуму» і «вийнятий з нафталіну» 77-річний І.Л.Горемикін [168, т.2, с.34, 140]. П.М.Мілюков додавав, що старенний не тільки роками, але й психологією старечої байдужості до всього Горемикін не шукав влади. Він сам говорив Коковцову після свого призначення: «Абсолютно не можу второпати, навіщо я знадобився: адже я нагадую стару єнотову кожушанку, давно покладену у скриню і засипану камфорою... Між іншим, цю кожушанку так же несподівано укладуть в скриню, як вийняли з неї» [168, т.2, с.140]. І.Л.Горемикін керував урядом без будь-якої програми, яка була конче необхідна в скрутних обставинах війни [195, с.6]. П.М.Мілюков продовжував, що здивувати чим-небудь Горемикіна було абсолютно неможливо. Він на все махав рукою, говорив, що все це «нісенітниця» – і лежав тяжким каменем на дорозі [168, т.2, с.140]. Відповідно до цього його й сприймали обидві палати народного представництва. Російський дорадянський історик В.П.Обнінський зазначав, що прем'єр викликав здивування та сміх. Та й що міг дати старий картяр і ловелас, глибоко байдужий до всього, окрім жінок та грошей? [321, с.159]. Проте означена байдужість не зашкодила Горемикіну скористатись посадою для задоволення власних потреб. Він відкрито потягнув за собою чоловіків усіх своїх приятельок, роздавши їм місця відповідно до принадливості кожної з них [321, с.32]. Коментуючи призначення І.Л.Горемикіна на

посаду прем'єр-міністра, П.М.Мілюков писав з цього приводу, що коли потрібно було прикрити личиною тиші і спокою бурхливі пристрасті передреволюційної громадськості – з єдиною метою обдурити око вищої влади і протягнути час в очікуванні чогось, що здійсниться саме собою, то кращого вибору, ніж Горемікін, не можна було зробити [168, т.2, с.140].

На зміну байдужому до влади І.Л.Горемікіну прийшов Б.В.Штюрмер, який, за висловом П.М.Мілюкова, навпаки, прагнув пролізти всюди, де тільки-но відкривалось злачне місце [168, т.2, с.181]. Однак в усьому іншому він не відрізнявся від свого попередника, не був таким рамоликом, як Горемікін, але він все ж таки проявляв усі ознаки старечості і міг ходити «на мотузочку». Абсолютний неук у всіх галузях, за які брався, він не міг зв'язати двох слів для вираження скільки-небудь серйозної думки – і був змушений записувати, – або доручати записувати – для своїх виступів, кілька слів чи фраз на папері. В серйозних питаннях він визнавав за краще таємниче мовчати, ніби то приховуючи своє рішення. Проте він дуже добре умів забезпечувати при всіх призначеннях власні інтереси [168, т.2, с.192-193].

Б.В.Штюрмер добився поєднання прем'єрства з посадою міністра внутрішніх справ. За оцінкою П.М.Мілюкова, головування Б.В.Штюрмера в Раді міністрів дорівнювало «паралічу влади», як і за прем'єрства І.Л.Горемікіна [168, т.2, с.221]. Як і його попередник, Б.В.Штюрмер керував урядом без будь-якої програми і був переконаний, що, на відміну від Європи, в Росії вона не потрібна [168, т.2, с.224]. З першою ж появою Б.В.Штюрмера у Державній думі її депутати зрозуміли, що перед ними був «новий варіант Горемікіна» [168, т.2, с.195]. П.М.Мілюков зазначав у надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду, що поява Штюрмера спричинила враження повного провалу. З непоказною фігурою, дещо менше старезною, ніж неможлива фігура І.Л.Горемікіна, але все-таки старезною, з голосом слабким, не здатним оволодіти навіть спокійною і мовчазною аудиторією, з читанням з зошита, з чисто бюрократичними фразами і заявами. Усе це викликало враження неймовірно негативне і відразу ж визначило відношення до нього [186, с.328]. Прихід Б.В.Штюрмера до керівництва урядом приголомшив багатьох представників правлячих кіл Росії. Заступник міністра внутрішніх справ В.М.Волконський констатував у надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду, що призначення Штюрмера наводило на нього жах. А коли Штюрмер посів крісло міністра внутрішніх справ, це міністерство виявилось найбільш розваленим [182, с.138].

Що ж стосується державних радників-міністрів, то їх, зрозуміло, було значно більше, у зв'язку з чим постає необхідність вибірково торкнутися портретів лише кількох з них, що відіграли помітну роль у вирішальних подіях російської історії початку ХХ ст., наприклад, О.Г.Булигіна і О.В.Кривошеїна. О.Г.Булигін з січня 1905 р. обійняв посаду міністра внутрішніх справ. Відповідно до царського рескрипту 18 лютого 1905 р., було утворено нараду, яка опрацювала маніфест 6 серпня 1905 р. про

запровадження законодорадчої, Булигінської Думи [147, с.22-23]. Б.В.Нікольський, перш за все, зазначав хитрість і шахрайовитість міністра [134, с.60]. Проте, на думку автора щоденника, Булигін не відрізнявся помітною здатністю керувати державними справами. [134, с.58]. Рельєфніше змалював зовнішність і внутрішній зміст О.Г.Булигіна В.П.Обнінський. Але цікавішим виявляється внутрішній склад «реформатора». Булигін настільки не мав якої-небудь власної думки щодо природи майбутнього російського парламенту, що уклав на всякий випадок два паралельні проекти: один ліберальний, другий реакційний, ніби він готувався до торгівлі відповідно до попиту хвилини [321, с.112].

О.В.Кривошеїн був міністром шляхів сполучення і головноуправляючим землеустрою та землеробства. Онук кріпосного селянина Кривошеїн закінчив університет, захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата юридичних наук і подальшу кар'єру зробив завдяки одруженню на коханці П.М.Дурново, що був катеринославським губернатором, а потім став міністром внутрішніх справ. За 200 тисяч рублів Дурново зробив О.В.Кривошеїна міністром шляхів сполучення [321, с.33]. На цій посаді Кривошеїн брав величезні, в десятки тисяч хабарі і осмілювався обдурювати навіть Миколу II. Так, коли останній наказав, з метою економії державних коштів, опалювати паровози вугіллям замість дров, Кривошеїн доводив імператорові неможливість цього через наявність довгострокового контракту з підрядчиком. Насправді ж контракт було укладено лише на 8 місяців, а дрова постачались на залізницю з лісу, який належав Кривошеїну [135, с.171]. Останнього було звільнено з посади міністра шляхів сполучення з початком слідства, проте він змусив П.М.Дурново не тільки його припинити, але і забезпечити йому нову посаду в міністерстві землеустрою та землеробства [321, с.33].

Услід за державними радниками, що обіймали прем'єрські та міністерські посади, можна розглянути деякі портрети голів оновленої Державної ради, кількість яких сягала семи осіб: Д.М.Сольський (1905-1906), Е.В.Фріш (1906), М.Г.Акімов (1907-1914), С.С.Манухін (1914-1915), І.Я.Голубєв (1915-1916), А.М.Куломзін (1916), І.Г.Щегловитов (з січня 1917). Торкнемося для наочності еволюції Ради першого і останнього. Про Д.М.Сольського, який очолив Державну раду в умовах революції, О.О.Половцов писав у щоденнику, що цей вищого сорту урядовець складає собою цікаве явище. Будучи дуже талановитим від природи, досить освіченим, нарешті переповненим добрими почуттями, він міг би принести своєю службою безсумнівну користь, але абсолютна його безхарактерність, що піднесла його, правда, на висоту чиновницької величі, зробила з нього небезпечного і огидного покровителя усякої мерзоти чи вульгарності, оскільки мерзота ця виходила від сильної своїм становищем людини [135, с. 176]. Однак, на відміну від свого становища, своїм внутрішнім змістом Д.М.Сольський не був сильним, а скоріш, навпаки, і говорячи словами С.Ю.Вітте, через своє боягузство, подібно

лягавій собаці, тримав ніс за вітром [168, т.2, с.316]. Так, О.О.Половцов писав з цього приводу стосовно його поведінки у процесі вирішення службових питань, що навіть коли справа сама по собі не була дріб'язковою, її обговорення у фінансовому комітеті виглядало комічно. Будь-якого зауваження Сольський боявся, як вогню, і завжди погоджувався з міністром [135, с.178].

Непринадним виявлявся і портрет останнього голови Державної ради І.Г.Щегловитова, який прийшов до керівництва нею в умовах кризи і, за свідченням В.П.Обнінського, з лібералів перекинувся відкрито у крайній правий табір і грав там усіма кольорами безпринципності і сервілізму [321, с.159]. Але Щегловитов задовольняв монарха, який в його особі знайшов дієвого співпрацівника по реакції. Щегловитов не тільки відкинув у бік будь-який сором, але й оформив свої погляди, з нечуваним цинізмом заявивши з думської трибуни про небажаність рахуватися з законом [321, с.53].

Нарешті торкнемося і портретів рядових державних радників. О.М.Меллер-Закомельський, «каральний генерал», за свідченням В.П.Обнінського, у молодості убив у Ташкенті за карточною грою свого партнера, за що його було зроблено флігель-ад'ютантом і від суду позбавлено. Здібності вбивці у ньому пишно розцвіли у Прибалтійському краї у 1906 році [321, с.136]. Однак генерал ще до того яскраво відзначився у придушенні революційних виступів. В охопленому у листопаді 1905 р. повстанням моряків і солдатів Брестського полку Севастополі протягом одного дня прибулий корпусний командир генерал барон О.М.Меллер-Закомельський привів до покори Брестський полк [322, с.300]. Після придушення московського повстання, за висловом С.С.Ольденбурга, найсерйознішу проблему складала Сибір, де від першого загального страйку залізниця перебувала фактично під правлінням страйкових комітетів [322, с.307]. Отримавши царський наказ очистити від революціонерів великий сибірський шлях, генерал О.М.Меллер-Закомельський у новорічну ніч відбув з Москви з загоном у 200 відбірних гвардійських офіцерів. С.С.Ольденбург підкреслював, що такий захід міг видатись безумством, оскільки в Читі перебувало багатотисячне військо, а в дорозі десятки тисяч солдатів, що поверталися з Манжурії, втратили будь-яку дисципліну [322, с.308]. Проте жорстокі криваві розправи дозволили генералу виконати царський наказ. Почувши про дії загону генерала Меллер-Закомельського, зустрічні потяги уже самі приводили себе в порядок [322, с.308]. Страх перед загоном Меллер-Закомельського був таким великим, що Чита, де червоні панували майже три місяці, а місцевий губернатор Холщенников називав соціал-демократів «партією порядку», де в руках революційного комітету були вагони з 30 000 гвинтівок, – поспішила без бою здатися генералу Ренненкампу, який підходив зі Сходу, від манжурського кордону, щоб не потрапити в руки «страшного» загону. Чита здалась 20 січня. Сибірську залізницю було звільнено [322, с.309].

Вправне виконання наказу у Сибіру спонукало Миколу II послати Меллер-Закомельського в якості генерала-губернатора у Прибалтійський край, де аграрні заворушення та впливи соціал-демократів набули найбільш загрозливих форм та масштабів [322, с.302]. З прибуттям нового губернатора боротьба з «крамолою» набула рішучого характеру. За його наказом підлеглі вбивали людей залпами і вільним вогнем, винуватих і невинних, робили з тяжкого обов'язку веселу забаву, забуваючи, що з кожним пострілом ускладнюють і без того нелегке становище уряду [321, с.138]. З дозволу чи наказу нового губернатора арештованих революціонерів убивали без слідства і суду: у той час, коли арештанти супроводжувались з однієї в'язниці до іншої, їх змушували бігти, а потім, з цього ж приводу, пристрілювали [322, с.359]. Коли прокурори лібавського окружного суду Благовещенський і Крестьянов почали протестувати, за вимогою генерала-губернатора і під приводом професійної слабкості, зокрема, як недостатньо твердих у царині репресій, їх було звільнено без будь-яких пояснень. До речі, на зауваження прокурора Благовещенського начальнику одного з повітів той відповів: «Що ж вас у цьому дивує? Ми так завжди усуваємо революціонерів: це такий засіб». Ліквідація революційного руху у Прибалтиці викликала немало жертв і розтягнулась довше, ніж на місяць [322, с.302]. У порівнянні з тим, що попередник Меллер-Закомельського придушував тут революцію протягом понад один рік, для барона місячний термін означав велику похвалу.

У Москві також під час грудневого повстання 1905 р. було призначено нового генерал-губернатора – державного радника Ф.В.Дубасова. У виступі перед своїми підлеглими адміністраторами він заявив, що його призначення на посаду генерал-губернатора набуває особливого характеру. Воно дорівнює призначенню на бойову варту. Ось чому він не заважається ні на одну хвилину і застосує найнадзвичайніші заходи. Він діятиме, як велить йому обов'язок. І коли раніш війська московського гарнізону висували «вимоги» офіцерам, відмовлялись підкорятись, то в перший же день прибуття Ф.В.Дубасова закінчились безпорядки у найбільше розпропагорованому Ростовському полку, солдати «качали» свого командира і кричали йому «ура» [322, с.304-305]. Ф.В.Дубасов так же швидко придушив московське збройне повстання, як діяв у Сибіру та в Прибалтиці О.М.Меллер-Закомельський.

Були в Державній раді і радники з іншими гідностями, які відрізнялись не реакційністю, а, навпаки, лібералізмом або зовсім не торкались політики. Це вже згадуваний В.І.Вернадський, М.М.Ковалевський, Д.І.Багалій, А.С.Лаппо-Данилевський, О.О.Шахматов, І.І.Боргман, А.В.Перелешин, Н.А.Шишков та інші.

Окрім означеної різниці поміж державними радниками існувала ще ціла низка формальних відмінностей: за походженням, дворянськими достоїнствами, національністю, матеріальним становищем, науковими ступенями, обсягом посадового утримання. Стосовно походження слід перш за все вказати нащадків великих князівських та царської династії:

1) гедиминовичі: М.Д.Голіцин-Муравлін, М.П.Голіцин; 2) рюриковичі: Л.І.Хілков; 3) Романови: великі князі Михайло Миколайович, Михайло Олександрович, Владімір Олександрович, Олексій Олександрович. За ними йшли радники з дворянськими титулами князів, графів, баронів, фонів, боярського походження. Виявлялись і нащадки кріпосних селян: А.В.Кривошеїн, С.В.Рухлов; священників: І.Я.Голубев, С.Є.Крижановський, А.П.Нікольський; купецького стану: А.А.Макаров. Щодо національного походження, то були потомки німців: П.Л.Барк, Н.Н.Герард, Ю.А.Іксуль, Н.І.Пален, В.К.Саблер; фінів: Ф.К.Авелан; татар: Б.А.Васильчиков, А.С.Єрмолов, А.А.Поліванов, А.А.Сабуров; французів: С.Н.Олів; шведів: В.Б.Фредерікс.

Що ж стосується матеріального становища, то вище зазначалось, що обирати членів Державної ради мали право землевласники, які володіли землею площею не менше 200 десятин, а бути обраними, якщо мали не менше 600 десятин. Отже навіть нижня межа достатку досить красномовно говорила про матеріальне становище обраних державних радників. А.А.Половцов володів 500 тисячами десятин землі, палацами, металургійними заводами, копальнями, фабриками, закордонними маєтками; І.І.Воронцов-Дашков – 137 тисячами десятин землі; О.О.Бобринський – 30 600 десятинами землі, двома гуральнями та п'ятьма цукроварнями; М.П.Ігнат'єв – 26 400 десятинами землі, гуральною і цегельним заводом; Б.О.Васильчиков – 20 074 десятинами землі, двома гуральнями та цукроварнею; Н.М.Чихачов – 12 800 десятинами землі та копальною; А.Н.Волжин – 11 108 десятинами землі та водяним млином; К.І.Пален – 9 296 десятинами землі, скотарством, конярством, лісовим господарством; С.Н.Олів – 5 735 десятинами землі [337, с.597, 156, 94, 289, 129, 807, 147, 546, 532].

Вище зазначалось, що до Державної ради обирались ординарні академіки та професори. Але і серед призначуваних нерідко зустрічались особи з науковими ступенями з різних галузей знань. Так, Н.Н.Герард, Ю.А.Іксуль, А.В.Кривошеїн, А.А.Макаров, А.С.Стишинський мали ступені кандидата юридичних наук, С.Ю.Вігте і А.А. Лівен – кандидата фізико-математичних наук, О.С.Єрмолов – кандидата сільськогосподарських наук, П.П.Ізвольський – кандидата історичних наук [337, с.177, 304, 370, 436, 686, 135, 414, 267, 302]. Відрізнялись державні радники і обсягами посадових утримань, які сягали від 10 тисяч до 25 тисяч, найчастіше – 18 тисяч рублів на рік, хоча зустрічались випадки більших сум: І.І.Воронцов-Дашков отримував 61 тисячу рублів [337, с.94, 108, 66, 136, 45, 158]. Не відомо, якими критеріями керувався Микола II під час призначення обсягів посадового утримання призначуваних радників. Однак слід зазначити, що навіть мінімальна сума – 10 тисяч рублів – перевищувала суму, яку отримували обираєні радники: 25 рублів на день, 750 – на місяць, 9 тисяч – на рік. До того ж призначуєні радники отримували платню у будь-якому випадку, а обираєні – лише під час сесії.

Отже, імператор Микола II приділяв кадровій політиці стосовно Державної ради помітно більшої уваги, ніж депутатам нижньої палати. В той же час формування особового складу верхньої палати передбачало цілу низку різних цензових обмежень: майнового, освітнього, вікового, станового, релігійного і характеризувалось багатоступеневою системою виборів. Призначувані члени також були представниками вищої бюрократії з великим досвідом адміністративної роботи. Усе це спрямовувалось на забезпечення гарантування якості виконання поставлених перед державними радниками задач. Помітною особливістю кадрової політики монархії стосовно Державної ради було обмеження обираної частини у правах та у матеріальному забезпеченні.

Таким чином, еволюційні зміни у системі формування особового складу оновленої Державної ради полягали у перенесенні положень запровадження дорадчих установ до устрою законодавчих, що обернулося цілою низкою заперечливих сторін кадрової політики монархії стосовно верхньої палати. Це полягало у таких її недоліках, як приголомшлива перевага у ній дворянства, цілковита відсутність представників міського самоврядування та неправославних конфесій, занадто високий майновий ценз у земській курії, куріально-становою багатоступеневою системою виборів, щорічне свавільне усунення призначуваних радників, обмеження повноважень обраних радників у тому, що вони брали участь в роботі лише загальних зборів і позбавлялись прав участі у роботі департаментів, особливих присутствій та державної канцелярії. Не призначались вони імператором і на посади міністрів, голів уряду та самої Державної ради.

В той же час саме ця палата комплектувалась представниками інтелектуальної еліти країни, вченими, провідниками церкви, вищими урядовцями з великим досвідом державного управління, що, відповідно до задуму законодавця, мали бути відданими носієві верховної влади, матеріально незалежними, а також представниками конкретних локальних інтересів виробничого, торгово-промислового характеру, а також науки. Саме це дозволяло Державній раді перетворитися на «охоронну палату», на систему противаг можливій і наявній деструктивній діяльності нижньої палати.

Найважливіше значення конституційної реформи полягало у тому, що вона дала можливість політичного прогресу. Десятиліття конституційного режиму справило могутній вплив на зміст громадської думки, викликало її радикальну еволюцію, вилікувавши Росію від огидливої і страшної хвороби, яка підточувала її організм, — від анархії політичного терору.

Статус державних радників

Дослідження історії державної установи потребує охоплення і практики втілення в життя наданих їй повноважень, вирішення поставлених перед нею задач. Усе це і обумовлює виявлення особливостей функціонування Державної ради після її оновлення, статусу її особового складу, роботи комісій та засідань палати, порядку розгляду і ведення справ.

В дорадянський період питання статусу державних радників зачіпали, як додаток до статусу депутатів Державної думи, у своїх статтях Д.Д.Грім [264], О.І.Камінка [297], М.М.Ковалевський [299; 301; 302], О.К.Фон-Резон [335]. Їх працям були властиві означені вище недоліки публікацій ліберальних журналістів. Радянських істориків особливості функціонування реакційної, на їх погляд, установи зовсім не цікавили. На сучасному етапі це питання більшою чи меншою мірою розглядалося в монографіях А.П.Бородіна [253], Є.А.Юртаєвої [339] та В.О.Дьоміна [266]. Однак їх автори зовсім не приділяли уваги еволюційним змінам статусу державних радників, успадкуванню ним особливостей функціонування дорадчої установи 1801-1905 рр., зокрема, найважливіших обмежень стосовно можливостей ефективного виконання покладених на неї задач, як наприклад, права самостійно збиратися на засідання та розпускати їх, а також зловживанням монархічного уряду цими обмеженнями та нечітким формулюванням законодавчих актів. В.О.Дьомін висловив низку поглядів та оцінок, з якими не можна погодитись. Дослідник виявляв сутнісну відмінність між різними групами особового складу і пов'язував реальну впливовість, авторитетність, професійну працездатність та її результативність з приналежністю до численніших груп. На перше місце у цьому плані він висував «бюрократію», тобто призначуваних радників, а після них – обраних представників земств [267, с.24]. В.О.Дьомін вважав, що інші члени Державної ради не користувалися у ній великим впливом і йшли за представниками бюрократії чи опинялися «у маргінальному стані» і могли впливати лише на ухвалу окремих другорядних постанов [267, с.25; 266, с.83]. Виходячи з цього, автор розподіляв особовий склад Державної ради на «актив», що ніби то охоплював два-три десятки радників, і «пасив», тобто решту. Дослідник зробив висновок, що ці два-три десятки осіб фактично визначали усю роботу установи. Вони очолювали комісії, доповідали їх постанови загальним зборам та виступали у дебатах, а більшість пасивно голосувала. Декілька ж десятків членів палати і зовсім не з'являлися на засідання [266, с.83; 267, с.25].

Проте це не зовсім так. Ні приналежність до певної групи, ні масштаби її чисельності не відігравали вирішальної ролі у визначенні впливовості, авторитетності, працездатності та результативності діяльності. Наприклад, обрані державні радники «академічної» групи, що охоплювала лише дванадцять осіб (В.І.Вернадський, М.М.Ковалевський та інші представники російських університетів), не входили до названих

В.О.Дьомінім найвпливовішими груп – бюрократії та земств, однак не тільки не поступалися перед останніми якостями, але й перевищували їх. Не в змозі ми погодитись і з тезою про «маргінальність» переважаючої більшості особового складу Ради, оскільки це органічно не поєднується з представниками вищої соціальної верстви, сановної аристократії. Адже навіть коли ця більшість і не посідала вищих державних посад і не набувала управлінського досвіду у земствах, вона володіла землею, мала вищу освіту, займалась у широких масштабах сільським та промисловим виробництвом, торгівлею, науковою діяльністю, брала активну участь у громадсько-політичному житті, що також оберталося необхідним життєвим досвідом.

Занадто сміливими можна назвати і твердження про пасивність переважаючої більшості загальних зборів та численні ігнорування засідань. У Державній раді, на відміну від нижньої палати, постійно панувала традиційна дисципліна та самодисципліна: без поважних причин та без попередження голови Ради пропустити засідання без наслідків державні радники не могли. Наприклад, протягом чотирьох років – 1906, 1907, 1908 та 1909 – головою палати було зроблено лише три зауваження окремим членам Ради та три загальні заклики до порядку [274, с.147-148]. Тяжко погодитись і заявою В.О.Дьоміна про щорічне переведення у «неприсутствующі» не більше 3-4 членів, які втратили працездатність через похилий вік та про те, що випадки звільнення від посади через неугодні урядові виступи виявлялися поодинокими [267, с.23]. Усе це не відповідало дійсності, оскільки такі звільнення нараховували десятки випадків [274, с.147-148]. Не можна погодитися і з думкою автора про те, що через призначення половини особового складу Державної ради вона насправді виявилась не стільки частиною народного представництва, скільки радою чиновників, які ухвалюють постанови за вказівками вищого начальства і величезна більшість рішень верхньої палати не була самостійною, а ухвалювалась під диктування уряду чи Думи [267, с.40; 266, с.123]. Таке твердження спростовується непоодинокими фактами провалу палатою урядових законопроектів, до того ж навіть внесених таким авторитетним головою Ради міністрів, яким був П.А.Столипін, а також виникненням та функціонуванням у ній антиурядово налаштованого «прогресивного блоку», головним програмним гаслом якого виявилась вимога формування відповідального перед представництвом «уряду довіри». В.О.Дьомін сам спростовував своє попереднє твердження наведенням слів П.А.Столипіна про те, що Державна рада виявилась «нездоланною стіною» перед урядовими законопроектами з реформування країни [266, с.97]. Для втілення в життя повноважень та виконання певних обов'язків членами палат народного представництва, про які йшла мова у попередньому розділі, їм необхідно було користуватись відповідними правами. Особливі права народних обранців Російської імперії виражались, по-перше, у свободі промови і, по-друге, у захищеності від простого способу позбавлення волі. Про них говорилось у ст.5, 26 та 27

запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.) та ст.14-16 запровадження Державної думи (20 лютого 1906 р.) [152, с.144, 149-150; 147, с.979; 152, с.144].

Необхідно зазначити, що згадані особливі права державних радників, як і депутатів Державної думи, не були абсолютними. Так, свобода промови, під якою розумілась уся сукупність словесної діяльності депутата під час виконання покладених на нього відповідних до цього звання обов'язків, не була безмежною. Цій свободі належало мати певні границі в інтересах збереження гідності та успішності занять представницьких зборів. Ці обмеження визначались самим законом або так званими наказами (регламентами) означених зборів. Ст.5 запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.) надавала державним радникам право цілком вільного обговорення й критики усіх запропонованих Державній раді законопроектів і взагалі справ та усіх пов'язаних з останніми обставин, дій та думок осіб чи місць, що їх надіслали, лише вимагаючи, щоб критика зачіпала дійсну сутність питання і обумовлювалась тільки нею.

А.К.Фон-Резон констатував, що надання членам Державної ради права свободи промови не звільняло їх від загального обов'язку підкорятись дії законів і законів кримінальних в особливості; дозволялась свобода критики, але не свобода лайки та скривдження чи свобода заклику до злочинних дій і таке інше [335, с.81]. До цього слід додати, що відповідно до ст.5 запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.), члени останньої користувались «усією свободою думки» не абсолютно, а лише «у пропонованих їй справах» [152, с.144]. Немає сумніву, що під терміном «пропонованих» розумілися справи, які пропонувались законом, тобто підвідомчі Державній раді, і надійшли у визначеному ст.29, 43, 54-56 та 57-59 запровадження Державної ради порядку [152, с.150, 152, 154-156]. У цих статтях визначався порядок внесення законопроектів (ст.29, 54-56), право збудження радою законодавчих пропозицій (ст.43) та порядок здійснення запитів (с.57-59) [152, с.156].

Саме тому не можна було вважати «пропонованими» усі ті справи, які, по-перше, хоча й надійшли правильно, відповідно до формальної точки зору, до Державної ради, але за своєю сутністю не підлягали її розгляду, а, по-друге, які надійшли до Державної ради з порушенням формального порядку. Наприклад, якщо самою Державною радою було збуджено пропозицію скасування чи зміну Основних державних законів, що не входило до її повноважень, або коли вироблений Державною радою законопроект, що не отримав монаршого затвердження, вносився на розгляд протягом тієї ж сесії, то про застосування ст.5 не могло бути і мови. У тому ж розумінні необхідно було сприймати і термін «справи, що підлягають віданню Думи», який містився у ст.14-ій її запровадження (20 лютого 1906 року) [147, с.943]. За словами А.К.Фон-Резона, взагалі можна сказати, що дарована членам Державної ради свобода промови у цілому мала те ж значення, що й привілеї, які було надано з цього предмету німецькими монархами державним урядовцям у 17-18 століттях. Ці

привілеї встановлювали не повну безвідповідальність депутатів, а, навпаки, їхню відповідальність, але лише в передбачених законом випадках, та в загальному законному порядку. Цей характер вказане правило зберегло і після переходу до нових запроваджень Державної думи та Державної ради [335, с.82].

Отже, депутати палат народного представництва могли користуватися свободою промови лише у визначених законом межах. Подібні законні правила містилися у той час майже у всіх конституціях, причому, не дивлячись на різні редакції відповідних статей, вони мали загальну мету забезпечити депутатам у процесі виконання їхніх обов'язків свободу слова у більших обсягах, ніж вона визнавалась загальним законодавством в інших випадках. А для того, щоб думка представницьких зборів була вільною, необхідна була свобода думки кожного окремого депутата. Саме тому перша частина ст.34 запровадження Державної ради 1901 р., говорячи про свободу думки Державної ради, припускала свободу думки її членів.

Що ж стосувалось наступного додавання слова «ухвала», то можна сказати, що під думкою слід було розуміти лише остаточний висновок з усіх міркувань даного промовця, в той час як «ухвала» охоплювала останній. Отже, виходило, що Державна рада користувалася свободою думки. Однак ст.34 запровадження Державної ради 1901 року мала й другу частину. У ній Державна рада зобов'язувалась доходити суті справи і вникати у силу питань, що підлягали вирішенню, не віддаляючись від їх сутності й засновуючи свої висновки на «ухвалах позитивних» [152, с.16]. Таким чином, «думка» складалась з «ухвали» та «висновків». З цього випливало, що державні радники користувались усією свободою стосовно «ухвал», які входили до складу «думки». Однак, коли члени Державної ради скоювали своїми промовами якусь злочинну дію, то вони не могли захищатись посиленням на ст.34. В той же час, поки вони дотримувались меж закону, якою б суворою й невблаганною не виявлялась їхня критика, якими б неприємними їхні зауваження були для тієї чи іншої особи, державні радники залишались захищеними від усіх таких наслідків, які для інших могла викликати досить вільно й різко висловлена думка.

Що ж стосувалось другого особливого права народних обранців, то воно знаходилося ще далше від абсолютності, про що говорило саме його визначення: захищеність від «простого» способу позбавлення волі. З цього випливало, що існує чи існують й інші, тобто «непрості» способи позбавлення депутата волі. Відповідно до закону, державні радники, як і депутати Державної думи, могли підлягати позбавленню або обмеженню волі, не інакше, як рішенням судової влади. Вони не підлягали особистому затриманню за борги. Для позбавлення ж їх волі рішенням судової влади, був необхідним попередній дозвіл Державної ради чи Думи, за винятків випадків: 1) притягнення їх до відповідальності за скоєні під час виконання або з приводу виконання обов'язків, що покладались на них їхнім званням, злочинні дії і 2) затримання їх під час скоєння злочинної дії або наступного дня [152, с.149-150, 157, 160; 147, с.944]. Означені права розподілялись на

дві частини. У принципі вони існували відповідно до самого закону. Жодна адміністративна установа не мала права позбавити чи обмежити волю депутата. Ця заборона виявлялась абсолютною.

Але, по-друге, позбавлення депутата волі закон допускав за згодою Державної ради або Думи. До того ж закон передбачав попередню згоду, тобто щоб вона передувала самому факту позбавлення волі [198, с.160-162, 944]. На народних обранців розповсюджувався інший закон, який не стосувався позбавлення чи обмеження їхньої волі, але міг бути застосований адміністративними установами. Це було запроваджене ще 14 серпня 1881 р. «Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою» [282, с.17]. За свідченням А.К.Фон-Резона, воно розповсюджувалось і на державних радників та депутатів Думи [335, с.110]. Відповідно до «Положення...», на майно останніх могли бути накладені арешт та секвестр, призупинені їхні періодичні видання, закриті утримувані ними учбові заклади. Не могли народні обранці захиститися своїм депутатським званням і проти обшуків займаних ними приміщень та квартир, що здійснювались адміністративними установами на тій підставі, що такі дії не складали ні позбавлення, ні обмеження волі.

Депутати Державної думи протестували проти такої позиції уряду, заявляли, що обшук складає порушення недоторканності депутата, про яку не може бути й мови, коли визнати можливість у будь який час обшукувати депутатів [110, с.214, 217-218]. А.К.Фон-Резон вважав, що заперечення депутатів Державної думи були безпідставними, оскільки ст.15 запровадження Державної думи (20 лютого 1906 р.) говорила не про недоторканність депутатів, а про позбавлення та обмеження їх волі, що, вочевидь, далеко не одне й те ж, оскільки останні терміни вужчі за перший. Правознавець вважав також, що обшук, відповідно до законної термінології, не має нічого спільного з позбавленням чи обмеженням волі. Він підкреслював, що ні в ст.15, ні в будь-якій іншій не говорилось про недоторканність приміщення депутатів, яка, відповідно до закону, взагалі не існувала [335, с.110-111].

Народні обранці могли позбавлятися волі і без попередньої згоди Державної ради чи Думи. Ст.68 запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.) декларувала, що віданню першого департаменту Ради підлягали «справи про відповідальність за скоєні членами Державної ради і членами Державної думи під час виконання або з приводу виконання покладених на них цим званням обов'язків злочинні дії» [152, с.157]. Ст.22 запровадження Державної думи (20 лютого 1906 р.) також виголошувала, що «члени Державної думи за скоєні ними під час виконання або з приводу виконання покладених на них цим званням обов'язків злочинні дії притягуються до відповідальності у порядку і на встановлених для притягування до відповідальності вищих урядовців державного управління підставах (запр. Держ. ради, ст.86-95)» [147, с.944]. Цей порядок полягав у наступному. Донесення та скарги, що містили звинувачення в означених у пункті 4 ст.68 запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.)

злочинних діях, надсилались на монарший розсуд, після чого надходили до першого департаменту Державної ради. Департамент повідомляв осіб, що притягувались до відповідальності, як про предмет звинувачення, так і про наявні докази, і вимагав від них пояснень [152, с.160-161]. Після розгляду наданих пояснень та зібрання свідчень, що виявлялись необхідними для з'ясування справи, департамент доходив постанови про подальший хід справи. Коли, за обставинами справи, виявлялось необхідним попереднє слідство, його виконання покладалось монаршим призначенням на одного з сенаторів касаційних департаментів, а прокурорські у цьому слідстві обов'язки виконував обер-прокурор кримінального касаційного департаменту [152, с.161].

Завершене слідство надсилалось, постановою обер-прокурора кримінального касаційного департаменту про подальший рух справи, до першого департаменту Державної ради, який вирішував припинити розпочате переслідування або накласти на притягнутого до відповідальності стягнення без суду. Що ж стосувалось державних радників та депутатів Державної думи, департамент ухвалював припинення розпочатого переслідування або піддання його судові [152, с.161]. Постанова першого департаменту (ст.90 і 92) про припинення справи, піддання судові або накладання стягнення без суду надсилалась на монарший розсуд. Постанова ж департаменту про здійснення попереднього слідства (ст.90 і 91) підлягала виконанню без монаршого затвердження. Затверджена ж монархом постанова першого департаменту про піддання судові членів Державної ради та Думи, як і інших урядовців вищої інстанції, слугувала підставою звинувачувального акту, який укладався обер-прокурором кримінального касаційного департаменту і вносився ним до верховного кримінального суду [152, с.161-162].

Окрім цього державні радники, як і депутати Державної думи, відмовившись дати урочисту обіцянку під час вступу до тієї чи іншої палати, вважались такими, що зняли з себе звання народного обранця [152, с.149-150]. Вони його позбавлялись і у випадку втрати російського підданства або цензу, що надавав право участі у виборах [152, с.149-150; 147, с.944]. Таке ж покарання наступало, коли виявлялось, що обранці підлягали судові за злочинні дії, внаслідок яких вони позбавлялись права володіти майном, звільнялись зі служби, за крадіжку, шахрайство, привласнення довіреного майна, приховання краденого, купівлю, взяття в заставу явно краденого або отриманого через оману майна та лихварство, коли вони судовими вироками не виправдані, якщо б вони після засудження були б звільнені від покарання за давністю; коли їх було усунуто судовими вироками від посади чи коли вони перебували під опікою або були визнані неспроможними, а також позбавлені духовного сану за розпусту чи вилучені з різних товариств або дворянських зборів їхніми рішеннями [152, с.149-150; 147, с.944; 147, с.792-793].

Нарешті, ст.60 Запровадження Державної ради та ст.62 Запровадження Державної думи дозволяли цим палатам народного представництва встановлювати докладні правила внутрішнього розпорядку та визначати певні заходи проти тих обранців, що порушують порядок засідань [152, с.156; 147, с.948, 954]. Ст.60 Запровадження Державної ради декларувала, що докладності внутрішнього розпорядку у палаті визначаються наказом, що видається Радою і опубліковується сенатом для загального відома [152, с.156]. Те ж декларували і зазначені статті запровадження Державної думи [147, с.948, 954]. А.К.Фон-Резон підкреслював, що поряд з загальною каральною державною владою над членами Державної ради та Думи встановлювалась ще й спеціальна дисциплінарна влада цих зборів або їх представника – голови [335, с.87].

Сутність наказу (регламенту) полягала у зібранні різних другорядних правил, що стосувались внутрішнього розпорядку тієї чи іншої установи і вказували спосіб та порядок виконання покладених на цю установу обов'язків. Такий же характер мав і наказ Державної ради, який нею ж укладався і видавався. Але з того ще не випливало, що конституційні закони не могли вирішувати деяких питань, що торкались внутрішнього розпорядку палати народного представництва. Запровадженням Державної ради (24 квітня 1906 р.) було передбачено різні предмети, що торкались внутрішнього розпорядку Ради.

Зокрема, це були: порядок призначення голови Державної ради та його помічника (ст.3) [152, с.144], необхідність наявності кворуму для законності складу засідань (ст.31) [152, с.150], утворення комісій (ст.32) [152, с.150], призначення, відкриття й закриття засідань (ст.33) [152, с.150-151], припинення обговорення справ (ст.34), непривселюдність засідань комісій (ст.38), привселюдність загальних зборів (ст.39) [152, с.151-152], закриття засідань (ст.40) [152, с.152], ухвалення постанов Державної ради більшістю голосів (ст.46) [152, с.153], призначення голови узгоджувальної комісії Державної ради та Державної думи (ст.49) [152, с.153-154], призначення справи на новий розгляд, коли її слухання не відбулося через відсутність законного числа членів Державної ради (ст.52) [152, с.154], визначення порядку вирішення справи про зміну чи скасування чинного або видання нового закону (ст.54-56) [152, с.154-155], визначення порядку подання заяв про відомості та пояснення з приводу дій з боку службовців чи установ, які визнаються незаконними, та порядку їх обговорення (ст.57-59) [152, с.155-156], визначення порядку укладання правил допускання на засідання Державної ради сторонніх осіб та підтримання у приміщенні Ради належного порядку (ст.61) [152, с.156]. Усі ці положення стосувались і Державної думи [147, с.941-954]. За цими обмеженнями Державна рада, як і Дума, володіла правом встановити свій внутрішній розпорядок на свій власний розсуд. Отже, свобода депутатів мала тільки одну межу – закон. Таким чином, оскільки право укладання наказів надавалось Державній раді, як і Думі, їхніми запровадженнями, а наказ складав тільки розвиток

встановлених ними основних правил, то будь-яка неузгоджена з ними постанова не могла вважатись законною.

Необхідність встановлення непохитного внутрішнього порядку у Державній раді відчувалась відразу ж за відкриттям її засідань. Однак з різних причин наказ було ухвалено Державною радою лише на засіданні 24 лютого 1907 р., а видано 11 травня 1907 р. [147, с.530-557]. Наказ Державної ради надавав голові палати повноваження щодо дотримання порядку у засіданнях Ради та керування дебатами й голосуванням (ст.1) [147, с.530]. Під час обговорення засіданням Державної ради будь-яких питань заборонялись оплески та інші голосні прояви схвалення або осуду, як і заважання промовцям висловлювати свою думку й інші способи порушення порядку засідань (ст.77) [147, с.545]. Жоден державний радник не мав права звертатись до засідання чи окремого депутата без надання на це дозволу головою палати (ст.64) [147, с.542-543]. Голова Ради був зобов'язаний схилити до обговорення питання тих радників, які ухилялись від нього [147, с.545].

Наказ передбачав і дисциплінарні заходи, які могли бути застосовані проти членів Державної ради у разі порушень встановленого порядку, і порядок їх застосування. Слід зазначити, що ці заходи, у порівнянні з наказами іноземних народних представництв, не були досить суворими і, говорячи словами А.К.Фон-Резона, здавались цілком задовільними і не грішили надмірною суворістю та занадто великими обмеженнями [335, с.109]. Одночасно Фон-Резон підкреслював і визнану світовою парламентською світовою практикою необхідність забезпечення умов для нормальної діяльності палат народного представництва. Правознавець констатував, що загальним переконанням в парламентських колах усіх країн є те, що сучасний склад палат, непримиренна ворожнеча різних партій, ненависть крайніх до існуючого порядку та охоронних елементів, недисциплінованість багатьох депутатів й здичавіння громадських звичаїв та звичок рішуче вимагають надання парламентам суворіших заходів для приборкування порушників порядку [335, с.109-110].

Для підтвердження цього наведемо приклади про значення наказу у забезпеченні плідної діяльності народного представництва Австро-Угорщини та Франції. Ухвалений у 1875 р. наказ палати депутатів Австро-Угорщини через відсутність необхідних дисциплінарних засобів забезпечення порядку призвів наприкінці 19 ст. до глибокої кризи парламентського життя. Спеціальна комісія, яка вивчала внутрішньопарламентську ситуацію, констатувала, що звичаї парламенту цілком здичавіли. Палаті залишалось бути присутньою при сценах бойовищ та безперервної лайки між її членами; повага до авторитету голови цілком зникла, і наказ не дає йому жодної можливості підтримувати порядок.

З іншого боку, не припиняються спроби обструкції з боку багатьох партій, іноді дуже нечисленних, які цілком зводять нанівець принцип вирішення справ за більшістю. Замість дебатів, живого обміну думкою

з'являються монологи, промови, що тягнуться безконечно довго, виступи, яких не слухають збори і яких через галас іноді не може чути навіть голова. І добре ще, якщо такі промови тільки стомливі і оратор не старається їхню беззмістовність присмачити міцними виразами, що викликають безчинство. Правильна течія парламентського життя майже зовсім припинилась. Меншість старалась проводити обструкцію усіма можливими засобами, і законними, і незаконними. Вона зривала засідання, то викликаючи очевидний скандал, що іноді перетворювався на бойовище, то затягуючи справу всілякими способами, які дозволяються наказом. У цьому відношенні своєчасно не скасовані різні застарілі правила значно полегшували дії обструкціонерів. Ця гостра криза, якої зазнала палата, змусила багатьох депутатів вийти з пропозиціями перегляду наказу [320, с.198-200].

Наказ (регламент) французької палати депутатів, навпаки, передбачав цілу низку різних дисциплінарних заходів, за допомогою яких голова (президент) палати міг забезпечувати в ній належний порядок. Ці заходи полягали у попередженнях депутатів, у перервах засідань на одну годину, до наступного дня, у закликах депутатів до порядку, у закликах до порядку з занесенням до протоколу, у позбавленні слова, у позбавленні слова з тимчасовим випровадженням з місця засідань на термін від 15 до 30 засідань, у позбавленні депутата половини місячної винагороди (заробітної платні). У випадку появи випровадженого депутата у залі засідань він підлягав арешту й утриманню протягом трьох діб у спеціальному приміщенні. Коли дисциплінарні стягнення заносились до протоколу, витяги з останнього, за рахунок покараного депутата, друкувались у кількості двохсот екземплярів і розповсюджувались в усіх комунах округу, у якому цього депутата було обрано. Нарешті, у разі здійснення депутатом злочину президент зборів повідомляв прокурора судової палати [169, с.105-107, 109].

І хоча, зрозуміло, передбачена наказом суворість дисциплінарних стягнень не була панацеєю від усіх порушень, однак вона складала дійовий засіб забезпечення нормальної діяльності народного представництва. А.К.Фон-Резон зазначав, що відсутність дисципліни розуму не можна терпіти ніде. Не може підлягати сумніву право представницьких зборів встановити в своїх наказах необхідні заходи проти порушення порядку в засіданнях словесними ексцесами або поведінкою депутатів [335, с.105]. А.К.Фон-Резон продовжував, що вже сам факт існування законодавчих зборів надає їм право захищатися, забезпечувати їхню діяльність. На його думку, збори мали право вживати необхідні заходи, щоб зробити непорушною свободу своїх нарад й вилучити членів, що порушують порядок, і що саме тому не можна серйозно вагатись у праві зборів встановити в наказі каральні заходи проти тих, хто заважає нарадам [335, с.105].

Наказ Державної ради 11 травня 1907 р. передбачав дисциплінарні заходи для забезпечення порядку під час роботи палати. Голові Ради надавалось право закликати промовців до порядку. Якщо після такого заклику промовець знову порушував його, то голова міг позбавити його слова щодо питання, яке обговорювалось цим засіданням (ст.49) [147, с.545]. Відповідно до заяви, яку підтримувало не менше десяти радників, промовця могли також, постановою Ради, позбавити слова щодо питання, яке обговорювалось цим засіданням. Дебати з приводу таких заяв не дозволялись, а голосування відбувалось за допомогою записок [147, с.545]. Останні мали надписи «так» і «ні». Ці записки, у присутності кількох радників, підраховувались працівниками державної канцелярії під наглядом державного секретаря [147, с.554]. У випадках суттєвого порушення порядку державним радником його могли, відповідно до пропозиції голови або заяви, яку підтримувало не менше десяти членів Державної ради, постановою останньої, відсторонити від участі в засіданнях на термін не більше, ніж один місяць. Перед ухвалою такої постанови радникові, що порушував дисципліну, надавалась можливість пояснення щодо цього порушення. Дебати у такому разі були неможливими, а голосування відбувалось за допомогою записок [147, с.545-546].

Таким чином, наказ Державної ради, визнаючи за головою як право позбавлення промовця слова, так і пропозиції Державній раді щодо випровадження та відсторонення радника, одночасно передбачав самостійне право самої Державної ради, відповідно до заяви, яку підтримувало не менше десяти членів палати, не зважаючи на пропозицію голови, поставити на обговорення питання про застосування цих дисциплінарних заходів [147, с.546]. Отже, відповідно до наказу Державної ради, тільки заклик до порядку було віднесено до виключної влади голови. Але голові Ради надавалось право не тільки накладати дисциплінарні стягнення, але й наказувати про вилучення із стенографічних звітів таких слів та виразів депутата, які могли б виявитись приводом, у разі занесення до звіту, застосування проти нього дисциплінарних заходів [147, с.555-557]. Наказ Державної ради говорив про «порушення» (ст.77) та про «суттєві порушення» (ст.81) порядку, однак не визначав, які з них відносились до перших чи до останніх [147, с.545].

Слід зазначити, що державні радники фактично і не порушували дисципліни. Так, протягом чотирьох неповних років – 1906, 1907, 1908 та 1909 – головою палати було висловлено: протягом першої сесії 1906 р. – три зауваження, а в 1907, 1907 та 1909 рр. – по одному заклику – майже не було випадків застосування дисциплінарних стягнень і що голова майже завжди обмежувався попередженнями й зауваженнями, з чого випливає, що усі зазначені порушення стосувались простих, а не суттєвих порушень. Самі зауваження голови Державної ради сходили переважно до захисту від занадто різкої критики вищих державних установ, посадових та присутніх

у Державній раді осіб, до усунення занадто різких виразів і роздумів, що не торкались справи, та до підтримання влади голови [335, с.116].

Отже, наказ Державної ради творчо успадкував досвід іноземних народних представництв стосовно постанов про свій внутрішній розпорядок, передбачивши цілу низку дисциплінарних стягнень, у тому числі й відсторонення від участі в роботі засідань. Відповідно до цих постанов, голова Ради відкривав засідання, керував ними, спостерігав за підтриманням в них порядку. Тим самим він ставав по відношенню до радників органом, якому належало, перш за все, здійснення парламентської дисциплінарної влади, настільки збори не залишили її за собою. При цьому головним залишалось право вільної, у рамках закону, промови, а також положення про те, що радник не міг бути вилученим зі свого осередку, притягнутим до кримінальної відповідальності або взятим під варту інакше, як за згодою самих зборів. Тим самим закон передбачав забезпечення можливості Державній раді попередити тенденційне чи не досить обгрунтоване позбавлення свободи своїх членів, щоб усунути можливі спроби вилучення з їхнього осередку тих радників, які з тих чи інших причин викликали невдоволення органів адміністрації.

Що ж стосувалось обов'язків державних радників, то до них, перш за все, відносились законодавчі повноваження, тобто обов'язки висувати пропозиції про зміну чи скасування чинних та видання нових законів, а також ухвалювати бюджет [152, с.152, 154-155]. Члени Державної ради були зобов'язані бути присутніми на засіданнях Ради. Відсутність на засіданнях допускалась лише з поважних причин. Радник, який не мав можливості прибути на засідання, був зобов'язаний повідомити голову Ради або державного секретаря про причину своєї відсутності. Призначені члени Державної ради не могли від'їжджати без відпустки. Обрані ж радники могли від'їжджати на термін не більше 14 днів за дозволом голови. Відпустки на довший термін дозволялись постановою Ради [147, с.531].

Таким чином, законодавство передбачало необхідні для забезпечення вільного виконання народними обранцями своїх обов'язків права та переваги, які полягали у свободі промови та у захищеності від простого способу позбавлення волі. Однак аналіз цих законів дозволяє дійти того висновку, що вони суттєво відрізнялись від постанов конституцій іноземних держав з тих же питань і зовсім не мали на увазі встановити «недоторканність» депутатів та звільнення їхньої діяльності з виконання обов'язків, що покладались на них цим званням, від будь-якого впливу примусової влади держави. Ці закони лише встановлювали певні, точно визначені спеціальні права російських депутатів, якими вони користувались, на відміну від інших підданих, до тих пір, поки перебували у званні членів Державної ради. В той же час на депутатів розповсюджувались положення карних законів за скоєння ними злочинних дій та за порушення державного порядку і громадського спокою.

ЧАСТИНА II

ПРИЗНАЧУВАНІ ЧЛЕНИ ДЕРЖАВНОЇ РАДИ ВІД УКРАЇНИ

Бутовський Петро Михайлович народився 31 травня 1842 р., помер 5 січня 1912 р. Він був українцем («малороссом»), православного віросповідання, походив з шляхетського молдавського роду, який з середини 18 століття перебував на російській службі. У 1851 р. його прізвище було внесено до родословної книги Полтавської губернії. З 1907 р. – дійсний таємний радник. Землевласник Золотоноського і Кременчуцького повітів Полтавської губернії (1 тисяча 200 десятин). Мав семеро дітей [10, л. 1-2].

У 1861 р. П.М.Бутовський закінчив Училище правознавства у С.-Петербурзі і в 1861-1863 рр. вивчав юридичні науки в Німеччині та Франції. У 1861 р. він перебував на службі у Сенаті, з 1864 р. – в канцелярії Полтавського губернського прокурора. У 1865 р. його призначили Кобелякським повітовим стряпчим, у 1867 р. причислили до міністерства юстиції і відрядили до Полтавської палати кримінального та громадянського суду. З 1868 р. П.М.Бутовський – радник палати, у 1869-1874 рр. – член Полтавського окружного суду, у 1874-1876 рр. – голова Гродненської палати кримінального і громадянського суду і в 1876-1878 рр. – голова Люблінського окружного суду. У 1878-1880 рр. він був головою департаменту Варшавської судової палати. У 1880-1882 рр. його призначили на посаду прокурора Харківської і у 1882-1887 рр. – Варшавської судової палати, у 1887–1889 рр. – старшого голови Варшавської судової палати і в 1889-1894 рр. – обер-прокурора 1-го департаменту Сенату.

У 1892 р. П.М.Бутовський був відряджений до Томської губернії для ревізії судових установ і прокурорського нагляду. Після повернення з Сибіру, з 12 січня 1894 р. до 1 січня 1901 р. він працював заступником міністра юстиції і 2 квітня 1895 р. став сенатором. У 1900 р. П.М.Бутовського знову відрядили до Сибіру для огляду судових установ. Упродовж 1898–1903 рр. він був членом наради з попереднього розгляду проекту Кримінального кодексу і членом комісій для перегляду законоположень щодо судової частини (1899) та з перегляду Уставу про громадянську службу (1901).

1 січня 1901 р П.М.Бутовського було призначено членом Державної ради, де він працював у департаменті громадянських і духовних справ [62, с.5], Кримінального кодексу (1901-1903), у справах про примусове відчуження майна та винагороду їх власників (з 27 січня 1905), брав участь у діяльності Комісії з перегляду Уставу про громадянську службу та інші постанови, що її стосуються (1901). П.М.Бутовський призначався членом особливих нарад: для докладного обговорення законопроектів з перегляду

законоположень по судовій частині (1904); для перегляду встановлених для охорони державного порядку виняткових законоположень (1905) [10, л. 3-5]. У 1906-1908 рр. він призначався також до присутності у 1-му департаменті Державної ради, членом Особливого присутствія у справах про примусове відчуження нерухомого майна та винагороди їх власників. У верхній палаті Петро Маихайлович входив у групу центру. У 1907-1909 рр. він був членом комісії внутрішнього розпорядку та особового складу. З 1 січня 1909 р. його виключили з числа присутніх членів Державної ради [119-122].

П.М.Бутовський був нагороджений орденами Святого Станіслава 1-го ступеня (1883), Святої Анни 1-го ступеня (1886), Святого Володимира 2-го ступеня (1891), Білого Орла (1896), Святого Олександра Невського (1898), алмазними знаками до нього (1904).

Вебер Сергій Федорович народився 22 липня 1857 р., помер не раніш 1928 р. Він був російським німцем православного віросповідання, з потомствених дворянів Харківської губернії. З 1895 р. – колезький радник, з 1896 р. – статський радник, з 1898 р. – дійсний статський радник, з 1906 р. – таємний радник [11, л. 1-2].

У 1879 р. С.Ф.Вебер закінчив юридичний факультет Харківського університету і став кандидатом прав. У 1883 р. він поступив на службу у міністерство фінансів позаштатним урядовцем особливих доручень Харківської казенної палати, у 1883-1884 рр. захищав інтереси казни у спірних справах приватних позовів з казною про землю і оброчні податі. З 1885 р. С.Ф.Вебер виконував обов'язки податкового інспектора 1-ї ділянки Харкова, з 1887 р. – начальника 1-го відділку Харківської казенної палати і в 1889 р. був затверджений на цій посаді. З 1892 р. С.Ф.Вебер – управляючий Орловською казенною палатою. Він неодноразово викликався до С.-Петербургу для участі у роботі різних комісій міністерства фінансів, зокрема, у 1893-1896 рр. був членом комісії з перегляду узаконень про оподаткування торгівлі і промислів. У 1895 р. Сергій Федорович перейшов до центральної установи міністерства фінансів, з 1895 р. обіймав посаду віце-директора, а з 8 листопада 1905 р. до 7 березня 1909 р. – директора департаменту державного казначейства.

У 1895 р. С.Ф.Вебера було призначено членом комісії для складання пропозицій про устрій тюремної частини в Росії при міністерстві юстиції. У 1897-1898 рр. він був представником міністерства фінансів у нарадах про поземельний устрій Забайкальської області та про перегляд уставу про воїнську повинність у Фінляндії. Сергій Федорович призначався також головою комісій: для перегляду правил зняття з рахунків казенних боргів (1898), для розгляду проектів іригаційних споруджень у Туркестанському краї (1899). З 1903 р. С.Ф.Вебер входив до Особливої наради при господарському департаменті міністерства внутрішніх справ по

перетворенню установ, що відають справами земського господарства в 9 західних губерніях, призначався представником міністерства фінансів у Раді щодо справ торгового мореплавства [11, л. 3-7].

У 1904-1905 рр. С.Ф.Вебер був представником міністерства фінансів в особливих присутствіях у справах місцевого господарства. У зв'язку із зміною після утворення Державної думи порядку укладання і розгляду бюджету під його керівництвом було опрацьовано нову класифікацію витратного розпису, яку ухвалили законодавчі установи. З 7 березня 1909 р. до 1 лютого 1914 р. С.Ф.Вебер обіймав посаду заступника міністра фінансів і був одним з найближчих співробітників В.Н.Коковцова. Як заступник міністра він завідував департаментами державного казначейства, митних зборів та залізничних справ, а також Східно-Китайською залізницею. Під час відсутності міністра фінансів Сергій Федорович неодноразово управляв міністерством, брав участь і головував у багатьох комісіях і нарадах, у тому числі з опрацювання проекту нового загального пенсійного уставу.

С.Ф.Вебер призначався представником міністерства у комісії з всебічного дослідження залізничної справи в Росії, у Олексіївському головному комітеті піклування за дітьми загиблих у війні з Японією. З 1909 р. він входив у Комітет головного піклування за дитячими притулками, у комітет з пошуку місць воїнським чинам, що постраждали на війні з Японією. З 1910 р. Сергій Федорович був представником міністерства фінансів у Нараді з обговорення питання про порядок управління бесарабськими маєтками закордонних монастирів; членом Комітету із збору пожертвувань на копирість постраждалим від землетрусу у Семиріченській області. Як представник міністерства фінансів виступав у Державній раді, захищаючи законопроекти цього відомства [11, л. 7-11].

1 лютого 1914 р., за ініціативою В.Н.Коковцова, С.Ф.Вебера було призначено членом Державної ради з річним утриманням 14 тисяч рублів, де він входив у групу центру. З 1916 р. він – член фінансової комісії. У 1915 р. Сергій Федорович входив у тимчасову комісію для обговорення законопроекту «Про затвердження Положення про Особливу нараду з обговорення і об'єднання заходів по обороні держави». У 1916 р. С.Ф.Вебер обирався членом особливої комісії по законопроекту «Про Устав ревізії», а також членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про державний прибутковий податок» (1916), для обговорення можливих між Державною радою та Державною думою розходжень щодо проекту державного розпису прибутків та витрат на 1916 р., «Про встановлення Положення про понадстрокові нижні чини Окремого корпусу прикордонної охорони» (1916). 31 березня 1916 р. С.Ф.Вебер виступив на загальних зборах Державної ради з промовою про державний розпис прибутків і витрат на 1916 р., 2 квітня 1916 р. – про додатковий кредит на виплату відсотків з державних позик, 2 червня 1916 р. – про запровадження у складі головного тюремного управління будівничого

комітету і передачу законопроекту про це фінансовій комісії. У 1915 р. С.Ф.Вебер увійшов до об'єднання «прогресивного блоку» [127-130].

До 19 травня 1914 р. С.Ф.Вебер був тимчасовим виконуючим обов'язків заступника міністра фінансів при спадкоємцеві В.Н.Коковцова П.Л.Барку. Потім він обіймав посаду голови постійної міжвідомчої наради з розгляду питань застосування законодавства про притулки призваних на війну осіб, їх сімей при Верховній раді під головуванням імператриці Олександри Федорівни, а також сімей поранених і загиблих воїнів. У 1913-1917 рр. Сергій Федорович брав активну участь у роботі піклування про трудову допомогу.

У 1918 р. С.Ф.Вебер був членом комісії з опрацювання проекту договору радянської Росії з Фінляндією. Після підписання Брестського миру у березні 1918 р. він очолив економічне бюро, яке займалося консалтингом. Восени 1919 р. С.Ф.Вебер був заарештований, але відпущений. Петроградське відділення Національного центру намітило його кандидатуру на посаду міністра фінансів в уряді, який мав сформуватися після повалення більшовиків. У 1920-х роках він жив у Ленінграді, очолював бюджетну комісію інституту економічних досліджень при Наркомфіні. Його подальша доля невідома.

С.Ф.Вебер був нагороджений орденами Святого Станіслава 1-го ступеня, Святої Анни 1-го ступеня (1910), Святого Володимира 2-го ступеня (1913), Білого Орла (1916).

Вітте Сергій Юлійович народився 17 червня 1849 р. у Тифлісі, помер 28 лютого 1915 р. у Петрограді. Він був прибалтійським німцем православного віросповідання, з 1856 р. потомственным дворянином, з 1896 р. – статс-секретарем, з 1899 – таємним радником, з 18 вересня 1905 р. – графом. У Петербурзі Сергій Юлійович мав два кам'яних будинки та дачу у Сочі. В його сім'ї росла вихованка [14, л. 1-3].

С.Ю.Вітте, отримавши домашню освіту і витримавши екзамени екстерном у Кишинівській гімназії, у 1866 р. поступив на фізико-математичний факультет Новоросійського університету, який закінчив у 1870 р. З 1870 р. він служив у дирекції Одеської залізниці, у 1871-1874 рр. був службовцем канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, у 1874-1877 рр. – позаштатним урядовцем департаменту загальних справ міністерства шляхів сполучення. Одночасно Сергій Юлійович служив в управлінні казенної Одеської залізниці, конторщиком вантажної служби, помічником машиніста, начальником станції, контролером руху, завідувачем контори руху, заступником начальника експлуатації залізниці. У 1878-1881 рр. С.Ю.Вітте був почесним мировим суддею Одеси, у 1878-1880 – завідувачем відділом експлуатації, у 1880-1886 – начальником експлуатації Південно-західної залізниці, у 1886-1889 – управляючим цими дорогами [14, л. 3-7].

С.Ю.Вітте був експертом комісії з дослідження залізничної справи у Росії, одним з експертів причин катастрофи 17 жовтня 1888 р. у Борках, де революціонери здійснили замах на життя сім'ї імператора Олександра III. У березні 1889 – лютому 1892 рр. він обіймав посаду директора департаменту залізничних справ міністерства фінансів, з січня 1892 р. – представника міністерства фінансів у раді міністерства шляхів сполучення. С.Ю.Вітте входив до низки комісій: з 13 лютого 1891 р. – про порядок і підстави меліоративного кредиту для задоволення потреб у покращанні російської сільськогосподарської культури; з 25 вересня 1891 р. – про заходи заохочення торгового судобудівництва та мореплавства; з 18 листопада 1891 р. був членом комітету для розпоряджень з устрою благодворної лотереї на користь населення місцевостей, що постраждали від неврожаю; з 15 лютого 1892 р. та 30 серпня 1892 р. – управляючим міністерствами шляхів сполучення та фінансів; з 1 січня 1893 р. до 16 серпня 1903 р. – міністром фінансів.

У 1903 р. С.Ю.Вітте було доречено подальше ведення переговорів про торгову угоду з Німеччиною. З 1 січня 1893 р. він був членом комітету Сибірської залізниці; з 31 березня 1895 р. – головою ради будинку притулку та ремісничої освіти дітей бідняків у С.-Петербурзі; з 1898 р. – членом ради піклування про будинки трудолюбства та будинки праці. З 16 серпня 1903 р. до 22 квітня 1906 р. Сергій Юлійович – голова Комітету міністрів; з 19 серпня 1903 р. член, а з вересня 1911 р. – голова комітету фінансів; з 13 квітня 1897 р. – член нарад: для обговорення питань, що витікають з діяльності комісії міністерства внутрішніх справ з приводу падіння цін на сільськогосподарські вироби упродовж п'ятирічки 1883–1887 рр.; з 13 квітня 1897 р. до 27 грудня 1901 р. – член комісії у справах дворянського стану; з 8 березня 1900 р. – член комісії з визнання за дворянством прибалтійських губерній права повної власності на так звані «дворянські маєтки» та про умови поземельного устрою переміщених на ці землі селян. Упродовж 22 січня 1902 р – 7 квітня 1905 р. С.Ю.Вітте обіймав посаду голови Особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловаості. З 1897 р. він брав участь у роботі комісії з обрання типу імператорських вагонів [263, с.37].

Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр., з 1 липня до 15 вересня 1905 р., С.Ю.Вітте був уповноваженим на мирних переговорах у Портсмуті і зміст підписаного на них договору позитивно віддзеркалився на його кар'єрі. «Герой» миру Вітте повернувся до Петербурга, – зазначав П.М.Мілюков, – на нього були звернені усі погляди, як на єдино можливого відновлювача внутрішнього миру» [168, т.1, с.311]. П.М.Мілюков писав у спогадах про важливу роль С.Ю.Вітте у характері перебігу першої російської революції, яка, за його висловом, «вже вимальовувалась у передчутті подій кінця 1905 і початку 1906 р.» [168, т.1, с.269]. Лідер кадетської партії досить виразно і яскраво схарактеризував особистість С.Ю.Вітте, який, на його погляд, у зазначений час виявився «крупним діячем» і «пануючою фігурою доби». «Це був рідкісний

російський самородок – з усіма позитивними якостями цього типу і з великими його недоліками», – констатував він. Автор спогадів продовжував, що С.Ю.Вітте стояв на голову вище усієї тієї правлячої верхівки, через яку йому доводилось пробивати свій власний шлях до дій, оскільки діяти було головною потребою його натури. Як будь-який самородок, С.Ю.Вітте був енциклопедистом і міг братися за все, за одним заходом навчаючись і з презирством дивлячись «на книжну виправку» [168, т.1, с.321].

Зі своїм великим здоровим глуздом С.Ю.Вітте відразу відокремлював головне від другорядного і йшов прямо до поставленої мети. Він вмів брати з собою усе необхідне, що траплялося на шляху, і відкидати усе йому непотрібне: людей, знання, чужі поради, залаштункові інтриги, підступність друзів, заздрісників і супротивників. С.Ю.Вітте чудово вмів розпізнавати потрібних для даної хвилини людей, організовувати їхню працю, змушувати їх працювати для себе, для своєї мети даної миті. Велике вміння в усьому цьому було необхідне, тому що і справи, за які він брався, були великого масштабу. Із зростанням вдачі зростала і його самовпевненість, підіймався командний тон, міцніла опірність усьому сторонньому і ворожому. У разі ж невдачі він ставав пристрасним і несправедливим, ніколи не звинувачував себе, обмовляв людей, ненавидів супротивників. Наштовхнувшись на перешкоду, здолати якої не міг, він відразу падав духом, втрачав під ногами ґрунт, кидався на об'їзні шляхи, був готовим на недостойні поступки, тому що у самовиправданні він ніколи не відчував потреби [168, т.1 с.321].

П.М.Мілюков писав, що придворне середовище, у якому С.Ю.Вітте доводилось не стільки діяти, скільки шукати опори для дії, було завжди для нього несприятливим. На Вітте там дивилися – і він сам дивився на себе, – як на чужака, заброду з іншого, більш демократичного середовища, а тому як на людину підозрілу і навіть небезпечну. З свого ж боку С.Ю.Вітте обдаровував це сановне середовище погано прихованим презирством, а воно відповідало йому вимушеною ввічливістю у дні його фавору і прихованою ворожістю. За Олександра III цей фавор закріплювався самими цими особливостями С.Ю.Вітте. Грубуватий тон і незграбна мова імпонували імператору і відповідали його власній нескладній психіці. Спрощені пояснення Вітте були йому доступні, наполегливість – переконлива, а оригінальність і сміливість фінансово-економічної політики виправдовувалась очевидним успіхом. За Миколи II – особливо завдяки його дружині – усе це змінилося. Безвілля царя і лиха воля цариці зіштовхувались з волевым характером і рішучістю до дії Вітте. З висловом А.Ф.Смірнова, С.Ю.Вітте ненавиділи, але з його впливом рахувалися, а царя називали полоненим прем'єра [328, с. 185]

Зокрема, про сміливість С.Ю.Вітте ще під час теоретичної підготовки запровадження законодавчого народного представництва свідчить той факт, що він запропонував внести до оновлених Основних державних законів положення про рівноправність євреїв та відчуження земель, які

було відхилено [328, с. 199]. Під час обговорення урядом у 1905 р. програми щодо соціального страхування робітників прем'єр-міністр порекомендував взяти за взірць політику німецького канцлера О.Бісмарка, який, своєчасно видавши страхові закони, взяв робітничий рух у свої руки. І на переконання А.Ф.Смірнова, у даному випадку С.Ю.Вітте мав рацію, віддаючи перевагу «державному соціалізму Бісмарка» перед доморощеною зубатовщиною [328, с.364].

Визначеність мети і готовність до її досягнення обтяжували і утруднювали завжди неготову і несміливу думку імператора. Тиск починав відчуватися, як насильство, викликав зростаючий опір. Нетерпіння виростало, обличчя і очі монарха перетворювалися на непроглядну маску, і, нарешті, під впливом випадкового натхнення з боку якого-небудь дійсно «таємного» радника усе вирішувалось раптовою заочною відмовою від співробітництва з учорашнім фаворитом. У своїх звинувачувальних актах для потомства С.Ю.Вітте докладно і документально розслідував усі підпільні ходи, що приводили до дії царську пасивність, хоча він і сам був не проти удатися до таких же шляхів. А у своїх «Споминах», коли не було вже на що сподіватися, він, не соромлячись і відкинувши будь-яку обережність, сварив відбірною лайкою головного винуватця своїх нестійких злетів і падінь [168, т.1, с.322].

Вересень і жовтень 1905 р., за свідченням П.М.Мілюкова, втретє були моментом чергового злету С.Ю.Вітте, – і до того ж за обставин, що не терпіли відтермінування. Його покликали знову – тому що не покликати не могли. Він тільки-но закінчив пристойним миром «дитячу» і «злочинну», за його висловом, війну з «макаками», затіяну всупереч його рішучому опору. Тепер він закликався в приборкувачі революції. В очах «камарильї» його «ліва» репутація робила його свого роду експертом у частині революційних таємниць. Недоброзичливці навіть гомоніли, як би він часом не зіпхнув царя, щоб самому стати президентом російської республіки. У ролі монополіста С.Ю.Вітте міг висувати свої умови: попередній досвід злетів навчив його бути обережним і, йдучи на найбільш рішучі заходи, забезпечити свій тил. Він міг сміливо пропонувати: або я, або диктатура, – тому що кандидата у диктатори не було у наявності.

Великий князь Микола Миколайович з револьвером у руці змусив царя підписати маніфест 17 жовтня 1905 р. С.Ю.Вітте, у тому ж порядку поспішливості і нагальності, відверто козиряв перед царем у ці дні терміном «конституція», що в інші дні було несприйнятним. Він був готовим взяти на себе почин виконання царських обіцянок – на випадок, якщо цар, як зазвичай, від них відмовиться. В доповіді доручення царя буде передовірено «об'єднаному кабінету», який поставить прем'єра вище суперництва колег. Коли цар потім передумає, то провину візьме на себе слуга. Однак ж всупереч сподівань Вітте, цар вбачив у міністерській покорі хитрий підступ. Вітте хоче приписати собі зваслугу царських поступок – нехай вже тоді краще заслуга належить цареві. Цар сам і

нагально перетворить обіцянки на факти, відразу надавши народу обіцяне: «доповідь» заміниться «маніфестом» імператора [168, т.1, с.323].

З 24 жовтня 1905 р. до 22 квітня 1906 р. С.Ю.Вітте обіймав посаду голови Ради міністрів Російської імперії; з 28 жовтня 1905 р. до 11 лютого 1906 р. був членом нарад: з опрацювання необхідних у чинному запровадженні Державної ради змін; для розгляду пропозицій Ради міністрів щодо способів здійснення передбачених маніфестом 17 жовтня 1905 р. вказівок; про надання допомоги постраждалим під час аграрних безпорядків особам, а також пароплавним та транспортним підприємствам, які понесли втрати під час заворушень на півдні; про розгляд передбачених у запровадженні Державної ради та Державної думи змін; для розгляду питання про відношення казни до судобудівного заводу «Ланге і син» [263, с.37].

С.Ю.Вітте досить добре знав і стару, і оновлену Державну раду, оскільки з 1892 р. обіймав посади міністрів шляхів сполучення та фінансів, з жовтня 1905 до квітня 1906 рр. – голови Ради міністрів, після чого до смерті у 1915 р. поєднуючи посаду голови Комітету міністрів із званням державного радника [303, с.12]. 17 серпня 1903 р. С.Ю.Вітте був призначений членом Державної ради, а з перетворенням останньої на законодавчу верхню палату народного представництва щорічно, до 1915 р. включно, поновлювався на цій посаді. Отже, він перебував у званні державного радника протягом 23 років – від 1892 до 1915 рр. Про законодавчу верхню палату С.Ю.Вітте категорично зазначав у спогадах, що більшість Державної ради та інші політичні діячі втратили будь-які принципи і діють за хвилиним потягом, тримаючи ніс за вітром, як це любить робити хороша лягава собака [106, т.1, с.316].

Разом з тим С.Ю.Вітте відзначав переваги Державної ради перед Державною думою та обмеженість її здатності вирішувати гострі проблеми відповідно до потреб суспільства. Автор спогадів констатував, що верхній палаті належить представляти собою зосередження державного досвіду, знань і авторитету. Державна рада, певна річ, краще і скоріше опрацює і запровадить необхідний у даний час будь-який закон, вона часто не здатна опрацювати лише закони, які відповідають ідеалам мислячої і чутливої більшості населення, оскільки Державна рада є далекою від неї і стосовно життя і стосовно пекучих потреб. Дума може сказати Державній раді: «Ви не є представниками народу, його побажань та ідеалів», а Державна рада з таким же правом може також сказати Думі, додавши до того: «Ми хоча б державно грамотні, а ви напівграмотні» [106, т.1, с.362]. Разом з тим С.Ю.Вітте підкреслював стримуючу, гальмівну роль Державної ради по відношенню до нижньої палати [106, т.1, с.362].

29 грудня 1893 р. С.Ю.Вітте був обраний почесним членом С.-Петербурзької Академії Наук, 20 листопада 1898 р. – воєнно-медичинської академії, 11 листопада 1897 р. – Юр'євського, 15 грудня 1897 р. – Московського і 28 лютого 1901 р. – Казанського університетів; 29 червня 1894 р. – С.-Петербурзького технологічного, 22 березня 1898 р. –

С.-Петербурзького археологічного, 8 травня 1898 р. – Російського археологічного в Константинополі інститутів. З 1899 р. С.Ю.Вітте – член-кореспондент головної фізичної обсерваторії; з 1892 р. – почесний член товариства любителів природознавства, антропології та етнографії; з 25 листопада 1894 р. – московського товариства сільського господарства; з 20 грудня 1895 р. – Російського географічного товариства; з 10 лютого 1896 р. – товариства сприяння розвитку російського торгового мореплавства; з 5 травня 1898 р. – товариства ревнителів російської історичної освіти в пам'ять імператора Олександра III; з 18 грудня 1899 р. – російського товариства садівництва; з 30 березня 1900 р. – російського астрономічного товариства; з 6 червня 1900 р. – товариства Сходознавства; з 21 грудня 1900 р. – російського товариства рибоводства і рибальства; з 2 травня 1901 р. – православного палестинського товариства; з 26 травня 1903 р. – автомобільного товариства, а також членом багатьох інших російських столичних, провінційних та зарубіжних товариств та об'єднань.

С.Ю.Вітте було обрано почесним громадянином цілої низки міст Російської імперії: 13 вересня 1893 р. – Нижнього Новгорода; 17 березня 1894 р. – Казані; 2 травня 1894 р. – Одеси; 21 липня 1894 р. – Архангельська; 6 квітня 1895 р. – Саратова; 13 липня 1895 р. – В'ятки; 4 січня 1896 р. – Бердянська; 23 травня 1896 р. – Сарапула В'ятської губернії; 25 липня 1896 р. – Симбірська; 24 жовтня 1896 р. – Оренбургу та Єкатеринбургу; 5 березня 1898 р. – Києва; 31 грудня 1898 р. – Саранська Пензенської губернії; 3 червня 1899 р. – Ревеля; 8 липня 1899 р. – Великих Лук Псковської губернії; 12 липня 1899 р. – Череповця Новгородської губернії; 1 листопада 1901 р. – Тихвіну Новгородської губернії; 8 грудня 1902 р. – Боровичів Новгородської губернії; 26 грудня 1902 р. – Олександрівська Катеринославської губернії. В Одесі його іменем було названо вулицю, на якій він жив під час навчання в університеті [263, с.37-38; 106, т.3, с.484].

С.Ю.Вітте був нагороджений орденами Святого Станіслава 1-го ступеня у 1890 р., Святої Анни 1-го ступеня у 1894 р., Святого Володимира 2-го ступеня у 1901 р. і 1-го у 1913 р., Святого Олександра Невського з алмазними знаками у 1906 р., Білого Орла 1-го ступеня у 1904 р., а також багатьма іноземними орденами.

Довжелезна біографічна довідка про С.Ю.Вітте свідчить про його звивистий життєвий шлях, стрімкий кар'єрний злет, неординарний вплив на зміни Російської імперії у різних сферах. Про С.Ю.Вітте як адміністратора, політика, дипломата, економіста, фінансиста, реформатора почали писати ще за його життя, вивчали його перетворення у радянську добу. Досліджують особу та діяльність С.Ю.Вітте і сьогодні, як у Російській Федерації, в Україні, так і в зарубіжних країнах. У працях усіх згаданих часів С.Ю.Вітте оцінювали по-різному, інколи з протилежних боків, суперечливо, засуджували, хвалили і таке інше. Сучасний російський історик А.Ф.Смірнов писав, що критикували С.Ю.Вітте часто і незаслужено, заперечуючи і його безсумнівні заслуги, адже в галузі

фінансів, економіки він був крупним фахівцем Дослідник цитував О.П.Ізвольського, який констатував, що співвітчизники графа Вітте не віддавали належного його діяльності та що міністр, що має на своєму рахунку успішне виконання трьох задач – монетної реформи (золотий курс рубля), Портсмутського договору та конституційної хартії 1905 р., – заслуговує бути поставленим в один ряд з найвеличнішими державними діячами не тільки Росії, але й усього світу [328, с.185]. «Маніфест 17 жовтня, – продовжував посилатися на зауваження дипломата А.Ф.Смірнов, – не дивлячись на запізнення, у якому винуватий імператор Микола II, безперечно відтермінував загибель російської монархії на дванадцять років, доки вона знову не полишила наміченого графом Вітте шляху, чим підписала собі смертний вирок» . [328, с.185].

А.Ф.Смірнов, зокрема, писав, що за своїм походженням і вихованням С.Ю.Вітте належав до демократичного табору суспільства, а не влади. Привілейованих шкіл він не закінчував і випадково, особистим рішенням Олександра III перейдучи до табору влади, він досугнув вищих посад, але залишився «рагвепи» (вискочкою – фр.). У своїх «Спогадах» він прагнув це затушувати, однак вищий світ його не сприйняв. «Становище Вітте було нелегким, – доходив висновку А.Ф.Смірнов. – Обидва табори – і влада, і суспільство – йому не вірили; обидва вбачали у ньому перебіжчика, що здатен знову зрадити. Сила Вітте була не на конституційній арені. Його історична роль завершувалася з падінням самодержавства. Як практичний діяч він не зміг його пережити» [328, с.268].

Однак нас С.Ю.Вітте цікавить з одного тільки боку, який ще не висвітлювався, а саме: яким чином його тісний зв'язок з Україною вплинув на формування його як особистості, його системи цінностей, політичної орієнтації, реагування на пекучі проблеми сучасної йому Росії і, зрозуміло, на його сутність як державного радника. На наш погляд, відповідь на це питання значною мірою захована у навчанні та роботі С.Ю.Вітте на Україні.

Для загальної уяви внутрішнього складу та характеру С.Ю.Вітте доречно навести уривок з передмови його дружини до спогадів державного радника, наперед перепрошуючи за довгу цитату. «Граф Вітте, – писала вона, – не був ні царедворцем, що лестить трону, ні демагогом, що лестить натовпу. Належачи до дворянства, він не захищав, однак, дворянських привілеїв; висуваючи перед собою у якості головного державного завдання справедливий устрій селянського побуту, він, однак, залишався державним діячем, чужим теоретичному народництву, яким захоплювалась значна частина російської інтелігенції. Він не був лібералом, оскільки не співчував нетерплячому прагненню лібералів перебудувати відразу, одним рухом руки увесь державний уклад; він не був і консерватором, оскільки ставився з презирством до грубих засобів і відсталості політичної думки, що характеризували правлячу бюрократію Росії. Мій чоловік неодноразово говорим своїм наближеним: «Я не ліберал і не консерватор, я просто культурна людина. Я не можу заслати людину до Сибіру тільки за те, що

вона мислить не так, як мислю я, і не можу позбавити її громадянських прав тільки тому, що вона молиться богу не у тому храмі, у якому молюсь я...» [192].

Саме через це у С.Ю.Вітте було багато ворогів усіх політичних орієнтацій і спрямувань. В листі Миколі II від 14 квітня 1906 р. він констатував, що впродовж шести місяців його прем'єрства він був предметом цькування з боку усіх тих, хто у російському суспільстві кричав і писав, і зазнавав систематичних нападів крайніх елементів, що мали доступ до монарха. «Революціонери мене клянуть за те, – продовжував С.Ю.Вітте, – що я усім своїм авторитетом і з найповнішим переконанням підтримував найрішучіші заходи під час активної революції; ліберали за те, що я відповідно до обов'язку присяги і совісті захищав і до могили захищатиму прерогативи імператорської влади, а консерватори тому, що неправильно мені приписують ті зміни у порядку державного управління, які відбулися з часу призначення князя Святополк-Мирського міністром внутрішніх справ» [106, т.3, с.339].

С.Ю.Вітте писав у своїх спогадах, що саме навчання у Новоросійському університеті сформували його як особистість. «Я в Одесі виховувався в університеті, – підкреслював він значення свого перебування у цьому місті (не «навчався», а саме «виховувався» – автор) [106, т.3, с.484]. Він підкреслював наявність сутнісної різниці між університетом і іншими вищими навчальними закладами, які фактично є школами. С.Ю.Вітте наголошував, що різниця між університетом і школою полягає у тому, що університет живе вільною наукою. Коли ж університет не живе вільною наукою, то у такому випадку він не заслуговує на звання університету. В такому разі дійсно краще вже перетворити університет на школу, яка може давати діячів з певним запасом знань, у той час як університет без вільної науки не дасть людей ні з великими знаннями, ні з великим науковим розвитком. С.Ю.Вітте констатував, що взагалі не може бути з великим науковим розвитком людина, яка не пройшла і не пізнала своєю сутністю вільної науки. Утиски викладачів і студентів не дозволяють науці розвиватися. На його думку, без вільної науки не можуть створюватися ні наукові знамениті твори, ні відкриття, ні знаменитості [106, т.3, с.484].

Слід зазначити, що дійсно, Одеський університет, як і Харківський та Київський, справляли великий вплив на формування громадської думки в Україні і навіть в імперії. У ньому вже у перші дні російсько-японської війни розпочалися присвячені питанню про ставлення до війни студентські сходки. Зокрема, студенти Новоросійського (Одеського) університету призначили на 20 лютого 1904 р. сходку протесту. У присвяченій цій події прокламації говорилось: «мета сходки – заявити, що студентство боротиметься з сучасним урядом, доки він не буде повалений». У відповідь на розгін сходки студенти проголосили страйк, який охопив майже усі факультети і курси університету [222, с.304].

Велику роль у розвитку студентів С.Ю.Вітте вбачав у спілкуванні представників різних факультетів, що взаємозбагачувало їх всебічний світогляд. З іншого боку, С.Ю.Вітте засуджував «фальшиву свободу університетів», тобто такий їх напрямок, за якого, замість наук в університеті займаються політикою, і до того ж політикою тільки даного моменту, яка «завжди є отруєною пристрастями, брехнею та грубим цинізмом» [106, т.1, стр. 79-81]. С.Ю.Вітте вважав, що Новоросійський університет доби його навчання у ньому був саме таким закладом з вільною наукою. І це справило вирішальний вплив на формування його як особистості. Другим не менш важливим чинником у цьому процесі була наявність в університеті викладачів, які залишили свої імена не тільки у російській, але і світовій науці [106, т.1, стр.76]. справило відповідний вплив на розвиток юнака і спілкування з багатьма студентами, які пізніше виявили себе у діяльності різних напрямків. Не меншим результатом обернулося і те, що, поступивши в університет, юнак вчився «і вдень, і вночі», і саме тому фактично був дійсно кращим студентом. «Саме тоді у мене..., – наголошував він з цього приводу у спогадах, – з'явився вперше власний характер, який керував мною протягом усього життя, так що і до цього часу я вже ніколи не керувався будь чийми порадами чи вказівками, а завжди покладався на власні думки і особливо на власний характер» [106, т.1, с.64].

Відчутний вплив на формування особистості, характеру та світогляду С.Ю.Вітте справило і співробітництво з «крупною плеядою талановитих і здібних працівників» як під час роботи на Південно-західній залізниці, так і в Києві та С.-Петербурзі [106, т.1, с.143]. Пізніше С.Ю.Вітте неодноразово заявляв, що ще в молоді роки він набув життєвого і практичного досвіду, якого не було у членів Державної ради, що черпали свої знання лише з книг. «Служба С.Ю.Вітте в приватних залізничних товариствах, – зазначав автор передньої статті до його спогадів, – справила на нього надзвичайно сильний вплив і привчила до розважливого, ділового підходу до вирішення важливих питань; вона ж дала йому досвід управління, якого не мала більшість вищих державних чиновників» [217, т.1, с.X]. С.Ю.Вітте навчився відчувати кон'юнктуру, розуміти, що необхідно для довіреної йому «справи». Служба у приватному залізничному підприємстві визначила і коло його інтересів, сприяла його формуванню як фінансиста – знатака залізничної справи і майбутнього державного чиновника [217, т.1, с.X].

У спогадах С.Ю.Вітте підкреслював, що і «в середовищі членів Державної ради є ціла серія членів, які раніше були моїми співпрацівниками на різних нивах діяльності». Досить тепло згадував С.Ю.Вітте «цілу плеяду видатних залізничних діячів» під час служби на Південно-Західній залізниці. Саме на останній працювало багато поляків та євреїв, спілкування з якими також справило позитивний вплив на відношення до різних національностей, що населяли Російську імперію. «Немає жодного сумніву у тому, що усі ці поляки і євреї, які зараз повинні були залишити

службу внаслідок нового чорносотенного напрямку, – зазначав з цього приводу автор спогадів, – усі вони з державної точки зору були ніскільки не менше благонадійними, ніж росіяни. Таким чином, їх звільнення виявляється не чим іншим, як даниною божевільному політичному напрямку» [106, т.1, с.144].

Особливо гнівно Сергій Юлійович засуджував єврейські погроми, які мали місце і в Одесі [106, т.1, с.153]. Чорносотенців він також називав «архіреакціонерами, які складаються у переважній більшості з осіб без сорому і без совісті» [106, т.1, с.242]. С.Ю.Вітте зазначав, що саме з таких людей і виник так званий «Союз російського народу» з його різноманітними підрозділами, які особливо активно діяли в Одесі і взагалі на Півдні імперії [106, т.1, с.242]. «Більшість правих..., як, наприклад, Дубровін, Коновніцин, Восторгов і сотні подібних осіб, – наголошував автор спогадів, – усе це такі негідники, які під видом захисту консервативних принципів, під видом захисту самодержавства государя і російських начал винятково переслідують свої особисті вигоди і у своїх діях не церемоняться нічим, йдуть навіть на вбивства та на всілякі підлости» [106, т.1, с.283].

У своїх спогадах С.Ю.Вітте називав чорносотенців «революціонерами справа». «Вони ні своїми способами, ні гаслами (мета виправдовує засоби), – наголошував автор, – не відрізняються від крайніх революціонерів зліва, вони відрізняються від них тільки тим, що революціонери зліва – люди, які збилися з дороги, але у принципі у більшій мірі люди чесні, справжні герої, що за помилкові ідеї приносять у жертву усе і своє життя, а чорносотенці переслідують у велетенській більшості випадків цілі егоїстичні, найбільш низькі, цілі шлункові і кишенькові. Це типи комірників і вбивць із-за рогу. Вони готові здійснювати вбивства так же, як і революціонери зліва, але останні у більшості випадків самі йдуть на цей свого роду спорт, а чорносотенці наймають убивць; їхня армія – це хулігани найнижчого розряду» [106, т.3, с.43]. С.Ю.Вітте продовжував, що завдяки впливу великого князя Миколая Миколайовича і государ полюбив після 17 жовтня більше всіх чорносотенців, відверто проголосив їх першими людьми Російської імперії, як зразки патріотизму, як національну гордість. І це такі люди, на чолі яких стоять «герої вонючих ринків», Дубровін, граф Коновніцин, ієромонах Іліодор тощо, яких цураються і яким у будь-якому випадку порядні люди руки не подають» [106, т.3, с.43].

Ще один недолік у чорносотенстві С.Ю.Вітте вбачав у їхніх суперечностях, у тому, що вони не можуть миритися, «один з другим гризлись і гризуться». Автор спогадів зазначав, що внутрішні сварки і чвари чорносотенців в Одесі, як і в інших містах Росії, відбувалися з однієї причини: «від того, що вони не можуть поділитися здобиччю, подібно тому, як гієни починають гризтися над падаллю після того, як вони заморять ту чи іншу тварину, – так і людина, яка зійде зі шляху честі, правди і моральності, поступово загрузає у погані, так і політичні партії,

політичні діячі, які відкидають у бік законність, справедливість і чесність у всіх відношеннях, поступово загрузають у розпусті, подібно продажнім бульварним дамам» [106, т.3, с.480].

Слід зазначити, що рядові чорносотенці склалися з декласованих елементів, а також з лавочників, дрібних чиновників, представників духовенства. Їхні керівники – Дубровін, Марков-2, Коновніцин і інші, як правило, виявлялися політичними проходимцями, авантюристами з темним минулим, людей, що не розбиралися у засобах, прагнули за будь яку ціну вирвати якомога більшу вигоду від уряду і співчуваючих. Серед керівників чорносотенних формувань були також поміщики, губернатори, градоначальники. Погромна діяльність чорносотенців підривала престиж царизму в очах світової громадської думки, утруднювала отримання іноземних позик та здійснення буржуазних реформ, що виявлялися, на думку С.Ю.Вітте, єдиним засобом рятування монархії від катастрофи. І це було одним з чинників, що обумовлювали різко вороже ставлення С.Ю.Вітте до чорносотенців, а також нищівні і справедливі в сутності оцінки їхніх керівників.

С.Ю.Вітте категорично і безумовно засуджував терористичну боротьбу будь-якого політичного спрямування. Він з великим жалем констатував, що в Росії на політичному підґрунті щоденно здійснювались «найбридкіші вбивства» революціонерами, анархістами і чорносотенцями. «Вбивство є завжди, – наголошував автор спогадів, – і все-таки вбивство – найжахливіший, антирелігійний, антидержавний і антилюдський злочин» [106, т.3, с.271].

С.Ю.Вітте був переконаним монархістом і вважав, що монарх повинен спиратися не на дворянство, а на народ [106, т.2, с.206]. Разом з тим він зазначав недоліки характеру імператора Миколи II, як і його батька та діда – Олександра III та Олександра II. Він писав, зокрема, що Микола II, коли доводиться щось вирішувати, висуває гасло: «Я необмежений і відповідаю лише перед Богом», а коли доводиться морально відповідати перед живими людьми, то усі винні, окрім його величності: той його підвів, той обдурив і таке інше. С.Ю.Вітте у цьому питанні виходив з наступної тези: одно з двох: необмежений монарх сам відповідає за свої дії, а його слуги – відповідальні лише за невиконання його наказів і то лише у разі, коли вони не доведуть, що зі свого боку зробили все від них залежне для точного виконання даного наказу. Коли ж монарх бажає, щоб відповідали радники, то має обмежитися їхніми порадами та думками [106, т.2, с.540].

Пов'язувалися з цим і погляди С.Ю.Вітте на причини революцій у суспільстві. «Усі революції відбуваються від того, – писав він з цього приводу, – що уряди своєчасно не задовольняють назрілі народні потреби. Вони відбуваються від того, що уряди залишаються глухими до народних нужд» [106, т.2, с.539]. За його висловом, російська революція 1905-1907 рр. «відбулася через те, що уряд довгий час ігнорував потреби населення...» [106, т.2, с.559]. Він писав, що уряди не можуть безкарно не звертати уваги і глумитися над цими потребами. В той же час російський

уряд упродовж десятків років високопарно заявляв, що народні нужди – його головна турбота [106, т.2, с.539]. І це стосувалося прав селянства взагалі та національних меншин, зокрема. С.Ю.Вітте висловлював думку, що уряд найбільше пригнічував різними обмеженнями саме євреїв стосовно їх права пересування, доступу до вищих навчальних закладів, заміщення посад, оподаткування і таке інше, внаслідок чого вони склали найбільший відсоток учасників революційного руху. [106, т.2, с.210-215]. Він констатував необхідність надати усіх громадянських прав народу, звільнити його від усіх піклувальних пут, зробити його повним і особистим володарем своєї праці – персоною [106, т.2, с.505]. І С.Ю.Вітте прагнув практично вирішити подібні питання, зокрема, очолюючи упродовж 1902-1905 рр. Наряду про потреби сільськогосподарської промисловості.

Як вже говорилося, певний вплив на формування С.Ю.Вітте як особистості справило саме місто Одеса, де він учився в університеті, що носив назву Новоросійського, і де уміння тримати себе у товаристві було властиве усім молодим людям. «Одеса того часу, – писав він у спогадах з цього приводу, – була дуже культурним і громадським містом, а тому природньо блиску набиралися усі молоді люди Одеси, які бували у тому чи іншому товаристві» [106, т.1, с.88]. Певний внесок у цей процес зробило і перебування С.Ю.Вітте на роботі в Києві, де він брав активну участь у полеміці, що велася у пресі різними журналістами та університетськими викладачами. В Києві він зав'язав багато важливих для нього зв'язків з людьми, які пізніше відігравали помітну роль в державі, у тому числі і з професорами університету.

Як державний радник, вже упродовж першої сесії палат народного представництва С.Ю.Вітте обгрунтовував необхідність єднання Державної ради «у щиросердних стосунках з Державною думою». На його «найглибше переконання, виключно тільки за цієї умови є можливими ті реформи, яких жадає російський народ». С.Ю.Вітте наголошував, що у разі відсутності такого єднання «жодне подальше удосконалення державності у Російській імперії є неймовірним» [119, засід.3, с.17].

С.Ю.Вітте висловлював суперечливу думку щодо використання Державною радою права законодавчої ініціативи. Виступаючи на другій сесії він вважав, що верхня палата народного представництва повинна активно використовувати надане їй право законодавчої ініціативи. Її ж практичне відношення до цього повноваження, за свідченням С.Ю.Вітте, складає враження, що Державна рада відіграє другорядну роль у законодавчому процесі і що вона навіть прямо ухиляється від тієї край незначної діяльності, до якої вона залучається [120, зас.9, ст.242-254]. Одночасно він зазначав, що коли у таких заявах і є істина, то повинна у тому не верхня палата народного представництва. На його погляд, з огляду на абсолютно незалежні від Державної ради обставини, її поставлено у таке положення, що вона, можна сказати, зовсім не працює або у значній мірі не працює. [120, зас.9, ст.246]. Головну ж причину вимушеної

бездіяльності Державної ради С.Ю.Вітте вбачав у відсутності надходження законопроектів з Державної думи [113, ст.442-443].

Своєрідно проаналізував С.Ю.Вітте і сутність та завдання амністії, яку у різних межах передбачали усі три проекти «адреса» – лівий, правий та центристський, особливо проблему «всепрощення» за здійснені і революціонерами, і захисниками влади злочини. Він перш за все звернув увагу на те, як це питання мотивується в Державній думі. С.Ю.Вітте цитував висловлювання одного з депутатів нижньої палати народного представництва: «Супротивники амністії стверджують, що амністія не припинить злочинів. Вони помиляються, страти і розправи породжують злочини; знищіть ненависть, щедрою рукою розкиньте всепрощення і ви побачите на досвіді, що амністія на даний час диктується вищою політичною мудрістю» [119, зас.3, с.17].

Державний радник підкреслював, що саме таким доказом захищають загальну амністію, доходячи висновку, що цей захід знищить ненависть. А коли знищиться ненависть, настане спокій, якого з пристрасстю бажає не тільки вся Росія, але і увесь світ. «Я абсолютно поділяю думку, – наголошував промовець, – що у разі знищення ненависті настане всеосяжний спокій. Цю частину думки я безумовно поділяю, але щоб ненависть могла б знищитися всепрощенням, як заходом, взятим самим собою, у цьому у мене виникають великі сумніви» [119, зас.3, с.17]. С.Ю.Вітте говорив, що шановний думський оратор, який висловив означену думку, сплутав наслідок з причиною. Існуюча ненависть, яка привела нещасну Росію до того становища, у якому вона знаходиться, ця ненависть є незрівнянно більш глибокою.

С.Ю.Вітте, звертаючись знову до Думи, продовжував, що у ній після першого означеного промовця, який висловив нагадану думку, говорив відразу ж другий, який на користь загальної амністії сказав наступне: «Я стверджую, що амністія є на даний момент політичною необхідністю. В четвер я бачив багато брильянтів і розкошів, – не забувайте, що усе це куплено на народні гроші, усі ці камні взяті з моїх голодних братів, це їхнє надбання. Лякайтеся тієї миті, коли маса зрозуміє свої права на усі ці багатства. Бійцтеся жахливого розрахунку знизу». «Отже, – доходив висновку радник, – судячи за цими словами, ненависть виникла не від тих чи інших судових чи адміністративних дій. Вона ховається набагато глибше» [119, зас.3, с.17]. І він констатував, що коли керуватися цією думкою, то для досягнення спокою потрібна не загальна амністія, а нівелювання надбання, потрібно знищити усі майнові нерівності, а це рівноцінне знищенню особистості людини. Це означає перетворення російського народу на стадо, це означає збурити, привести до жаху увесь цивілізований світ.

Промовець продовжував, що, звернувшись до досвіду світової історії, можна побачити, що ще із стародавніх часів мали місце амністії. Багато монархів проголошували їх щедро, однак історія не знає прикладів, коли б амністія сама собою могла знищити ненависть, одна ненависть і тільки

ненависть обумовлює усі ті революційні пертурбації, які відбуваються і в імперії. С.Ю.Вітте наголошував, що історія може навести набагато більше прикладів, коли амністія не приводила до тих результатів, на які покладали сподівання, а іноді приводила і до зворотних результатів. «Історія не дає прямої вказівки на те, – підкреслював С.Ю.Вітте, – що амністія сама собою може забезпечити спокій. Я думаю, що спокій може бути встановлений тільки тоді, коли буде усунена ненависть між людьми і партіями. Ця ж ненависть може бути усуненою лише тоді, коли виникне свідомість поваги до чужого майна, особи, науки, культури і закону» [119, зас.3, с.18].

С.Ю.Вітте доходив висновку, що ті, хто бажає знищення ненависті, повинні знищити ненависть, повинні власним прикладом показати справедливе, щире і чесне відношення до усіх подій і явищ, які відбуваються навкруги них. Вони перш за все повинні бути самі справедливими, однак справедливість не досягається партійною тактикою, вона не досягається пристрастями, і доки матиме місце партійна боротьба з партійною тактикою, з тактикою пристрасті, до тих пір справедливість забезпечити не можна. «Таким чином я не можу надавати того значення амністії, – доходив він висновку, – якого хочуть їй придати, однак я приєднуюсь до думки про амністію, але в обсягах, які не порушують державних устоїв і не штовхають у бік нової революції» [119, зас.3, с.18].

І знову С.Ю.Вітте повертався до промови вже цитованого ним думського депутата, який говорив, що «амністія має бути загальною, без всіляких винятків; усі ті поступки, у яких основним мотивом була не підла своєкорисність, а помилки в ім'я любові, повинні бути прощені». У цій тезі він вбачав непослідовність, доводячи, що коли мають бути прощеними лише ті злочини, які складала помилки в ім'я любові, то амністія не може бути загальною, оскільки у цій фразі є очевидною непримиренна суперечливість. А після цього необхідно з'ясувати, про яку любов йде мова: про любов до влади, до пошани, до популярності, до власного «я», до чужого майна, оскільки любов може бути і до чужого майна, чи до якої небудь іншої любові?

При цьому С.Ю.Вітте висловлював переконання, що у даному випадку, коли мова йде про амністію, вона може вестися лише про любов людини до людини, хоча б і ту, що допустилася злочину. З цієї точки зору він співчував амністії, співчував безумовно прощенню тих, хто заблукав, хто скоїв злочини через оману, через брехливі слухи, за браком розумового розвитку, через молодість, під впливом того середовища, у якому перебували ці нещасні люди, особливо російська молодь. С.Ю.Вітте співчував також амністії для усіх осіб, які потерпіли непомірно до своєї провини. Він говорив про те, що під час революційної сутички, за умов наявності натовпів, які прагнуть порушити право власності, запровадити повний безпорядок, бажають знищити устої державності, то поміж ними і тими особами, що покликані до державної діяльності для захисту свободи і державності та права, відбуваються з обох сторін ексцеси і, відповідно до властивого людям інстинкту інерції в діях, у запалі захоплення люди часто

продовжують діяти і тоді, коли розумом дії мають бути зупинені. Він вважав можливим прощення провини усіх тих людей, що скоїли злочини з означених причин [119, зас.3, с.18-19].

«Однак висловлюючи щиросердну любов до тих, хто постраждав від суду і влади, – продовжував свою промову С.Ю.Вітте, – виявилось би злочинним закривати серце для людей неповинних, мирних, які також багато постраждали. Наш обов'язок не ухвалювати таких заходів, які змусили б цих мирних людей страждати знову. Саме тому я висловлююсь за амністію з цієї тільки точки зору» [119, зас.3, с.19]. В цілому він сприймав ті думки, що було викладено у опрацьованій комісією редакції «адреса», але все-таки знаходив, що ця редакція потребує значних змін, а саме, щоб були вказані особи, які скоювали злочини внаслідок помилок, молодості чи омани. На переконання державного радника, багато злочинів було скоєно внаслідок брехливих слухів. Він наполягав на необхідності віднести сюди і осіб, що постраждали невідповідно до їхньої провини під час сполоху, який розігрався від жовтня до лютого, «адже сполох цей був нічим іншим, як найсильнішою революцією» [119, зас.3, с.19].

В той же час С.Ю.Вітте принципово відкидав будь-які заходи, які могли б викликати нову революцію, що постала б величезним нещастям для батьківщини. «Відкриваючи наші серця десяткам осіб, що заслуговують на поблажливість, – підкреслював промовець, – ми не маємо права ставити надбання російських мирних громадян перед новими революційними випробуваннями» [119, зас.3, с.19]. Саме тому він висловлювався за амністію, але за таку амністію, за якої усі могли б бути впевнені у збереженні порядку, оскільки нова революція обернеться величезним нещастям дітям, жінкам, усій Росії.

Промовець доходив висновку, що в «адресі» мають місце очевидні хиби. На його переконання, Державна рада повинна сказати, що вона вважає своїм обов'язком підтримувати усі заходи, що слугуватимуть охороні порядку в Росії. Адже коли не буде цього порядку, жодні реформи виявляться неможливими, жодне удосконалення життя неможливим, Росія зазнає руйнації і жахливих випробувань. С.Ю.Вітте наголошував, що у такому разі Росія втратить повагу з боку усіх культурних людей усього світу, втратить повагу з боку усіх цивілізованих країн, оскільки будь-яка культурна, цивілізована людина розуміє, що неможливі жодні реформи, жодні перетворення, жодні удосконалення без порядку. «Перш за все нам необхідний порядок», – закінчив він свій виступ [119, зас.3, с.19].

Активну участь С.Ю.Вітте брав і в обговоренні питання щодо боротьби з пияцтвом в імперії. 8 грудня 1907 р. він сказав, що в Росії спочатку існувала відкупна система оподаткування продажу міцних напоїв, потім акцизна, яку за царювання Олександра III замінили державною монополією. Саме останнє показує, що, на відміну від таких країн як Німеччина, Франція та інші, російський уряд має важелі для справляння впливу на вживання спиртових напоїв. По-друге, С.Ю.Вітте доходив висновку, що помітний злет пияцтва відбувається у кризові

моменти в історії країни. Досить яскраво він спостерігався під час Кримської війни, підсилюючись горем та гнобленням [120, ст.212-213]. С.Ю.Вітте констатував, що і революція 1905-1907 рр. сприяла сплескові вживання напоїв [120, ст.214-215]. При цьому Сергій Юлійович наголошував на марності звинувачення народу, оскільки пияцтво охоплює і інтелігенцію, яка під час революції почала пиячити помітно більше, до того ж переходячи від шампанського до горілки [120, ст.221].

С.Ю.Вітте нагадував і той факт, що одночасно з запровадженням державної монополії на міцні напої в імперії були створені піклувальні органи боротьби з пияцтвом, які продемонстрували свою неефективність, хоча і витрачали величезні державні кошти [120, ст.222]. Наголошуючи на необхідності посилення боротьби проти пияцтва, С.Ю.Вітте вважав передбачені законопроектом заходи недостатніми і запропонував його відхилити [120, ст.228].

20 березня 1908 р. С.Ю.Вітте говорив про важливе значення у можливому розвитку внутрішньополітичної ситуації в Росії монаршого указу від 12 грудня 1904 р. Зокрема, він констатував, що указ носив історичний характер і, можливо, саме через його нездійснення настали сумні події [121, ст.670]. 31 травня 1908 р. С.Ю.Вітте брав участь в обговоренні питання про спорудження Амурської залізниці. Він наголосив, що означена дорога є необхідною, однак її будівництво потрібно корегувати з фінансовими можливостями імперії. С.Ю.Вітте констатував, що потреби Росії великі, але її спроможності порівняно обмежені. За таких обставин необхідно перш за все задовольняти найбільш суттєві потреби. У Росії є багато потреб у різних сферах державного життя, і перш за все в області оборони держави, які виявляються більш суттєвими, більш необхідними і більш нагальними, ніж Амурська залізниця, побудову якої, на його думку, майже випадково, екстренно і поспішно висунули на перший план [121, ст.1484]. «Яким би не було важливим задоволення потреб далеких окраїн, – доходив висновку промовець, – я вважаю, що перш за все необхідно задовольнити пекучі потреби Європейської Росії – потреби серцевини. Адже коли сама Росія не буде сильною, то більша чи менша міцність її окраїн їй не допоможе» [121, ст.1484]. Виходячи з усього сказаного, державний радник закликав виважувати фінансові можливості країни, щоб не вивести з ладу її фінансову систему [121, ст.1485].

13 червня 1908 р. С.Ю.Вітте брав участь і в обговоренні питання щодо побудови великого флоту. Зваживши усі обставини, він доходив висновку, що Росія, з її фінансовим становищем, після російсько-японської війни з її наслідками, виявиться лише через 10-15 років здатною приступити до спорудження флоту, рівносильного флотам великих держав, які теоретично можуть бути супротивниками імперії. Нагальне ж удавання до такої задачі обернулося б використанням двох мільярдів рублів і цілковитою руйнацією Росії. На його погляд, фінансове становище країни дозволяє спорудити лише чотири броненосці [121, ст.1795-1796].

З 1908 р. С.Ю.Вітте був членом комісії для обговорення законопроекту «Про початок спорудження Амурської залізниці розпорядженням казни і за її рахунок». Він часто виступав з різних питань, критикував діяльність уряду. Зокрема, його різкі виступи у 1914 р., що стосувалися монополії на продаж горілки, виявились приводом до відставки голови Ради міністрів В.Н.Коковцова.

Під час шостої сесії, зокрема, 16 лютого 1911 р., С.Ю.Вітте констатував, що Державна рада, у новому її вигляді, тобто реформована і законодавча, функціонує вже майже п'ять років і жодної ініціативи щодо укладання нових законів не збуджувала. Висловлюючи жаль з цього приводу, що стосовно безлічі серйозних і дуже важливих справ Державна рада не збуджувала і не збуджує ініціативи, С.Ю.Вітте зазначав, що, на його думку, вона може збуджувати закони лише у виняткових випадках, тому що верхні палати взагалі ніде не беруть особливо діяльної участі в ініціації законів. Радник повторював відому ще з другої сесії тезу, що коли вже Державна рада проводить який-небудь закон для того, щоб зберегти своє обличчя, то потрібно вже збуджувати закон дійсно кардинальний, який стосується життя усієї Росії, окільки не подобає Державній раді, вищій установі, що складає опору консерватизму усієї Росії, осередку державної мудрості, спокою і тиші, збуджувати інші закони [124, зас.22, ст.1053-1056].

С.Ю.Вітте переконував членів верхньої палати у тому, що Державна рада покликана у потрібних випадках стримувати Державну думу і не дозволяти їй захоплюватися. Однак мудрість Державної ради, на погляд С.Ю.Вітте, повинна змушувати її користуватися цим правом з великою помірністю і з великою обережністю [121, зас.21, ст.684].

С.Ю.Вітте виявився одним з найрішучіших супротивників законопроекту про застосування положення 12 червня 1890 р. про земські установи у шести західних губерніях, підвалину якого складала теза про застосування у виборах їх особового складу національних курій. Він заявив, що національні курії «не можуть бути допустимими, доки в Росії зберігається ясне і тверде розуміння єдності російської державності» [124, зас.18, ст.814]. Державний радник констатував, що законопроект «вживає антидержавний засіб», який полягає «у законодавчому на цілий світ визнанні, що у споконвічних російських губерніях Російської імперії можуть існувати політичні курії неросійських людей, які можуть дати не тотожні з інтересами російської державності свої інтереси і які можуть мати право вибору своїх уповноважених та представників, що переслідують не відповідні російській державності інтереси» [124, зас.18, ст.818].

С.Ю.Вітте констатував, що західні губернії характеризуються багатством та благоустроєм. В них мешкають 14 млн. росіян, майже виключно православного віросповідання, і тільки 3 млн. 400 тисяч – інших національностей, з яких поляків – біля 650 тисяч. Російським власникам належить у казні майно на суму у 3 млрд., власникам же інших

національностей – близько 1,5 млрд, полякам – менше ніж 600 млн., а селянам – понад 1 млрд. рублів. Таким чином, доводив С.Ю.Вітте, як у майновому відношенні, так і у відношенні кількості народонаселення, велетенська перевага знаходиться на боці росіян. Звідсіля, природньо, російському елементу, без яких би там не було хитросплетінь, якими переповнено законопроект, має належати переважаючий вплив [124, ст.815].

Державний радник доходив висновку, що у західних губерніях за наявних умов запроваджувати справжнє земство не можна, а вводити штучне, подібне тому, яке пропонує законопроект, шкідливо для інтересів імперії. Нездійсненність проекту обумовлюється недовірою до російських православних селян та від припущення, що інородне населення цього краю вестиме у земстві антидержавну політику [124, зас.25, ст.1257].

Гербель Сергій Миколайович народився у 1858 р. у м. Миколаєві Херсонської губернії, помер – після 1919 р. Він був російським німцем православного віросповідання, дворянином, з 1904 р. – дійсним статським радником, з 1909 р. – гофмейстером. За своїм походженням Сергій Миколайович був сином с.-петербурзького купця, землевласника Херсонської губернії: володів 924 десятинами родової землі. Одружений, дітей не мав [15, л.1-2].

С.М.Гербель закінчив Кременчуцьке реальне училище, а потім Єлисаветградське кавалерійське училище, звідки у 1878 р. вийшов корнетом. З 1883 р. він перебував у запасі армійської кавалерії, поселився у Херсонській губернії, брав участь у громадській діяльності. З 1883 р. С.М.Гербель був гласним Херсонського повітового земства і почесним мировим суддею Херсонського судового мирового округу. З 1885 р. він – член, а з 1892 р. – голова Херсонської повітової земської управи, з 1886 р. – гласний Херсонського губернського земства, з 1889 р. – член Облікового комітету Херсонського відділку Державного банку з надання позик землевласникам. У 1889-1892 рр. С.М.Гербель входив до Херсонського повітового у селянських справах присутствія, з 1895 р. був членом Херсонського губернського у земських і міських справах присутствія та Херсонського губернського лісоохоронного комітету [15, л.2-4].

У 1900 р. С.М.Гербеля обрали головою Херсонської губернської земської управи. З 1891 р. він був директором Херсонського комітету піклування в'язниць, у 1902 р. – харківським віце-губернатором, у 1903 – 1904 рр. – виконувачем обов'язків харківського губернатора. З 1894 р. С.М.Гербель – член Херсонського і Миколаївського відділків єпархіальної училищної ради, у 1894-1900 рр. – директор Херсонського та Миколаївського дитячих притулків, а з 1895 р. – член Піклувальної ради херсонських жіночих гімназій.

У 1904 р., за ініціативою міністра внутрішніх справ В.К.Плеве, що бажав добитися покращання стосунків між урядом та суспільством, С.М.Гербеля було призначено першим начальником новоутвореного Головного управління у справах місцевого господарства міністерства внутрішніх справ. Він займався впорядкуванням продовольчої справи і у 1907-1909 рр. на правах заступника міністра внутрішніх справ тимчасово завідував продовольчою частиною імперії, сприяв земствам і містам у справі влаштування водогонів, каналізації, трамвайного руху, телефонної мережі тощо. Як представник міністерства внутрішніх справ, С.М.Гербель неодноразово виступав на засіданнях Державної ради, захищаючи законопроекти свого відомства. Завдяки його зусиллям, лідерам земського руху вдалося отримати від міністра внутрішніх справ князя П.Д.Святополк-Мирського дозвіл на проведення у листопаді 1904 р. у С.-Петербурзі з'їзду опозиційних діячів. З 1904 р. він був членом Ради у тарифних справах міністерства фінансів [263, с.52].

1 січня 1912 р., за ініціативою В.Н.Коковцова, який виконував волю покійного П.А.Столипіна, С.М.Гербеля було призначено членом Державної ради з щорічним утриманням в обсязі 14 тисяч рублів. У ній він входив до правої групи. З 1912 р. Сергій Миколайович був членом фінансової комісії, а також членом особливих комісій для обговорення законопроектів «Про видання Загального уставу рибальства» (1912), «Про перетворення управління містами в губерніях Царства Польського» (1912), «Про устрій кредиту для земств і міст» (1912), «Про встановлення правил найму торгових службовців» (1912), «Про санітарну і гірничу охорону лікувальних місцевостей» (1912), «Про встановлення Положення про устрій та утримання телефонних повідомлень» (1913), «Про воєнно-судову повинність» (1914) [125-127].

С.М.Гербель обирався і членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про взяття на кошти Державного казначейства здійснених у 1909 р. витрат на утримання піднаглядних на 1909 р.» (1913), «Про взяття на кошти Державного казначейства здійснених у 1912 р. витрат на підсилення кредиту міністерства внутрішніх справ на шляхове забезпечення» (1913), «Про відпуск з Державного казначейства коштів на придбання казною Спирідонівської нижчої жіночої сільськогосподарсько-домознавчої школи» (1914), з проектів державного розпису прибутків та витрат на 1914 і 1915 рр. [126-129].

С.М.Гербель виступив у засіданнях Державної ради з промовами: 27 січня 1912 р. – про запровадження загальної початкової освіти; 8 лютого 1912 р. – про надання міським громадським управлінням права встановлювати збори з домовласників на певні потреби і вимагати обов'язкового приєднання до міської каналізації; 21 червня 1913 р. – про державні розписи прибутків та витрат; 4 грудня 1912 р. – про перетворення управління містами Царства Польського; 21 грудня 1912 р. – про державну допомогу товариствам протегування осіб, що звільняються з місць ув'язнення; 16 січня 1913 р. – про зміну узаконень про міри і ваги;

13 березня 1913 р. – про санітарну і гірничу охорону курортів; 20 березня 1913 р. – про подовження терміну дії закону від 14 червня 1910 р. і встановлення тимчасових додаткових штатів поліції у портах Баку, Батуму, Новоросійська, Петровська і Поті; 20 березня 1913 р. – про подовження терміну дії закону від 14 червня 1910 р. і тимчасове збереження деяких поліцейських посад у С.-Петербурзькому, Лібавському, Віндавському і Керченському торгових портах; 20 травня 1913 р., 5 червня 1913 р. – про Загальний статут рибальства; 3 липня 1913 р. – про відпуск з Державного казначейства коштів на витрати на видачу передбачених законом від 14 червня 1910 р. актів укріплення; 10 червня 1914 р. – про державний розпис прибутків та витрат; 23 червня 1914 р. – про штати центральних установ міністерства іноземних справ [263, с.52].

У 1914 р. С.М.Гербель брав участь у роботі 1-го з'їзду об'єднаного дворянства. З початком 1-ї світової війни 1914-1918 рр. він входив до Романовського комітету допомоги сирітським притулкам сільського населення, у 1915-1917 рр. був головноуповноваженим з питань заготівлі продовольства для Південно-Західної армії. С.М.Гербеля було виключено із списку присутніх державних радників на 1917 р.

Після жовтня 1917 р. С.М.Гербель переїхав на Україну. 3 травня 1918 р. він був представником голови Ради міністрів України при Головному штабі австро-угорських військ в Одесі, а у 1918 р. служив при гетьмані П.П.Скоропадському у міністерстві продовольства. У жовтні 1918 р. С.М.Гербель підписав «Записку дев'яти» про необхідність переорієнтації зовнішньої політики України на Антанту і встановлення федеративних зв'язків із звільненою від більшовиків Росією. Після проголошення Федеративної грамоти у листопаді 1918 р. С.М.Гербель був головою Ради міністрів України і міністром у земельних справах. В середині грудня 1918 р., після повалення Скоропадського і взяття Києва С.В.Петлюрою, С.М.Гербеля було заарештовано. У лютому 1919 р. його було звільнено, після чого він поїхав до Одеси. У 1919 р. співпрацював з генералом А.І.Денікіним у якості головноуповноваженого у продовольчих справах. У тому ж 1919 р. виїхав до Німеччини. Пізніше входив до оточення генерала барона П.Н.Врангеля [263, с.53].

С.М.Гербель був нагороджений орденами Святої Анни 3-го ступеня (1894) і 1-го ступеня (1907), Святого Станіслава 2-го ступеня (1897) і 1-го ступеня (1906), Святого Володимира 4-го ступеня (1899) і 2-го ступеня (1913), Білого Орла (1916).

Деревицький Олексій Миколайович народився 10 березня 1859 р., помер у 1943 р. За національним походженням він був українцем («малороссом»), православного віросповідання, з потомствених дворянів Полтавської губернії. У 1891 р. Олексій Миколайович отримав вчену ступінь доктора грецької словесності і був визнаний як філолог-класик, а в

1912 р. – звання таємного радника. О.М.Деревицький закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. За студентський твір на тему «Сліди східних впливів в релігійних уявленнях греків» був нагороджений золотою медаллю. У 1885 р. у журналі «Вера и разум» надрукував свою першу статтю «Про Плутарха Херонейського і святого Василя Блаженного». Через два роки по тому почав читати обов'язковий курс лекцій з історії і теорії мистецтв та інші курси. У 1908 р. укладений за участю О.М.Деревицького новогрецько-російський словник був удостоєний Петербурзькою Академією Наук премії А.М.Кожевнікова [18, л.1-3].

Вже молодою людиною О.М.Деревицький користувався репутацією видатного лектора. Свою магістерську дисертацію він захищав у С.-Петербурзі у 1889 р. Ступінь доктора грецької словесності за дисертацію «Про початок історико-літературних занять у Стародавній Греції» Олексій Миколайович отримав у Харківському університеті, після чого у 1892 р. був переведений в ординарні професори. У 1893 р. О.М.Деревицький перейшов до Одеського університету, де у 1894-1902 рр. обіймав посаду декана факультету, а з 1900 р. – ректора. Його обрали дійсним членом одеського товариства історії та старовини (1893). Він брав участь у роботі комісії з перетворення вищих навчальних закладів (1902), був одним з делегатів Міжнародного археологічного конгресу в Афінах (1905). З 1905–1911 рр. О.М.Деревицький – піклувальник Казанського, у 1911–1915 рр. – Київського, у 1915–1917 рр. – Оренбурзького навчальних округів. О.М.Деревицький негативно зустрів революцію 1905–1907 рр. У 1906 р. він був членом Ради одеського відділку Союзу російського народу [263, с.78].

За ініціативою І.Г.Щегловитова 1 січня 1917 р. О.М.Деревицького було призначено членом Державної ради з річним утриманням 11 тисяч рублів, де він увійшов у праву групу. На початку січня 1917 р. його обрали членом Особливої наради зміцнення тверезості в народі під головуванням князя Д.П.Голіцина-Муравліна.

У 1918 р. О.М.Деревицький переїхав до Криму, де став одним із засновників Таврійського університету, який з 1921 р. називався Кримським університетом, а потім Кримським педагогічним інститутом, і першим деканом його історико-філологічного факультету. Він читав курс лекцій західно-європейської літератури і історії мистецтв та історичних дисциплін. О.М.Деревицький жив у Ялті, був головою Кримського обласного архівного управління і одним з активних членів Таврійської вченої архівної комісії. У 1920 р. його обрали членом Таврійського товариства історії, археології і етнографії. У 1926 р. він представляв його на Всесоюзній археологічній конференції в Керчі. У 1927 р. Олексій Миколайович став членом оргкомісії з підготовки 2-ї конференції археологів СРСР у Херсонесі. У 1934 р., як носій «чужої ідеології», він був звільнений, однак, з підвищеною пенсією, і останні роки життя провів у Ялті [263, с.78].

О.М.Деревицький був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1890) і 1-го ступеня (1914), Святої Анни 2-го ступеня (1902) і 1-го ступеня (1916), Святого Володимира 3-го ступеня (1908).

Іваницький Борис Євгенович народився 5 вересня 1857 р., помер 1 жовтня 1938 р. Він був українцем («малороссом»), православного віросповідання, з потомствених дворянів Полтавської губернії, з 1907 р. – таємним радником. Борис Євгенович закінчив фізико-математичний і юридичний факультети Новоросійського університету в Одесі і став кандидатом прав. З 1884 р. він служив у земському відділі міністерства внутрішніх справ, мав садибу під Лубнами. [21, л.1-2].

Б.Є.Іваницький брав участь у роботі утворених при міністерстві внутрішніх справ, міністерстві фінансів, землеробства та державного майна комісій та нарад з розгляду питань, що стосувалися земського та громадського устрою селян та іногородців, їх переселення та порядку відбування ними грошових і натуральних повинностей: Особливої наради для розгляду і вирішення клопотань губернських присутствій про надання селянам пільг; комісії для визначення умов передачі кочуючих в Астраханській і Ставропольській губерніях калмиків і іногородців-магометанів; комісії з попереднього обговорення проекту про стягнення з мусульманського населення Кавказу податків та інших [21, л.2-5].

З 1899 р. Б.Є.Іваницький обіймав посаду начальника управління водних і шосейних сполучень і торгових портів міністерства шляхів сполучення. У 1900 р., під час війни з Китаєм, і у 1904 р., з початком російсько-японської війни 1904–1905 рр., він був відряджений на Далекий Схід для організації перевезень ріками Амурського басейну воїнських і інтендантських вантажів, а також евакуації з театру воєнних дій хворих і поранених. Б.Є.Іваницький призначався членом ради у справах торгового мореплавства і комітету у портових справах. У 1905 р. він займався придбанням у Західній Європі і відправленням через Льодовитий океан до гирла Єнісею річної флотилії для перевезення залізничних вантажів.

Під керівництвом Б.Є.Іваницького було опрацьоване положення про судоходство та сплав, законопроекти про річкові комітети, про перетворення центральних і місцевих установ міністерства шляхів сполучення тощо. Упродовж 1905–1907 рр. він обіймав посаду заступника міністра шляхів сполучення, був членом особливої наради для розгляду додаткових до узаконень про Державну думу правил під головуванням графа Д.М.Сольського. З 1907 р. Б.Є.Іваницький – сенатор, почесний мировий суддя Любенського повіту. У 1908 р. він знову був відряджений на Далекий Схід для впорядкування процесу переселення. Ще не будучи членом верхньої палати, неодноразово виступав у ній, захищаючи законопроекти Головного управління землеустрою та землеробства як його

представник. Борис Євгенович був почесним мировим суддею по Лубенському повіту Полтавської губернії [21, л.5-8].

1 січня 1912 р. Б.Є.Іваницького призначили державним радником. У верхній палаті він входив до групи центру. Радник неодноразово обирався до особливих комісій для обговорення проектів і узгоджувальних комісій: «Про санітарну і гірничу охорону лікувальних місцевостей» (1912), «Про місцеве управління приморськими торговими портами» (1912), «Про відведення зрошених казенних ділянок Голодного степу Самаркандської області» (1913), «Про воєнно-судову повинність» (1914). Борис Євгенович обирався і членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про встановлення правил наділення землею Семиріченського козачого війська», «Про воєнно-судову повинність», «Про встановлення правил наділення землею Амурського і Усурійського козачих військ» (усі – 1914) [127].

Б.Є.Іваницький у Державній раді виступав з промовами про санітарну та гірничу охорону курортів (1913), про місцеве управління приморськими торговими портами (1913). У 1915–1917 рр. він був членом «прогресивного блоку» [167-168], у 1914–1917 рр. обіймав посаду заступника голови головного управління Російського товариства Червоного Хреста, головноуповноваженого Червоного Хреста на Південно-Західному фронті. З приходом до влади більшовиків Борис Євгенович емігрував до Франції, де і помер.

За заслуги перед батьківщиною Б.Є.Іваницький був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня (1887), 2-го ступеня (1892) і 1-го ступеня (1905), Святої Анни 3-го ступеня (1890), і 1-го ступеня (1908), Святого Володимира 3-го ступеня (1904) і 2-го ступеня (1910), Білого Орла (1915), Святого Олександра Невського (1916).

Нейдгарт (Нейдгарт) Дмитро Борисович народився 17 червня 1861 р., помер 17 березня 1942 р. Він був німцем православного віросповідання, з 1907 р. таємним радником і гофмейстером, почесним громадянином м. Плоцька і Одеси і землевласником Нижньогородської губернії (2 тисячі десятин родової землі) і Калузької губернії (маєток). Мав два будинки у Москві. Дружина володіла будинком у Петербурзі [32, л.1-2].

У 1873 р. Д.Б.Нейдгарт був зарахований у пажі, у 1875 р. – в екстерни Пажеського корпусу. У 1880 р. він розпочав службу у лейб-гвардії Преображенському полку, до якого був зачислений і майбутній імператор Микола II. У полку між ними зав'язались дружні стосунки, що сприяли майбутній кар'єрі Д.Б.Нейдгарта. У 1883–1886 рр. він – слухач Миколаївської академії Генерального штабу, після закінчення якої зачислений до Генерального штабу і відряджений до Кавказького воєнного округу. Після річного відрядження Дмитро Борисович повернувся до

Преображенського полку і став командиром її 14-ї роти. Одночасно з виконанням прямих обов'язків він обіймав посаду члена полкового суду і його голови. У 1891 р. Д.Б.Нейдгарт виїжджав у відрядження від Особливого комітету спадкоємця цесаревича до Пензенської та Самарської губерній для роздання продовольчої допомоги жертвам голоду. У 1894 р. він прийняв командування ротою його величності, а у 1895 р. був затверджений на посаді її командира, потім командував 3-м та 1-м батальйонами полку [32, л.3-7].

У 1897 р. Д.Б.Нейдгарт вийшов у запас і був призначений на посаду Калузького віце-губернатора. У Калузі він став дійсним членом історико-філологічного товариства та членом-співпрацівником комітету Калузького жіночого добродійного товариства, а також почесним членом і піклувальником Калузького Богоявленського братства. З 1902 р. Дмитро Борисович обіймав посаду плоцького губернантора, був почесним громадянином м. Плоцька, мешканці якого вирішили іменувати одну з набережних Вісли «Нейдгартською», а також головою Плоцького православного попечительства, почесним членом Плоцької російської публічної бібліотеки [263, с.181].

Упродовж 1903–1905 рр. Д.Б.Нейдгарт обіймав посаду одеського градоначальника, у 1904–1905 рр. – голови Одеського управління Російського товариства Червоного Хреста. У 1905 р. він був звільнений з посад у відставку з зачисленням до міністерства внутрішніх справ після того, як в Одесі у жовтні 1905 р. відбулися єврейські погроми. Його діяльність розслідував сенатор А.М.Кузьмінський, чия думка про перевищення Д.Б.Нейдгартом влади була спростована Сенатом. З 1909 р. Д.Б.Нейдгарт – довічний почесний член Одеського міського попечительства дитячих притулків відомства установ імператриці Марії. З 1907 р. – сенатор 1-го департаменту Сенату. Упродовж 1910–1911 р. Дмитро Борисович ревізував урядові та громадські установи Царства Польського та Варшавського воєнного округу. У процесі ревізії під його керівництвом було викрито зловживання чиновників, у тому числі у зв'язку з будівництвом польськими заводами мосту через Віслу [263, с.181].

Під час обговорення законопроекту про застосування положення 12 червня 1890 р. про запровадження у шести західних губерніях земських установ О.Б.Нейдгарт підтримував позицію її автора Д.І.Піхно, який вважав за необхідне проводити земські вибори на підставі національних курій. Зокрема, він підкреслював, що оскільки західні губернії у чотири рази більші за центральні за своїм населенням (4:1 млн.), необхідно збільшити число крісел у Державній раді від дворянської курії західних губерній. Для цих губерній земський виборчий закон має відрізнятись від чинного у центральних губерніях, оскільки сюди з очевидністю не може підійти положення, що віддає вирішення земських справ більшості з людей неросійського походження [122, ст.1948].

У 1915 р. Д.Б.Нейдгарт ревізував постачання імперії вугіллям. Одночасно із службою в Сенаті він брав участь у громадській та благодійній діяльності, був почесним мировим суддею та повітовим земським гласним по Княгинінському повіту Нижньогородської губернії, членом Особливого комітету з підсилення воєнного флоту, почесним членом Московської ради дитячих притулків, віце-головою Комітету забезпечення хворих та поранених нижніх чинів, які поверталися на батьківщину. У 1914–1916 рр. Дмитро Борисович відвідував політичний салон Б.В.Штюрмера.

Після призначення Б.В.Штюрмера на посаду голови Ради міністрів, за ініціативою останнього, Д.Б.Нейдгарт 11 травня 1916 р. був призначений членом Державної ради з річним утриманням в обсязі 14 тисяч рублів, де увійшов у праву групу. У 1916 р. його було обрано до особливої комісії для обговорення законопроекту «Про скасування обмежень у правах сільських мешканців та осіб колишніх податкових станів». Після лютневих подій 1917 р. він залишився поза штатом. У 1917–1918 рр. Дмитро Борисович був, замість великої княгині Марії Павлівни, головою забезпечення одягом хворих і поранених воїнів. Йому вдалося подовжити діяльність комітету, який мав гроші та запаси одягу, і за більшовиків [263, с.181].

У 1918–1919 рр. Д.Б.Нейдгарт був членом Правого центру, який об'єднав антибільшовицькі і несоціалістичні підпільні організації Москви. У першій половині 1918 р. він брав участь у спробах звільнення імператорської сім'ї, разом з однокумцями двічі посилав до Тобольська свого зятя В.Н.Штейна з 250 тисячами рублів для бранців. Потім у Тобольськ послали двох офіцерів, які слідкували за положенням імператорської сім'ї і інформували Нейдгарта. За дорученням Правого центру Д.Б.Нейдгарт їздив у Петроград, де зустрічався з колишнім прем'єром А.Ф.Треповим. Вони вирішили просити колишнього обер-гофмаршала Миколи II графа П.К.Бенкендорфа звернутися до німецького посла графа В. фон Мірбаха зі спеціальним посланням про необхідність допомоги з боку Німеччини у звільненні імператорської сім'ї. Це послання Д.Б.Нейдгарт привіз до Москви і вручив послу, з яким до того мав дві зустрічі. У травні 1918 р. більшовики заарештували Д.Б.Нейдгарта разом з сином, але потім відпустили, після чого він емігрував до Франції [153, т.2, с.318; 263, с.181].

Д.Б.Нейдгарт був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня (1891), 2-го ступеня (1899), Святої Анни 3-го ступеня (1896) та 1-го ступеня (1910), Святого Володимира 2-го ступеня (1913), Білого Орла (1916).

С.Ю.Вітте зазначав у своїх спогадах, що Д.Б.Нейдгарт, будучи у 1903–1905 рр. одеським градоначальником, своєю політикою у значній мірі спровокував безпорядки і організував єврейські погроми. «Революціонуванню Одеси, – підкреслював автор, – дуже сприяв градоначальник Нейдгарт..., людина недурна, але занадто легковажна,

поверхнева і мало знающа і занадто високої думки про себе, пихата і з підлеглими груба. Більшість мешканців міста його ненавиділа. Ось там наприкінці жовтня і відбулися заворушення, що обернулися кривавими жертвами» [106, т.2, с.550-551]. С.Ю.Вітте писав, що Одеса зазначала абсолютного революціонізування через те, що більшість її населення складала євреї, які внаслідок постійних утисків прагнули скористатися падінням престижу влади для досягнення рівноправності. І хоча активних дій дотримувались далеко не всі євреї, їх більшість співчувала так званому визвольному руху.

Комісія на чолі з сенатором Кузьмінським, що розслідувала інцидент в Одесі, визнала винним у його спричиненні Д.Б.Нейдгарта, однак Микола II захистив свого однополчанина. Д.Б.Нейдгарт отримав призначення на посаду одеського градоначальника лише через те, що раніш служив у одному полку з майбутнім імператором. В той же час, як зазначав С.Ю.Вітте, Д.Б.Нейдгарт ні за своєю освітою, ні по своїй службі ніякої підготовки до заміщення такої важливої посади, як одеський градоначальник, не мав. Саме через це «в Одесі розбрат залишив найбільші сліди» [106, т.3, 478].

Піхно Дмитро Іванович народився 1 січня 1853 р., помер 29 липня 1913 р. у Києві. Він був українцем («малороссом»), православного віросповідання, формально з міщан, а в дійсності – з селян, таємним радником з 1913 р. У Волинській і Подольській губерніях Дмитро Іванович володів 4085 десятинами землі і паровим млином, мав двох дітей. З 1888 р. він володів вченим ступенем доктора фінансового права.

Після закінчення Київської гімназії упродовж одного року Д.І.Піхно працював учителем в сім'ї К.Д.Ушинського. У 1874 р. він закінчив юридичний факультет Київського університету. За студентський твір «Заходи громадянських стягнень у російському праві» Д.І.Піхно був нагороджений золотою медаллю і залишений стипендіатом для приготування до професорського звання по кафедрі громадянського права, де вивчав також і економічні науки. За бажанням професора М.Х.Бунге у 1874 р. Д.І.Піхно перевели професорським стипендіатом на кафедру поліцейського права. Після захисту у 1876 р. дисертації на тему «Комерційні операції Державного банку» він отримав ступінь магістра поліцейського права, а у 1877 р. звання доцента новоутвореної кафедри політичної економії і статистики [36, л.1-2].

Будучи учнем М.Х.Бунге, молодий вчений належав до так званої київської школи російської економічної думки, представники якої критикували марксизм, що почав входити до моди, і обстоювали ліберальну теорію попиту та пропозиції. Одночасно з роботою в університеті Д.І.Піхно брав активну участь у випусках газети «Киевлянин» у якості її працівника з економічних та юридичних питань. Починаючи з

1878 і до 1907 рр. він був її редактором і видавцем до своєї смерті у 1913 р., завдяки чому вона своїми якостями не поступалася перед столичними газетами. С.С.Ольденбург, характеризуючи періодичні російські видання кінця ХІХ ст., констатував, що взагалі «провінційна преса була біднішою і сірішою за столичну», і одночасно підкреслював, що при цьому «винятком був «Киевлянин» професора Д.І.Піхно» [322, с.24]. Ці якості газета не втратила і на початку ХХ ст.

З 1879 р. Д.І.Піхно був членом комісії під головуванням графа Е.Т.Баранова з дослідження залізничної справи в Росії, у зв'язку з чим спеціально взявся за вивчення залізничного господарства. Упродовж 1883–1884 рр. він перебував за кордоном з метою проведення наукових досліджень. З 1884 р. Д.І.Піхно обіймав посаду екстраординарного професора Київського університету. У 1885 р. вчений, за запрошенням міністра фінансів М.Х.Бунге, перейшов на службу до його міністерства на посаду урядовця з особливих доручень, а з 1886 р. став членом новозапровадженої Ради у залізничних справах. У 1887 р., у зв'язку з переміщенням М.Х.Бунге на посаду голови Комітету міністрів, Дмитро Іванович пішов з міністерства фінансів через розбіжності з новим міністром і повернувся до Києва. Тут він закінчив працю над докторською дисертацією на тему «Залізничні тарифи» і отримав за неї у 1888 р. наукову ступінь доктора фінансового права та посаду ординарного професора кафедри політичної економії у Київському університеті [263, с.207].

Прослуживши на посаді професора 25 років, у 1902 р. Д.І.Піхно вийшов у відставку. Окрім наукової та публіцистичної діяльності він займався проблемами розвитку сільського господарства. За його ініціативою у Києві були організовані Товариство взаємного страхування землеробів Південно-Західного краю, Курси для сільськогосподарських службовців при Київському політехнічному інституті і Пенсійно-ощадна каса для сільськогосподарських службовців та робітників. Остання установа не знайшла підтримки серед землевласників і була скасована. За його ж ініціативою у Києві виникло Товариство боротьби з заразними хворобами, яке заснувало Київський бактеріологічний інститут. У 1905 р. Д.І.Піхно входив до Особливої наради з запровадження нового уставу про пресу під головуванням Д.Ф.Кобеко [263, с.207]. Д.І.Багалій, який, навчаючись у Київському університеті, слухав його лекції з політичної економії, зазначав у «Автобіографії...», що Д.І.Піхно, як редактор чорносотенного і україножерського «Киевлянина» та керівник київського відділення «Союзу русского народа», зажив слави непримиренного українофоба [90, с.82-83, 432]. А.П.Смірнов називав Дмитра Івановича «керівником київських чорних сотень» [328, с.208].

Революцію 1905–1907 рр. Д.І.Піхно сприйняв різко негативно і наприкінці 1905 р. очолив Київський відділок «Союзу російського народу». При цьому він став і членом «Російських зборів». В той же час, коли Микола ІІ схилився до думки про необхідність запровадження

народного представництва, Д.І.Піхно підтримав цю позицію у своїй газеті. З іншого боку, імператор не допускав можливості примиритися з поразкою Росії у війні з Японією. За словами С.С.Ольденбурга, він знайшов також за потрібне спертися у цій справі на російську громадськість. Микола II бачив земських уповноважених, які надавали допомогу пораненим, і переконався у їх щирості та патріотичності. Міністр внутрішніх справ князь Святополк-Мирський також заявив, що адміністративний досвід привів його до «глибокого переконання у тому, що плодотворність урядової праці заснована на щиро доброзичливих і істинно довірливих стосунках з громадськими та становими установами і з населенням взагалі» [322, с.228-229].

Ці обставини вплинули і на позицію Д.І.Піхно. 8 вересня 1905 р. його газета «Київлянин» писала: «Оскільки є назріле прагнення громадських сил взяти участь в державній діяльності, то немає іншого виходу, як посилити цю участь, а разом з тим і громадську відповідальність... Тоді суспільство перестане звалювати провину на уряд і дасть відсіч несвоєчасним посяганням» [322, с.229]. Авторитет редактора Д.І.Піхно призвів до того, що 14 жовтня 1905 р., коли в останній раз вийшли російські газети, в усій Росії майже один «Київлянин», що мав свій штат переконаних правих набирачів, продовжував систематично виходити всупереч загальноросійському страйку [322, с.286]. Упродовж подій 1905-1907 рр. Д.І.Піхно гнівно засуджував терористичні дії революційних екстремістів [322, с.293, 297].

5 березня 1906 р. Д.І.Піхно було призначено членом Державної ради з річним утриманням у розмірі 10 тисяч рублів та з пенсією за 25-літню службу у 2 тисячі 400 рублів. 4 квітня 1907 р. прізвище Д.І.Піхно знову було внесено до списку присутніх членів Державної ради. Він увійшов до правої групи і став членом її бюро. З цього часу Д.І.Піхно обирався до фінансової комісії і багаторазово до особливих комісій для обговорення законопроектів: «Про скасування піклувань про народну тверезість» (1907), «Про головні підвалини та порядок встановлення зборів на користь міст з вантажів, які привозяться і вивозяться залізницями», «Про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків чи тих, що втратили працездатність на роботах майстрів, робітників і вільнонайманих службовців у промислових і технічних установах Міністерства фінансів» (1909), «Про порядок видання законів, що стосуються Фінляндії, та постанов загальнодержавного значення», «Про надання Селянському поземельному банку права продовжувати купівлю та продаж земель за свій рахунок» (1910), «Про устрій кредиту для земств та міст» (голова комісії), «Про виділення із східних частин Люблінської та Седлецької губерній особливої Холмської губернії» (1912), «Про одвічно-чиншове володіння у містах та містечках західних і білоруських губерній» (1912), «Про нову організацію піклувань про народну тверезість» (1913) [118, с.602; 263, с.207; 119-126].

Паралельно з означеними Д.І.Піхно обирався членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про відпуск із Державного казначейства коштів на збільшення окладів утримання службовців поштово-телеграфного відомства» (1908), «Про продовження дії тимчасових установ і штатів Міністерства шляхів сполучення», «Про головні підвалини і порядок встановлення збору на користь міст з вантажів, що привозяться і вивозяться залізницею» (1909), «Про страхування робітників від нещасних випадків», «Про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про запровадження присутствій у справах страхування робітників», «Про запровадження ради у справах страхування робітників» (1911) [119-126].

Д.І.Піхно був одним з кращих ораторів Державної ради. Він виступив у ній з промовами: 30 травня 1907 р. про асигнування необхідних для завершення продовольчої кампанії 1906–1907 рр. коштів; 27 лютого 1908 р. – про відпуск коштів на допомогу постраждалим від неврожаю 1907 р.; 24 травня 1908 р. – про витратний кошторис канцелярії міністерства шляхів сполучення на 1908 р.; 30 та 31 травня 1908 р. – про спорудження Амурської залізниці; 5 грудня 1908 р. – про виховничо-виправні установи для неповнолітніх; 21 січня 1909 р. – про започаткування нагальних пароплавних сполучень по річці Лені та її притоках; 19 березня 1909 р. – з приводу встановлення штату Морського генерального штабу та відпуск коштів на його утримання; 8 травня 1909 р. – про зміну порядку обрання членів Державної ради від дев'яти Західних губерній; 26 травня та 8 червня 1909 р. – про державний розпис прибутків та витрат на 1910 р.; 29 березня та 2 квітня 1910 р. – про державний розпис прибутків та витрат на 1910 р.; 12 грудня 1909 та 7 і 19 травня 1910 рр. – про винагороду постраждалих внаслідок нещасних випадків чи втрати працездатності на роботах майстрів, робітників та вільнонайманих службовців у промислових і технічних установах міністерства фінансів та членів їхніх сімей»; 19 грудня 1909 р. – про зміну порядку видання додаткового утримання чинам акцизного управління і про відпуск з Державного казначейства коштів на виплату цього утримання за друге півріччя 1909 р.; 8 лютого 1910 р. – про перетворення статистичних курсів на статистичний інститут та про встановлення тимчасового штату цього інституту; 12 квітня 1910 р. – про запровадження деяких тимчасових заходів, спрямованих на усунення піднесення цін на цукор на внутрішньому ринку; 28, 29 та 30 квітня 1910 р. – про зміну та доповнення деяких постанов, що стосуються землеволодіння; 3 листопада 1910 р. – про авторське право; 28 січня, 4 лютого, 4 та 8 березня 1911 р. – про застосування положення про земські установи у Вітебській, Волинській, Київській, Мінській, Могильовській та Подольській губерніях; 16 і 18 листопада 1911 р. – про право забудови; 27 січня 1912 р. – про введення загальної початкової освіти; 4, 6 та 7 квітня 1912 р. – про початкову освіту; 2 і 5 березня 1912 р. – про перетворення місцевого суду; 28 квітня, 11 та 14 червня 1912 р. – про утворення Холмської губернії; 2 червня 1912 р. –

про заходи, спрямовані на розширення діяльності існуючих цукрових заводів та відкриття нових; 8 червня 1912 р. – про піклування про нижніх воїнських чинів та їхніх сімей; 21 травня 1913 р. – про приватні навчальні заклади, класи та курси міністерства народної освіти; 29 травня 1913 р. – про загальний устав рибальства; 5 червня 1913 р. – про одвічно-чиншове володіння у містах та містечках західних і білоруських губерній [120-126].

Одночасно з виконанням обов'язків члена Державної ради, з 1908 р. Д.І.Піхно працював мировим суддею Ковельського округу, а з 1911 р. – Ковельського та Острозького округів.

За сумлінну службу Д.І.Піхно був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня у 1883 р., Святої Анни 2-го ступеня у 1889 р. та 1-го ступеня у 1908 р., Святого Володимира 4-го ступеня у 1898 р.

Виступи Д.І.Піхно завжди характеризувалися конкретним знанням предмету і аналітичністю. Так, під час третьої сесії, на засіданні 27 лютого 1908 р. він піддав критиці укладені Думою і Державною радою законопроекти про задоволення продовольчої і насінневої потреби, характерною відзнакою яких, його погляд, виявилась надзвичайна поспішність. Поряд з цим недоліком державний радник виявив і властивий їм досить яскраво виражений інший недолік, а саме, їх мала обґрунтованість. За його словами, означена поспішність виявилась властивою і доповіді фінансовій комісії верхньої палати. У доповіді не досить повно і далеко не точно викладалися міркування стосовно законопроектів і висловлювалися загальні міркування без докладного обговорення [121, ст.503].

Д.І.Піхно погоджувався з міркуваннями фінансової комісії палати про те, що як загальні передбачення державного бюджету, так і передбачення окремих кредитів повинні відрізнятися планомірністю, обережністю і бережливістю. В той же час він не погоджувався з загальним положенням, що представницькі установи не можуть збільшувати кредиту проти запрошеного урядом кредиту. Державний радник зупинився далі на сутності згаданих законопроектів, особливо на цифрах стосовно асигнування Самарської губернії і Кавказу. Він констатував, що у 1906 р. Самарська губернія постаждала від тяжкого неврожаю, на який уряд відгукнувся з надзвичайною щедрістю. На одну цю губернію у тому ж 1906 р. було витрачено понад 20 млн. рублів. І після цього у 1907 р. Самарська губернія запросила 4 млн. 500 тисяч рублів. І знову губернія ортримала найбільше асигнування [121, ст.505].

Д.І.Піхно запитував, чи мали місце для такого асигнування достатні підстави? І відповідав, що, на жаль, їх не було. Державний радник, звернувшись до свідчень про врожай 1907 р., побачив, що в Самарській губернії врожай озимих і ярих зернових цього року складав 95 млн. 500 тисяч пудів. І цей врожай виявився тільки на 11 млн. пудів менше за середній врожай за 5 років, який складав 106 млн. пудів. Д.І.Піхно доходив висновку, що неврожай 1907 р. сягав лише 10 %. Він звернув увагу на те, що у 1907 р. хлібні ціни виростили не на 10 %, а на 50 %, 75 %, а в окремих

місцевостях і на 100 % вище середніх. Усе це свідчило, на переконання державного радника, що Самарська губернія у 1907 р. не тільки не постраждала, але і збагатилася внаслідок середнього врожаю і за умови занадто високих цін. Д.І.Піхно заявляв далі, що постачання Самарської губернії хлібом складає озимих і ярових зернових без вівса по 22 пуди на душу, а з вівсом по 23 пуди, тобто з кожної душі залишалася зайвина, яка мала йти на продаж [121, ст. 505].

Далі Д.І.Піхно перейшов до огляду Південно-Західного краю, який також постраждав у 1907 р. від неврожаю. За його словами, тут Волинська губернія не добрала не 10 %, як Самарська, а цілу третину. Ще більше не добрали Київська та Подольська губернії. І жодна з цих губерній не запросила жодної копійки державної допомоги. Радник наводив приклади подібних зловживань і на Кавказі. Виходячи з таких фактів, Д.І.Піхно закликав членів верхньої палати більш зважено підходити до вирішення фінансових питань і витрачання державних коштів. В той же час він підкреслював неможливість уповільнення надання допомоги у разі її дійсної необхідності [121, ст.507].

8 травня 1909 р. Д.І.Піхно взяв участь у обговоренні ініційованого Державною радою законопроекту про зміну порядку обрання її членів від дев'яти західних губерній у якості представника меншості комісії, Він розпочав свій виступ з надання довідки про те, що у 16 губерніях європейської Росії та у 10 губерніях Царства Польського земства до того часу взагалі не існувало, через що представництво в них там було передано зборам місцевих землевласників, які володіли виборчим думським цензом. Така система вважалася тимчасовою з очевидними недоліками: мандати у цих губерніях були розподілені поміж представниками двох національностей: між польськими та російськими землевласниками [122, ст.1934]. Оскільки ж представникам польського землеволодіння належала більша кількість цenzів, то до Державної ради від дев'яти західних губерній були обрані виключно представники польського землеволодіння. Д.І.Піхно заявляв, що цей край без сумніву є російським, оскільки у ньому у різних губерніях мешкає від 70 % до 86 % російського населення.

На його погляд, такий результат виборів за означених умов є незадовільним як з точки зору місцевих інтересів російського населення, так і з точки зору інтересів держави [122, ст.1935]. Звертаючись до історичного минулого, державний радник констатував, що з кінця XVI століття для Західної Русі настали лихі дні. Її російське (українці та білоруси – *автор*) дворянство після тяжкої боротьби перейшло до католицтва, його міщанство виявилось витісненим навалюю єврейства з Польщі, а російський народ – тяжко покаліченим [122, ст.1936].

З 60-х років XIX століття, за сприяння деяких законодавчих заходів, розпочався успішний розвиток російського помісного землеволодіння, утворивши тим самим новий вищий керівний клас у Західній Русі, у тому числі і клас землевласників. Однак цей клас ще далеко не посів того місця, яке йому подобає, хоча він відчуває достатню силу для політичного

керівництва і представництва. «У будь-якому разі, – наголошував Д.І.Піхно, – він не може, не повинен і не має права відмовлятися від свого місця і від священних обов'язків, які покладає на нього доля» [122, ст.1337].

Державний радник вважав, що уся сутність питання полягає у проведенні національного принципу, у розподілі виборців і обраних за національностями [122, ст.1940]. «У нашому законопроекті, – підкреслював Д.І.Піхно, – ми простягаємо руки не для того, щоб когось усунути, а щоб увести тих, кого тут немає, але хто має, на наше переконання, невід'ємне право і священний обов'язок сюди увійти» [122, ст.1941].

30 травня 1908 р. Д.І.Піхно висловив своє ставлення до питання про спорудження Амурської залізниці. Він цілковито підтримував цю ініціативу і звинувачував її супротивників у відсутності патріотизму і нерозумінні необхідності ефективної оборони російських окраїн [121, ст. 1408]. В той же час він висловлював упевненість у тому, що незалежно від позитивного чи негативного вирішення проблеми спорудження Амурської залізниці, Росія завжди виявиться здатною захистити свої окраїни [121, ст.1412]. Обговорення цього питання Д.І.Піхно торкався і 31 травня 1908 р. [121, ст.1545-1547].

Активну участь брав Д.І.Піхно і в обговоренні внесеного з Державної думи законопроекту про застосування положення про губернські та повітові земські установи 12 червня 1890 р. у Вітебській, Волинській, Київській, Мінській, Могильовській та Подольській губерніях [124, ст.752-818]. Він був співдоповідачем від комісії. Д.І.Піхно розпочав свій виступ з констатації того відомого факту, що упродовж перших виборів до Державної ради вона не отримала жодного російського представника. «Вона виявилась тут, – декларував Д.І.Піхно, – у розумінні політичного представництва обезголовленою або вірніше – отримала чужу голову, чуже серце» [124, ст. 752]. За його висловом, частина членів Державної ради не могла визнати задовільним існуючий порядок, і на її заклик відгукнулася хвиля громадського співчуття на Заході. Зі свого боку уряд, поділяючи висловлені у такій пропозиції основні погляди, взяв на себе турботу внести відповідний законопроект до Державної думи і таким чином справа отримала напрямок до свого кінчного виходу. Однак у Державній думі було запропоновано одночасно вирішити і інше питання велетенської важливості – про належний устрій земського господарства у Західному краї.

Розглядалося в Державній раді і питання про те, що у 1903 р. у Західному краї замість обраного земства були введені досить недосконалі призначувані земські комітети [124, ст.753]. І знову Д.І.Піхно поринав у історичне минуле. Він говорив, що після Люблінської та Брестської унії увесь вищий російський клас майже поголовно перейшов у польський стан. І він переніс туди і багатовікову російську культуру, багатство та владу і російську землю. «Це була страшна катастрофа, – наголошував

державний радник, – історичне значення якої майже неможливо перебільшити... Русь понесла жорстокі втрати, але не впала. До польської держави увійшли два російські племені: білоруське та малоруське» [124, ст.754].

Виходячи з цього, Д.І.Піхно, як член комісії та співдоповідач, обгрунтовував мету, яку переслідував законопроект. Вона передбачала наступні три завдання: по-перше, дати відповідне представництво Західної Русі у Державній раді; по-друге, досягти правильної організації земського господарства у Західному краї; по-третє, сприяти згуртуванню та зміцненню російських сил для вирішення великого національно-політичного питання Західної Русі [124, ст.756].

У зв'язку з означеними історичними умовами було вирішено внести відповідні зміни до положення про земство 12 червня 1890 р., які стосуються виборів до земських зборів та організації виконавчих земських органів. «Сутність усіх цих змін спрямована на те, – наголошував державний радник, – щоб цілковито забезпечити за земствами Західного краю російський характер, щоб забезпечити там перевагу російських сил, щоб це було російське земство, щоб жодних сумнівів у жодній місцевості цього краю на цей рахунок не могло виникнути» [124, ст.759]. На наступних, дев'ятнадцятому та двадцять п'ятому засіданнях, Д.І.Піхно знову обстоював погляди на це питання [124, ст.935-945; 1225-1231].

На переконання Д.І.Піхно, таку постановку питання необхідно було визнати безумовно правильною з державної точки зору, виходячи з того, що у Західному краї може бути або лише російське земство, або не може бути жодного земства [124, ст.759]. Для досягнення такої мети законопроект вносив низку поправок до положення 1890 р. Головними з них були дві: внести у вибори безстановість або, вірніше сказати, – скасувати окремі вибори по дворянській курії, оскільки у Західному краї переважає польське дворянство; друге центральне питання законопроекту: про розподіл виборців по національному принципу на два відділки, або питання про так звані національні курії.

Д.І.Піхно доводив, що основна мета такого розподілу полягала у тому, щоб не кидати усіх виборців до одної маси, а розділити їх спочатку на тотожні чи схожі групи, надати цим групам можливість провести вибори, після чого уповноважених обранців звести до одних загальних зборів для земської чи законодавчої роботи [124, ст.759].

Доповідач пояснював, що закладена у законопроект ідея перейшла до нього із системи виборів Державної думи. «І якщо до Державної ради не потрапив жоден російський представник, – заявляв Д.І.Піхно, – то до Державної думи, внаслідок боротьби, від Західних губерній не потрапив жодний польський представник» [124, ст. 762]. Він додавав, що зараз існує абсолютно непримиренна течія, яка і нині мріє про воскресіння Польщі. Виходячи з цього, державний радник доходив висновку, що центр польського питання лежить не у Варшаві, а, поза всіляким сумнівом, у тому Західному краї, про який йде мова [124, ст.767]. Головну ж мету

законопроекту Д.І.Піхно вбачав у наступному: «Безумовно необхідно, щоб не тільки на Сході, але й на Заході російські люди були господарями на своїй рідній землі. Необхідно..., щоб вони посідали відповідне місце і в великому землеволодінні, і у промисловості, і в торгівлі, і на службі земській та державній, і в усіх вільних вищих професіях. Це велике, далеко не вирішене завдання, повинне завжди залишатися дороговказною зіркою для будь-якого російського уряду і, разом з тим, воно повинно бути життєдайним сонцем, яке надихає життєві сили російських людей Західного краю» [124, ст.769]. Проти проекту виступив уряд, через що він не знайшов підтримки Державної ради.

Д.І.Піхно дотримувався також тієї думки, що законодавча ініціатива є мало властивою державній раді як верхній палаті, яка має в основному контролювати нижню палату. Він вважав, що правом на неї вона має користуватися лише у випадку причини надзвичайної важливості [124, ст. 759].

Державний радник брав активну участь у громадсько-політичній діяльності правого спрямування. Зокрема, він, разом з М.Б.Щербатовим, М.Ф.Касаткіним-Ростовським та іншими спрямовував роботу третього та четвертого з'їздів «Союзу російських людей», які відбулися на початку жовтня 1906 та наприкінці квітня 1907 рр. Особливо широкий, у кілька десятків пунктів, перелік вимог висунув четвертий з'їзд: негайно розпустити крамольну Державну думу, скасувати положення про Думу та вибори до неї, перетворити її на дорадчу установу, запровадити посади безвідповідальних генерал-губернаторів з правом нагляду та контролю за усіма установами та посадовими особами і з правом їх усунення аж до заспокоєння країни, повсюди запровадити воєнний стан, відновити воєно-польові суди, знищити університетську автономію і таке інше. З'їзд створив всеросійський національний фонд боротьби проти крамоли в обсязі 35 тисяч рублів.

С.Ю.Вітте, життєвий шлях якого перетинався з діяльністю Д.І.Піхно у Києві та Петербурзі, залишив у своїх спогадах деякі згадки про останнього. За його висловом, Д.І.Піхно був людиною непоганою, але мало освіченою у закордонному розумінні. Він не володів іноземними мовами, не розумівся на закордонній науці та культурі. Однак природньо він був людиною розумною, довго був професором у Київському університеті і редактором газети «Київлянин» і взагалі представляв собою особу видатну у громадській діяльності Росії, відіграв у ній певну роль, як і певну роль у Державній раді. За свідченням С.Ю.Вітте, Д.І.Піхно був сином заможного селянина, що дозволило йому закінчити гімназію та університет. В той же час його кошти були обмежені, що спонукало його давати уроки та писати до газети [106, т.1, с.167]. Мемуарист підкреслював, що Д.І.Піхно виявився здібним кореспондентом і багатолітнім редактором «Київлянина» [106, т.1, с.168].

Оскільки під час навчання у Київському університеті Д.І.Піхно був улюбленцем професора Н.Х.Бунге, останній перевів його пізніше до Петербургу службовцем міністерства фінансів. Однак скандал навкруги одруження Д.І.Піхно змусив його повернутися до Києва, де він після захисту дисертації отримав ступінь доктора фінансового права та посаду ординарного професора університету [106, т.1, с.172]. С.Ю.Вітте констатував, що у цей час Д.І.Піхно дотримувався досить ліберальних поглядів. Він переконував С.Ю.Вітте у необхідності здійснити перший крок на шляху обмеження самодержавства. Перш за все він вважав, щоб усі справи, які розглядаються у Державній раді, надходили до монарха лише у тому випадку, коли більшість Ради ухвалить даний проект, і щоб ці справи не доходили до государя у тих випадках, якщо більшість Державної ради висловиться проти законопроекту. Іншими словами, щоб монарх мав затверджувати чи не затверджувати рішення Державної ради, але тільки у тому разі, коли за нього проголосує більшість: монарх не може залишатися з меншістю. Лібералізм поглядів, юридична та економічна освіта виявились вирішальним чинником покликання Д.І.Піхно у якості експерта до Народи про потреби сільськогосподарського виробництва.

Коли ж вибухнула революція 1905–1907 рр., то Д.І.Піхно «відразу ж, як божевільний, кинувся у правий бік і, перетворившись на адепта «Союзу російського народу», почав проповідувати найбільш крайні реакційні думки у «Київлянині», – згадував С.Ю.Вітте. Останній констатував, що вони помінялися ролями: С.Ю.Вітте дотримувався попередніх, досить консервативних поглядів, які були йому властиві під час мешкання у Києві і коли Д.І.Піхно був лібералом, однак після революції С.Ю.Вітте, у порівнянні з Д.І.Піхно, перетворився на ліберала. Автор мемуарів висловлював думку, що саме через «українське чорносотенство», «запекле чорносотенство» Д.І.Піхно його було призначено членом Державної ради, де він вирізнявся своїми чорносотенними поглядами [106, т.1, с.173]. «Д.І.Піхно, – додавав автор спогадів, – є нині чи не єдиним розумним і культурним чорносотенцем у Державній раді». При цьому С.Ю.Вітте вважав, що Д.І.Піхно, як і багато інших розумних людей, «впав у крамольність внаслідок загальної неврастенії, яка виникла у всіх неміцних нервами осіб від проклятої революції» [106 т.2, с.357].

Платонов Степан Федорович народився 12 грудня 1844 р., помер 7 травня 1916 р. Він був росіянином, православного віросповідання, володів маєтком у Новгородській губернії у 116 десятин землі, мав шестеро дітей [37, л. 1-3].

У 1867 р. С.Ф.Платонов закінчив юридичний факультет Харківського університету і служив у Харківському окружному суді. У 1870 р. його призначили членом Єриванського, а в 1871 – Бакинського окружного судів. У 1873–1874 рр. він служив секретарем при прокурорі С.-Петербурзької

судової палати, з 14 травня 1874 р. до 29 грудня 1877 р. – заступником прокурора С.-Петербурзького окружного суду, а з 29 грудня 1877 р. до 20 червня 1879 р. – Одеської судової палати. З 2 травня 1879 р. С.Ф.Платонов був членом комісії з розслідування дій польового інтенданства і товариства з постачання продовольства армії у російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. З 20 червня 1879 р. до 16 лютого 1883 р. Степан Федорович обіймав посаду заступника обер-прокурора Громадянського касаційного департаменту Сенату.

З 9 лютого 1882 р. він був членом комісії з опрацювання вказівок у селянських справах установам і Головної викупної установи з виконання указу 1 січня 1882 р. про закінчення викупу селянських наділів, у 1882 р. брав участь у роботі Комісії з перегляду громадянського управління на Кавказі. У 1883–1886 рр. С.Ф.Платонов працював старшим юристконсультантом консультації при міністерстві юстиції, віце-директором департаменту міністерства, а в 1886–1890 рр. – обер-прокурором межового департаменту Сенату. У 1894–1896 рр. він обіймав посаду голови громадянського відділу, у 1900–1901 рр. – кримінального відділу юридичного товариства при Петербурзькому університеті. З 1874 р. Степан Федорович писав статті та фейлетони у газети та журнали [37, л.3-6].

6 травня 1902 р. С.Ф.Платонов був призначений членом Державної ради з річним утриманням 10 тисяч рублів. Упродовж 1903–1915 рр. він був головою Особливого присутствія у справах С.-Петербурга (Петрограда) і одночасно, з 1902 р., – членом комісії з попереднього обговорення проектів запровадження вотчинного уставу, наради з попереднього обговорення правил про роздільне життя подружжя тощо.

Упродовж 1906–1916 рр. С.Ф.Платонов щорічно призначався присутнім у Державній раді, де входив до групи центру. Він обирався членом комісій законодавчих пропозицій (1906–1910) та з укладання Наказу палати (1906), особливих комісій з законопроектів: «Про скасування смертної кари» (з 28 червня 1906), «Про головні підвалини порядку встановлення зборів на користь міст з вантажів, що привозяться і вивозяться залізницею» (1909), «Про користування проточними водами в Криму» (1909), «Про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків чи втрати працездатності на роботах у промисловості і технічних установах міністерства фінансів» (1909), «Про скасування обмежень політичних і громадянських, що пов'язані з позбавленням чи добровільним складанням духовного сану чи звання» (1909), «Про землеустрій» (1910), «Про подовження дії тимчасового закону про безмитну перепустку із-за кордону морських суден» (1910), «Про видання нового положення про міські громадські банки» (1910), «Про право забудови» (1911), «Про волосне земське управління» (1911), «Про устрій кредиту для міст і земств» (1912), «Про перетворення управління містами в губерніях Царства Польського» (1912), «Про санітарну та гірничу охорону курортів» (1912), «Про відведення казенних зрошених ділянок Голодного степу

Самаркандській області» (1913), «Про воєнно-судову повинність» (1914) [119-130].

Одночасно С.Ф.Платонов був членом погоджувальних комісій по законопроектах: «Про скасування обмежень політичних і громадянських, що пов'язані з позбавленням і добровільним складанням духовного сану чи звання» (1909), «Про перетворення місцевого суду» (1910), «Про право забудови» (1911), «Про встановлення обмежень на полюванні на соболя», «Про надання міським громадським управлінням права встановлювати збори з домовласників на певні потреби і вимагати обов'язкового приєднання до міської каналізації», «Про видання нового положення про міські громадські банки» (усі – 1912) [122-126].

Сучасний російський історик А.Ф.Смірнов вбачає у С.Ф.Платонові одного з небагатьох сильних і розумних діячів, які не піддавалися ейфорії і обстоювали власну вмотивовану позицію [328, с.184]. С.С.Ольденбург називав С.Ф.Платонова «обережною і поміркованою людиною..., відомим істориком» і наводив його вислів про те, що у боротьбі з крайностями вимог нижньої палати народного представництва «потрібен не розгін, а розпуск Думи на законних підставах; цей захід був би рятівним» [322, с.331]. С.Ф.Платонов укупі з А.О.Бобрінським, під час прийому Миколою II делегації від 26 губернських предводителів дворянства у червні 1905 р. закликали його не відмовлятися від принципу станових виборів. В той же час у записці делегації підкреслювалось, що «одне лише може втішити роздратування і заспокоїти суспільство – нагально вдатися до скликання народних представників» [322, с.265]. «Скликання Думи було приречене, – коментував сказане С.С.Ольденбург. – Сам Государ внутрішньо сумнівався у корисності цього кроку, але бачачи, наскільки загальним виявляється це прагнення, тільки старався обставити «досвід» певними застереженнями, щоб не відкрити шлюзи революції» [322, с.265].

С.Ф.Платонов вважав за необхідне у вирішенні питання щодо запровадження в імперії представницьких установ враховувати історичний досвід Земських соборів. У цьому його активно підтримував президент Академії наук великий князь Костянтин. І тут мова йшла про дещо більше, ніж Собори, а саме про те, яким шляхом відбуватиметься становлення представницьких установ – еволюційним шляхом знизу, залучаючи до законотворчості обранців від усіх станів «кращих людей», чи це здійсниться одночасним актом за іноземним зразком [328, с.33]. Торкався вчений і сутності процесу розвитку змісту поняття «самодержавства». У його працях воно не залишалося незмінним. Він вважав, що з середини XVI ст. це поняття все більше висловлювало не тільки суверенність, міжнародно-правову незалежність та територіальну єдність, непорушну цілісність Росії, але й усю повноту влади монарха в країні [328, с.37-38]. С.Ф.Платонов переконував Миколу II у необхідності дотримуватися монархами законів, що має виховувати у підданих законослухняність, підносити їхню правову культуру, прищеплювати їм переконання у тому, що країна управляється на міцних підвалинах закону [328, с.81].

Одночасно він був прихильником забезпечення права різних народів користуватися рідною мовою. На 21 засіданні Державної ради 28 березня 1908 р. С.Ф.Платонов підтримав пропозицію стосовно асигнування коштів на викладання польської мови у Холмській і Бельській семінаріях [121, ст.800-801].

С.Ф.Платонов був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1879), Святого Володимира 3-го ступеня (1882), і 2-го ступеня (1902), Святої Анни 1-го ступеня (1895), Білого Орла (1915), Святого Олександра Невського (1913).

Турау Євген Федорович народився 20 лютого 1847 р., помер 16 квітня 1914 р. Німець за національним походженням, він був дворянином Херсонської губернії, євангелічно-реформаторського сповідання, сенатором та гофмейстером з 1900, таємним радником з 1912 р., володів з дружиною 4050 десятинами землі у Волинській та Херсонській губерніях.[50, л.1-3].

Закінчивши разом з С.Ю.Вітте навчання на юридичному факультеті Новоросійського університету, Євген Федорович з 1869 р. служив у міністерстві юстиції, звідкіль був відряджений у розпорядження сенатора О.О.Шахматова, що ревізував судові місця Бесарабії. У тому ж році він захистив кандидатську дисертацію на тему «Попереднє слідство в Англії, Франції та Росії, після чого виконував обов'язки помічника секретаря кримінального департаменту Бесарабської судової палати.

З 1871 р. Євген Федорович обіймав посаду слідчого другої дільниці Катеринослава, з 1872 р. – заступника прокурора Катеринославського, з 1875 – Одеського окружного судів. З 1877 р. він – прокурор Сувалкського, з 1879 – Калишського окружних судів, з 1881 р. – заступник прокурора Варшавської судової палати. Є.Ф.Турау був піклувальником лікарні для душевно хворих у Творках, головою комісії з удосконалення варшавських лікарень та особливої комісії з кодифікації місцевих узаконень губерній Царства Польського.

З 1900 р. Євген Федорович – сенатор, працівник Кримінального касаційного департаменту. У 1904 р. на нього було покладено з'ясування діяльності та організації Пироговських з'їздів та з'їздів з технічної і професійної освіти, а також 1-го з'їзду вчителів народних шкіл, що проходив у Москві у 1904 р. У 1905 р. його було відряджено з повноваженнями ревізора-сенатора до Києва для встановлення причин антиєврейських «безпорядків», що мали місце у жовтні того ж року, а також перевірки правильності дій місцевої влади.

Є.Ф.Турау завжди поєднував службу з громадською діяльністю. У 1903 р. саме під його головуванням Товариство сприяння російській промисловості та торгівлі було організовано пересувну навчально-показову виставку для кустарів та ремісників на баржі. У 1905 р. під його

керівництвом така ж виставка була організована вдруге. Внаслідок цього Є.Ф.Турау став членом Кустарного комітету при Головному управлінні землеустрою та землеробства. З 1903 р. він – голова Товариства піклувальників про бідних та хворих дітей [50, л.3-9].

6 травня 1906 р. Є.Ф.Турау був призначений членом Державної ради з річною платнею у 10 тисяч рублів. У верхній палаті народного представництва він входив до правого гуртка групи центру, а з 1911 р. – до групи правого центру. Відразу ж після входження до Ради його обрали членом комісії особового складу та внутрішнього розпорядку. У 1907–1910 рр. Євген Федорович був заступником голови цієї комісії, а у 1911–1913 рр. членом комісії законодавчих пропозицій та заступником її голови.

Упродовж свого перебування депутатом верхньої палати народного представництва Є.Ф.Турау був членом особливих комісій з обговорення законопроектів: «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до губерній Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської, Подольської» (1910), «Про перетворення місцевого суду» (1910), «Про встановлення у прибуток м. Нижнього Новгороду та Нижньогородського ярмарку зборів з вантажів, що привозяться до міста та на ярмарок» (1911), «Про перетворення управління міст та губерній Царства Польського» (1912), «Про одвічно-чиншові володіння у містах та містечках губерній західних та білоруських» (1913) [124-126].

Державний радник обирався також членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про поземельний устрій Дніпровських лоцманів» (1910), «Про спорудження каналізації та перебудови водопостачання у м. С.-Петербурзі» (1911), «Про збільшення граничного терміну найму нерухомого майна» (1911), «Про скасування постанов прокурора відносно деяких громадянських справ» (1911), «Про спрощення порядку ведення старшими нотаріусами кріпосних книг» (1911), «Про встановлення у прибуток м. Нижнього Новгороду та Нижньогородського ярмарку зборів з вантажів, що привозяться до міста та на ярмарок» (1911), «Про впорядкування громадянського правового становища старообрядців, шлюби яких не записані в метричні книги» (1911), «Про встановлення порядку виробництва, користування та продажу штучно солодких речовин» (1911), «Про денатуралізацію цукрових продуктів, що відпускаються для годівлі худоби та на технічні потреби» (1911), «Про зміну порядку здійснення публікацій по судових та деяких адміністративних справах» (1911), «Про відпуск з державного казначейства коштів на витрати по перебудові набутого казною суміжного з будівлею Правительствующого Сенату будинку» (1912), «Про зміну статті 139/1 Кодексу про покарання та статті 131 Кримінального кодексу про порядок розгляду справ щодо поновлення у правах» (1913), «Про зміни порядку висунення позовів до відповідачів, місце помешкання яких невідоме» (1913), «Про розповсюдження на міських голів усіх міст правил Уставу кримінального судочинства, що стосуються порядку заміщення

міських голів у містах С.-Петербурзі, Москві, в засідання судової палати за участю станових представників» (1913), «Про порядок опублікування торгово-промисловими, страховими та кредитними підприємствами, що пов'язані привселюдно, з промислу морських бобрів та котиків» (1914), «Про зміну правил про відведення приватним особам вільних казенних земель для розведення виноградників у Алешковському лісництві Дніпровського повіту Таврійської губернії» (1914) [123-127].

У Державній раді Є.Ф.Турау виступив 25 лютого 1910 р. з промовою про деякі зміни у порядку піддання судові, 8 грудня 1910 та 3 травня 1911 рр. – про скасування прокурорських постанов з деяких громадянських справ, 26 травня 1911 р. – про встановлення порядку виробництва, користування та продажу штучно солодких речовин, 28 жовтня 1911 р. – про встановлення у прибуток м. Нижньому Новгороду та Нижньогородському ярмарку зборів з вантажів, що привозяться у місто та на ярмарок, 14 грудня 1911 р. – про зміну порядку здійснення публікацій з судових та адміністративних справ, 27 лютого 1912 р. – про перетворення місцевого суду [123-125].

Не забував державний радник і громадської діяльності. Зокрема, у 1910 р. він організував 2-й всеросійський з'їзд діячів кустарної промисловості. Як землевласник Кременецького повіту Волинської губернії, Євген Федорович брав участь у якості повітового гласного у розвитку місцевого земського господарства, а у якості почесного мирового судді – у з'їзді мирових суддів Кременецького судово-мирового округу.

Чаплінський Георгій Гаврилович народився 29 жовтня 1865 р., рік смерті – невідомий. Він був поляком православного віросповідання, потомственным дворянином, з 1914 р. таємним радником та сенатором, сином колежського асесора Г.Д.Чаплінського, який володів родовим маєтком у Полтавській губернії.

У 1889 р. Георгій Гаврилович закінчив юридичний факультет Київського університету і обіймав судівські посади Київської судової палати. У 1890 р. він завідував діловодством апеляційного столу в кримінальному департаменті палати, а у 1891–1893 рр. виконував обов'язки судового слідчого. З 1894 р. Г.Г.Чаплінський був заступником прокурора Могильовського окружного суду, а у 1894 р. обійняв таку ж посаду у Київському окружному суді. З 1904 р. він – прокурор Гродненського окружного суду, з 1909 р. – урядовець 2-го департаменту міністерства юстиції і канцелярії Сенату, заступник прокурора С.-Петербурзької судової палати [56 л.1-2].

З 1911 р. Г.Г.Чаплінський працював на посаді прокурора Київської судової палати. За його безпосередньою участю розглядалася справа М.Бейліса, сутність якої полягала у тому, що у березні 1911 р. у Києві був знайдений убитим 12-річний хлопчик Андрій Ющинський. Його тіло, з

47 колотими ранами, було обезкровленим. Відразу ж пішов гомін, що хлопчика забили євреї з метою використання його крові для якихось таємних обрядів. Прокурор судової палати Г.Г.Чаплінський взяв на себе завдання довести цю версію. Місцевий поліцейський розшук вказував, що хлопчика забила крадіївська зграя, але прибічники «ритуальної» версії вбивства заявляли, що поліція підкуплена євреями. У травні 1911 р. у третій Думі праві навіть внесли запит з цього приводу [322, с.466].

Г.Г.Чаплінський, усуваючи від розслідування агентів розшуку, які не вірили у «ритуальну» версію, знайшов свідків, які заявили, що ніби то Андрія Ющинського викрав службовець цегельного заводу Мендель Бейліс і разом з іншими, не знайденими особами, убив його. Внаслідок цього у серпні 1911 р. Бейліса заарештували. Тільки восени 1913 р. справу передали до суду, де вона розглядалася з 24 вересня до 28 жовтня того ж року. Російська і зарубіжна преса виявили велетенський інтерес до цієї справи. Російські письменники і публіцисти лівого спрямування виступили з протестом проти «кривавого наклепу» на євреїв. Захищати Бейліса зібралися найкращі російські адвокати: Н.П.Карабчевський, В.А.Маклаков, А.С.Зарудний, О.О.Грузенберг та інші. Зі свого боку, права преса доводила ритуальний характер вбивства.

На допомогу прокурору Г.Г.Чаплінському виступили громадянськими позивачами член Державної думи Г.Г.Замисловський і відомий московський адвокат А.С.Шмаков, що був автором низки антисемітських досліджень. Г.Г.Замисловський проводив виборчу кампанію 1906 р. до Державної думи під основним програмним гаслом: «Росія – для росіянів». Він виступав проти автономії Польщі, за запровадження земського самоврядування у Північно-Західному краї лише за умови забезпечення інтересів російської меншості. Як антисеміт, вважав за неможливе «допускати єврейський елемент на село, оскільки євреї є носіями революційних ідей», і підкреслював необхідність «енергійної боротьби з революцією» [262, с.202].

Г.Г.Замисловський з трибуни третьої Державної думи вимагав підсилити боротьбу з інороднім сепаратизмом, адміністративно і економічно підтримувати російське селянство у Північно-Західному краї, «вирвати його з польської та єврейської кабали», добивався фактичного скасування статусу Великого князівства Фінляндського. Зокрема, він заявляв, що «держава не може допустити у кількох десятках верст від столиці існування області, яка відкрито прагне до сепаратизму; не можна допускати існування такої області, яка під час кризи готувала збройне повстання, області, де систематично прививають населенню почуття ненависті до Росії, області, де дають широкий притулок російським революціонерам і стараються, щоб вони перебували у недосяжності від російських властей, щоб вони згуртувалися і організувалися» [262, с.202].

Думські промови Г.Г.Замисловського друкувалися в правих газетах і розповсюджувалися у вигляді відтисків. Він був членом «Російського народного союзу імені Михаїла Архангела», редактором його видань,

«Союзу російського народу», «Російських зборів», організатором з'їздів правих формувань та співробітником їхніх органів друку [205, с.202]. З-під його публіцистичного пера вийшло багато праць націоналістичного та антисемітського спрямування, зокрема, «Польське питання в Державній думі третього скликання першої сесії» (Вільно, 1908), «Польське питання в Державній думі третього скликання першої сесії» (Вільно, 1909), «Жертви Ізраїлю. Саратовська справа» (Харків, 1911), «Замордовані від жидів. Саратовська справа» (Харків, 1911-1912-1914), «Справа Тагієва» (Спб., 1912), «Вбивство Андрюші Ющинського. Промова у Київському окружному суді 24 жовтня 1913 р р.» (Спб., 1913) [262, с.203].

Заслуговує на увагу той факт, що серед усіх органів правої преси один лише «Київлянин» 27 вересня 1913 р. виступив із звинуваченнями усього процесу. Підкреслюючи від імені покійного редактора газети Д.І.Піхно клятву писати тільки правду, автор статті В.В.Шульгін, посиляючись на слова поліцейських, заявляв, що останнім наказували «зверху» за будь яку ціну знайти «жида». Для Г.Г.Чаплінського ж не важливо було доведення провини Бейліса. Головним для нього виявлялося доведення факту існування ритуальних вбивств. Вперше від дня заснування газети «Київлянин» її номер був конфіскований. Фракція націоналістів винесла В.В.Шульгіну догану, через що він перейшов до групи центру. 28 жовтня 1913 р. Бейліс був виправданий судом присяжних [317, с.351; 322, с.466-467]. Однак після закінчення процесу редактора «Київлянина» В.В.Шульгіна було притягнуто до судової відповідальності за звинуваченням у наклепі на прокурора Г.Г.Чаплінського. Не зважаючи на вдалий самозахист В.В.Шульгіна, Київський окружний суд, а потім і апеляційне засідання судової палати винесли вирок про сплату ним грошового штрафу [317, с.352].

З 1914 р. Г.Г.Чаплінський – сенатор і присутній Кримінального касаційного департаменту.

За ініціативою голови Державної ради І.Г.Щегловитова, з метою попередити повернення до верхньої палати занадто непопулярного Б.В.Штюрмера, який клопотався про це перед Миколою II, Г.Г.Чаплінського 13 січня 1917 р. було призначено членом Державної ради з річним утримання у розмірі 14 тисяч рублів. Він увійшов до правої групи. 23 лютого 1917 р. Г.Г.Чаплінського заарештували і посадили у Трубецької бастіон Петропавлівської фортеці, де він допитувався Надзвичайною слідчою комісією Тимчасового уряду і був звільнений 1 травня 1917 р. Його подальша доля невідома.

Г.Г.Чаплінський був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня у 1905 р. та Святого Станіслава 1-го ступеня у 1914 р.

Чіхачов Микола Матвійович народився 17 квітня 1830 р., помер 2 січня 1917 р. Він був росіянином, православного віросповідання, з потомствених дворянів. З 1 січня 1892 р. – адмірал, з 12 серпня 1893 р. – генерал-ад'ютант. Син відставного капітана 2-го рангу. Володів двома кам'яними будинками у С.-Петербурзі, трьома тисячами десятин землі у Новоржевському повіті Псковської губернії, трьома тисячами десятин землі у Ярославській губернії, шістьма тисячами 800 десятинами землі, двома кінськими, кількома цукровими заводами та розробками фосфоритів у Подольській губернії [57, л.1-4].

Після закінчення у 1848 р. Морського кадетського корпусу Н.М.Чіхачов служив на Балтійському флоті. Брав участь у кругосвітньому плаванні упродовж 1850–1851 рр. на корветі «Олівуца», в експедиції Г.І.Невельського 1851–1852 рр. по Амуру та його притоках, у 1853–1854 рр. по Тихому океану в ескадрі Є.В.Путятин. Він керував у 1854–1855 р. будівництвом укріплень у Петропавловську, у 1855 р. був командиром транспорту «Діана» і корвета «Олівуца», брав участь у морській битві ескадри В.С.Завойко з британською ескадрою у затоці де Кастрі. У 1855–1857 рр. Н.М.Чіхачов був чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Східного Сибіру Н.Н.Муравйові, у 1857–1858 рр. – командиром пароплава «Америка», супроводжував Путятин на переговори до Китаю (1858). У 1858–1860 рр. М.М.Чіхачов був командиром корвету «Вол», у 1860–1861 р. – парового фрегату «Светлана». З 1860 р. Микола Матвійович – ад'ютант великого князя Костянтина Миколайовича, у 1861–1862 рр. – начальник штабу головного командира Кронштадського порту, у 1862–1884 рр. – директор російського товариства пароплавства і торгівлі. У 1869 р. він став членом свити Його Імператорської Величності, у 1876–1878 рр. – начальником морської оборони Одеси, виявився учасником російсько-турецької війни 1877–1878 рр. З 20 лютого 1884 р. до 28 листопада 1888 р. М.М.Чіхачов – начальник Головного морського штабу, з 28 листопада 1888 р. до 13 липня 1896 р. – управляючий морським міністерством, з 13 червня 1898 р. – член Комітету Сибірської залізниці; з 17 січня 1899 р. до 3 березня 1900 р. – голова Ради у справах торгового мореплавства [263, с.311-312; 337, с.807-810].

М.М.Чіхачов входив до складу нарад: у 1902–1905 рр. з потреб сільськогосподарської промисловості; у 1905 р. – для обговорення вказаних у рескрипті 18 лютого 1905 р. заходів; у 1905 р. – для розгляду додаткових до узаконень про Державну Думу правил; у 1905 р. – для опрацювання необхідних в запровадженні Державної Ради змін; у 1905 р. – для розгляду пропозицій Ради міністрів про способи здійснення вказаних у маніфесті 17 жовтня 1905 р. заходів; у 1905 р. – про надання матеріальної допомоги приватним особам, що постраждали від аграрних заворушень, а також пароплавним та транспортним підприємствам, які понесли втрати під час заворушень на Півдні; у 1906 р. – для розгляду запропонованих в запровадженнях Державної Ради та Державної Думи змін. Упродовж

1902–1911 рр. він був почесним мировим суддею по Ушицькому округу Подольської губернії, з 1861 р. – дійсним членом і з 1894 р. – почесним членом Російського географічного товариства, з 1865 р. – дійсним членом Товариства сільського господарства, з 1893 р. – почесним горомадянином м. Одеси, а з 14 травня 1896 р. – членом Державної ради у департаментах державної економії і промисловості, науки і торгівлі, головою останнього департаменту.

Упродовж 1906–1915 рр. Микола Матвійович щорічно призначався присутнім у Державній раді, де входив у праву групу. Він обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про головні підвалини та порядок встановлення збору на користь міст з вантажів, що привозяться і вивозяться залізницею» (1909); «Про подовження дії тимчасового закону про безмитний пропуск із-за кордону морських суден» (1910); «Про місцеве управління приморськими торговими портами» (1912). Обирався Микола Матвійович і членом погоджувальних комісій по законопроектах: з державного розпису прибутків та витрат на 1908–1910 рр.; «Про тимчасове збереження в штатах жандармських управлінь Сибірської та Забайкальської залізниць 110 посад жандармських унтер-офіцерів» (1908); За власним бажанням його було виключено із списку присутніх на 1916 р. через похилий вік [119-128].

М.М.Чіхачов був нагороджений орденами Святого Володимира 4-го ступеня (1856), 3-го ступеня (1865), 2-го ступеня з мечами (1878) і 1-го ступеня (1896), Святого Станіслава 2-го ступеня з короною (1856), 1-го ступеня (1871), Святої Анни 2-го ступеня з короною (1863), і 1-го ступеня (1877), Білого Орла (1885), Святого Олександра Невського (1887) та алмазними знаками до нього (1890).

С.Ю.Вітте, якого саме М.М.Чіхачов колись запросив на посаду начальника руху Одеської залізниці, пізніше писав про нього як про людину у вищій мірі достойну, досить розумну, украй доброзичливу. В той же час він підкреслював, що призначення М.М.Чіхачова управляючим морським міністерством було помилковим, тому що, перебуваючи на цій посаді, він більшої уваги приділяв господарській частині міністерства, ніж военній. У нього не було «воєнної жилки» і розумним він був переважно у комерційних, а не воєнних справах. Саме тому С.Ю.Вітте вважав, що однією з причин розладу російського флоту, неспроможність якого виявилась у нещасному цусімському бою, була діяльність управляючого морським міністерством М.М.Чіхачова, який, у цій якості, приніс більше шкоди [106, т.1, с.309; 324, с.311-312].

Викладений матеріал дає підстави скласти наступний узагальнений соціально-економічний і політичний портрет вихідців з України, або осіб, що перебували з нею у певному зв'язку і зазнали якогось впливу і були призначені на посаду державного радника.

За національною ознакою серед них було 5 німців, 4 українці, 2 росіяни та 1 поляк. За соціальним походженням – 11 дворянів, 1 з яких володів графськими чеснотами, і 1 міщанин. Дев'ять осіб мали вищу освіту, 2 з яких – докторські ступені та професорські звання і 1 – звання почесного члена багатьох академій та університетів, а 3 особи – середню освіту. Землевласників було в обсязі понад 100 десятин – 1, близько 1000 – 1, від 1000 до 2000 – 2, понад 4000 – 2, біля 13000 – 1. Одиннадцять радників сповідували православну віру і 1 – євангелістсько-реформаторську. Політична орієнтація охоплювала 4 групи: група центру – 5, група правих – 5, група правого центру – 1 і позапартійних – 1.

Помітну роль у підготовці майбутніх призначуваних державних радників пореформованої на початку ХХ століття Російської імперії відігравали три розташовані на території України університети: Київський, Новоросійський (Одеський) та Харківський. З дванадцяти призначених упродовж 1906–1917 рр. на посаду члена Державної ради вихідців з України чи тісно пов'язаних з нею своєю життєдіяльністю осіб вісім закінчили українські університети: три – Київський, два – Новоросійський і три – Харківський. Ці вищі навчальні заклади відігравали важливу роль у формуванні громадської думки не тільки у межах України, але й усієї Російської імперії. Про високий рівень професійної підготовки випускників цих університетів і свідчить їх призначення державними радниками.

РОЗДІЛ III

ОБИРАНИ ДЕРЖАВНІ РАДНИКИ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Волинська губернія:

Беляєв Анатолій Григорович народився 3 січня 1871 р., помер у 1938 р. Він був росіянином православного віросповідання, з дворян, з 1914 р. – статським радником, володів у Волинській губернії землею у 1145 десятин, будинком у Києві, крохмальним заводом та гуральнею [6, л. 1-3].

А.Г.Беляєв закінчив юридичний факультет Київського університету і обійняв посаду кандидата у судді С.-Петербурзької судової палати, а потім таку ж посаду при Варшавській судовій палаті. З 1885 р. він був секретарем прокурора Варшавської судової палати, з 1899 р. – заступником прокурора Люблінського, з 1901 р. – Новгородського, з 1902 р. – С.-Петербурзького окружних судів, з 1904 р. – прокурором Томського окружного суду. 8 листопада 1905 р. Анатолій Григорович звільнився за власним бажанням. З 1907 р. він був почесним мировим суддею Луцького округу, у 1910–1917 рр. – луцьким повітовим предводителем дворянства за призначенням, у 1910–1915 рр. – головою Луцької повітової земської управи [6, л.3-6].

5 лютого 1915 р. А.Г.Беляєв був обраний членом Державної ради від Волинських губернських земських зборів на термін, що залишився після смерті графа М.Є.Нірода, а 8 жовтня 1916 р. переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень. В палаті входив у групу правого центру. З 1916 р. був членом Сільськогосподарської наради.

Після 1917 р. отримав польське громадянство, був головою Товариства росіян у Польщі і розстріляний за невідомих обставин.

А.Г.Беляєв був нагороджений орденами Святої Анни 3-го (1903) і 2-го ступеня (1905) та Святого Володимира 4-го ступеня (1911).

Нірод Максиміліан Євстафійович (Максиміліан Карл Бенедикт) народився 30 грудня 1848 р. у С.-Петербурзі, помер 24 травня 1914 р. у Царському Селі. Він був графом, лютеранського віросповідання, з дворянів, з 1898 р. – таємним радником і єгермейстером, з 1914 р. – генерал-майором Свити Його Імператорської Величності і у 1916–1917 рр. – командиром Кубанської кавалерійської дивізії. У Волинській губернії Максиміліан Євстафійович володів 4226 десятинами землі і млином [33, л.1-4].

Після закінчення у 1868 р. Олександрівського лицю у С.-Петербурзі М.Є.Нірод поступив на службу в Міністерство внутрішніх справ у друге відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. З 1873 р. він обіймав посаду начальника іноземного відділення канцелярії петербурзького градоначальника, у 1875–1898 рр. – чиновника особливих доручень при міністерстві внутрішніх справ. Упродовж 1884–1910 рр. М.Є.Нірод був почесним мировим суддею Житомирського округу і упродовж 1898–1913 рр. – членом Ради міністерства внутрішніх справ. У 1905 р. його назвали почесним піклувальником Петербурзької ради піклувальників. З 1906 р. він був членом Олексіївського Головного комітету поранених, з 1907 р. – управляючим петербурзькими Маріїнською та Олександрівською жіночими лікарнями, у 1880–1913 – членом ради Дому притулку для душевно хворих. Входив до «Російських зборів» [33, л.4-7].

8 жовтня 1913 р. М.Є.Нірод був обраний членом Державної ради від Волинських губернських земських зборів. У верхній палаті народного представництва він входив до правої групи. Його обирали членом особливої групи по законопроекті «Про невизнання за власниками сільських місцевостей губерній Царства Польського права на винагороду за втрату доходів від торгівлі напоями внаслідок введення у цих губерніях казенного продажу напоїв» (1913) [126-127].

М.Є.Нірод був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1870) і 1-го ступеня (1887), Святої Анни 2-го ступеня (1878) і 1-го ступеня (1892), Святого Володимира 3-го ступеня (1885) і 2-го ступеня (1896), Білого Орла (1902), Святого Олександра Невського (1908) та алмазними знаками до нього (1913).

Олізар Іван Емілійович народився 13 квітня 1855, помер 18 квітня 1915 рр. у Могильовській губернії. Він був поляком, римсько-католицького віросповідання, з дворянів, землевласником Волинської губернії, володів 3097 десятинами землі та гуральнею. Одружений [34, л. 1].

І.Е.Олізар навчався у ієзуїтській гімназії, продовжив навчання у Житомирській класичній гімназії. Він закінчив юридичний факультет Дерптського університету і у 1884–1887 рр. був призначеним почесним мировим суддею Володимир-Волинського судового округу, а також присяжним повіреним у Варшаві. У 1893 р. І.Е.Олізар поселився у своєму родовому маєтку Киселін.

Під час передвиборної кампанії до першої Державної думи І.Е.Олізар виявився одним з ініціаторів скликання і проведення у Житомирі з'їзду землевласників, який відбувся 21–22 лютого 1906 р., і увійшов до його президії. З'їзд і обраний ним комітет виступали на захист прав національних меншин на майбутніх виборах до Думи. І.Е.Олізар був

виборщиком і у процесі обрання другої Державної думи. Він брав участь у роботі з'їзду польських делегатів від виборчих комітетів західних губерній Російської імперії, на якому було висунуто пропозицію про утворення єдиного Українського кола [263, с.190].

10 квітня 1906 р. І.Е.Олізар був обраний членом Державної ради від землевласників Волинської губернії і переобраний 25 вересня 1909 і 2 жовтня 1910 рр. Він входив до Польського кола. У 1912–1913 рр. Іван Емілійович обирався членом бюро групи центру і її аграрної комісії. І.Е.Олізар був також членом комісії законодавчих пропозицій у 1906–1908 рр. по законопроектах: «Про зміну та доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння» (1909), «Про землеустрій», «Про дозвіл Селянському поземельному банку продовжувати купівлю і продаж земель за свій рахунок», «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до губерній Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської і Подольської» (усі – 1910), «Про право забудови», «Про волосне земське управління» (1911), для обговорення пов'язаних із святкуванням 300-річчя царювання дому Романових (1913), законодавчих пропозицій. Він був також членом Російської групи Міжпарламентського союзу. У 1913 р. І.Е.Олізар вибув із складу державних радників у зв'язку з закінченням повноважень [119-126].

Упродовж другої сесії Державної ради І.Е.Олізар докладно виступив з питання про сутність законодавчої ініціативи верхньої палати народного представництва Російської імперії. Він наголошував, що жодна установа за останній час не зазнавала таких дорікань і в пресі і в суспільстві, як Державна рада. Її заведено дорікати у бездіяльності. Дорікання ці було чути минулого року, у першу сесію, повторюються вони і у другу сесію. І цю бездіяльність приписують головним чином призначуваній частині особового складу Державної ради. Мова йшла про те, що ці особи зморені, які не годяться для роботи в цей кипучий час, коли перш за все потребується швидкість.

І.Е.Олізар констатував, що такі дорікання далеко не заслужені, адже роль Державної ради полягає не в тому, щоб виставляти наперед свою діяльність. Однак дорікання ці не могли не зачепити тих членів палати, які прийшли до неї з прагненням до діяльності. Для них ці дорікання, вочевидь, не могли пройти без сліду. Цілком зрозуміло, що вони прагнули діяти, вони хотіли показати, що Державна рада відразу ж запрацює. Державний радник запитував: який же шлях існує для такої праці? І відповідав, що до Державної ради, як до будь-якої верхньої палати, природним шляхом повинні надходити лише справи з Державної думи. А Дума їх не дає. І при тому не можна навіть очікувати їх надходження у найближчий час [120, ст.444].

Промовець висловлював думку про недоречність вимог того, щоб Державна дума, яка складається з людей мало підготовлених для законодавчої діяльності, відразу ж почала діяти задовільно. На його думку,

цілком вірогідно, що з часом ця діяльність буде поставлена у належні рамки, але зараз тяжко очікувати ефективних результатів. І коли робота до палати не надходить, то постає очевидним неможливість дорікання Державній раді про її бездіяльність. Дехто заявляє, що не всі закони мають входити до Ради через Державну думу, оскільки і Державній раді також надане право законодавчої ініціативи, внаслідок чого і вона може також збуджувати питання про зміну чинних і видання нових законів.

І.Е.Олізар констатував безперечність цього положення і додавав, що все ж таки закон визначає діяльність Державної ради, а саме стаття 29 її Запровадження проголошує перш за все, що законопроекти надходять до Ради з Державної думи, і тільки у вигляді корективи додається, що Державній раді надається право і самій брати на себе законодавчу ініціативу. Промовець запитав: чи означає це, що Державна рада, за умови відсутності у неї інших справ, повинна брати на себе таку ініціативу у будь-якому випадку? І відповідав – ні. На його погляд, таку ініціативу Державна рада має виявляти тільки тоді, коли у цьому виявляється серйозна, нагальна необхідність – і іменно у питаннях, вирішення яких диктуються пекучою потребою, а уряд, між тим, не бажає чи не відважується сам поставити їх, зокрема, може бути, тому, що не склав собі про них певної думки, але про які члени Державної ради все-таки вважають за необхідне висловитись [120, ст.444].

Державний радник у якості прикладу навів питання про недоліки чинного виборчого закону до Державної думи. Недоліки його, здається, усіма визнаються, але кращого закону доки ще ніхто не запропонував і досить можливо, що уряд, усвідомлюючи ці недоліки, не наслідуються виступити з пропозицією нового закону. Коли б групою членів Державної ради був опрацьований проект такого виборчого закону, який задовольняв би розвиток сучасного державного ладу в Росії у тому напрямку, який вказав монарх, то чому б і не виявити цим шляхом свої ініціативи? Але виявляти її лише з питань другорядної важливості, з питань дрібних навряд чи відповідає значенню Державної ради. На думку державного радника, саме цим члени верхньої палати покажуть, що вони не сидять без справи.

До цього він додавав, що ті питання, з яких бере на себе ініціативу Державна рада, нею остаточно не вирішуються, оскільки потім надходять до Державної думи, а звідтіля – на затвердження монархом. Це також доводить, що Державна рада може брати на себе ініціативу тільки у питаннях видатних. Якщо ці питання дійсно живо зачіпатимуть інтереси всієї держави, то, вочевидь, вони і в Думі пройдуть досить швидко. Коли ж державні радники збудять питання другорядні і укладений ними законопроект надішлють до Думи, то він швидкого вирішення там не знайде. Адже Державна дума має до трьохсот законопроектів і надісланий з верхньої палати ще один, який не має суттєвого значення, тільки затягував би роботу обох установ народного представництва. Саме тому І.Е.Олізар доходив висновку про несвоєчасність використання наданого Раді права законодавчої ініціативи з другорядних питань [120, ст.444].

Під час обговорення законопроекту про будівництво Амурської залізниці упродовж третьої сесії Державної ради І.Е.Олізар виступив у підтримку особливої думки меншості спеціальної комісії. Ця комісія, як і уряд, вважали за необхідне споруджувати дорогу ділянками, поступово і обережно, а не на усьому протягу лінії. Ця остання умова, яка, на погляд І.Е.Олізара, є надзвичайно суттєвою, і, на жаль, не увійшла до думського законопроекту і викликала у верхній палаті розбіжності. Меншість спеціальної комісії Державної ради наполягає на внесення цієї умови до законопроекту. Її ж більшість вважає можливим ухвалити думський законопроект без цих умов [121, ст.1537-1538]. І.Е.Олізар висував запитання: що ж мають робити державні радники, маючи перед собою законопроект, який вони не бажають ні ухвалити цілком, ні цілком відхилити. І відповідав, що необхідно внести до нього відповідні зміни і відіслати до Думи чи утворити узгоджувальну комісію [121, ст.1538].

І.Е.Олізар констатував, що для уникнення такого способу вирішення питання необхідно мати досить вагомі причини, яких членам верхньої палати бракує. На його думку, такою причиною могло б виявитись побоювання викликати перерву у роботі і втрату будівничого періоду. Однак державним радникам добре відомо, що роботи давно проводяться на місцях і про будь-яку перерву не може бути й мови. І.Е.Олізар зазначав також, що немає приводу боятися конфлікту з Державною думою, оскільки узгоджувальна комісія досить легко могла б вирішити питання. Накінець, він доходив висновку, що Державна рада не має права ухвалювати такі законопроекти, які вона вважає незадовільними по сутності чи по формі.

Промовець вбачав лише дві можливі причини відмовитись від вирішення поставленої проблеми. Перша з них полягала у браку часу. Однак, на його переконання, не могло бути й мови про брак часу, інакше це доводило б повну неспроможність усієї діяльності верхньої палати. Інша ж причина полягала у старій звичці, яку І.Е.Олізар називав «хронічною хворобою» законодавчої діяльності Державної ради, і яка полягала, на його думку, у звичці ніколи не утворювати відразу цілком ясних і визначених законів, а доповнювати їх пізніше різними примітками, додатками і циркулярами, що не сприяє діяльності палати. Саме через це І.Е.Олізар підтримав позицію меншості спеціальної комісії [121, ст.1540].

І.Е.Олізар був супротивником запровадження земства в західних губерніях. «Адже...з одного боку будуть селяни, – наголошував він з цього приводу, – які з першого ж дня вважатимуть себе оманутими і ображеними і які, таким чином, будуть незадоволені, селяни, що підозрюють усіх і кожного, а з іншого боку, будуть культурні елементи, які замість того, щоб разом працювати, замість того, щоб спільними зусиллями готувати селян до земської справи, тільки ворогуватимуть між собою і усі свої сили витратять на різні непорозуміння та сперечання. Така, на мій погляд, картина цього земства» [124, ст.806-807].

Під час обговорення у січні 1911 р. в Державній раді законопроекту про застосування в шести західних губерніях Положення 12 червня 1890 р. про земські установи І.Е.Олізар категорично засудив саму ідею національних курій. Він, зокрема, наголошував, що «той, хто зараз посіє зерно національної ворожнечі, той збере подвійні жнива: національну ненависть і стану ненависть... і навряд чи це буде в державних інтересах» [165, ст.794]. Державний радник, мотивуючи свою позицію, доходив висновку, що втілення в життя законопроекту жодним чином не змінить ситуації на краще, оскільки, за його висловом, «з одного боку, ми маємо неземський порядок, а з другого боку, нам пропонують ненормальне земство» [124, ст.795].

І.Е.Олізар представляв членів Державної ради – поляків з Литви та Білорусії – на неослов'янському з'їзді у Празі 1908 р. і підтримував примирницьку стосовно Росії позицію Р.Дмовського.

Після закінчення терміну повноважень члена Державної ради у 1913 р. І.Е.Олізар оселився в Киселіні і займався сільським господарством. У роки першої світової війни 1914–1918 рр. він виконував роль координатора між Польським національним комітетом і українськими губерніями [324, с.190].

Катеринославська губернія:

Каменський Петро Валерійович народився у 1860 р., помер невідомо коли. Він був росіянином, православного віросповідання, з потомствених дворянів Катеринославської губернії, у якій мав маєток та землю в обсязі 3177 десятин. Не одружений [22, л.1].

П.В.Каменський закінчив Харківську гімназію і у 1884 р. юридичний факультет Харківського університету. З 1887 р. він був мировим суддею Бахмутського округу, з 1891 р. – Маріупольського повіту, гласним Маріупольських повітових і Катеринославських губернських земських зборів. З 1890 р. П.В.Каменський – почесний піклувальник Катеринославського реального училища, у 1899–1913 рр. – маріупольський повітовий предводитель дворянства. Упродовж 1907–1914 рр. П.В.Каменський був головою Маріупольського відділу і член центрального комітету «Союзу 17 октября» [22, л.2-4].

14 жовтня 1907 р. П.В.Каменський був обраний до третьої Державної думи від загального складу виборців Катеринославських губернських виборчих зборів. У нижній палаті з листопада 1910 р. він був заступником голови фракції «Союзу 17 октября», членом комісій з віросповідань (доповідач) та у старообрядних справах, народної освіти (доповідач, з першої сесії її голова), членом узгоджувальної комісії [262, с.230]. У своїх публіцистичних творах П.В.Каменський висвітлював злободенні питання про іноземні поселення на Півдні Російської імперії, порівнював життя та побут народів Росії та країн Західної Європи, писав про сутність

громадянської моралі та її викладання в школах в деяких країнах, про російські університети, значення торгово-промислових трестів на Заході і в імперії, про віросповідні та церковні питання в Державній думі третього скликання і відношення до них «Союзу 17 октября» [262, с.230].

15 вересня 1915 р. П.В.Каменський був обраний членом Державної ради від Катеринославських губернських земських зборів, де увійшов до групи центру. З 1916 р. він був членом її бюро і членом бюро Сільськогосподарської наради, а також особливої комісії по законопроекті «Про скасування деяких обмежень у правах сільських мешканців і осіб інших податкових станів». У 1915 р. його обрали членом депутації Всеросійського земського союзу до імператора Миколи II для вручення резолюції з'їздів Всеросійського Земського союзу і Всеросійського союзу міст. Був він і учасником Міжнародного конгресу боротьби з пауперизмом, на якому виступив з доповіддю [262, с.230].

П.В.Каменський був членом Помісного Собору за запрошенням Святійшого Синоду у 1917 р., а також автором праць з філософії та соціології. Його подальша доля невідома [263, с.111].

П.В.Каменський був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1894), Святого Володимира 4-го ступеня (1897) і Святої Анни 2-го ступеня (1901).

Міклашевський Михайло Ілліч народився у 1854 р., помер 28 березня 1916 р. Він був росіянином, православного віросповідання, з потомствених дворянів, з 1902 р. – дійсним статським радником, з 1907 р. – гофмейфстером. Михайло Ілліч володів родовим маєтком у Катеринославській губернії з землею у 3888 десятин, а з 1907 р. – 5829 десятин, цементним, цукровим заводами, гуральнею та антрацитною копальнею. Одружений, мав дітей [30, л.1-2].

Після закінчення Олександрівського лицю у С.-Петербурзі у 1874 р. М.І.Міклашевський служив в канцелярії Комітету міністрів на посаді позаштатного чиновника. З 1875 р. він був чиновником канцелярії Одеського градоначальника, з 1881 р. – почесним членом Одеського міського піклування за дитячими притулками, з 1877 р. – членом комісії з приведення до порядку архіву Новоросійського та Бесарабського генерал-губернатора. З 1879 р. Михайло Ілліч – чиновник особливих доручень при одеському градоначальнику, з 1881 р. – молодший чиновник особливих доручень при київському, подольському і волинському генерал-губернаторах. У 1886–1917 рр. він був почесним мировим суддею по Катеринославському повіту, з 1890 р. почесним піклувальником Катеринославської чоловічої гімназії, у 1893–1902 повітовим і у 1902–1908 рр. Катеринославським губернським предводителем дворянства, з 1907 р. – членом правління Товариства Березинського цукрового і рафінадного заводу [30, л.3-5].

М.І.Міклашевський був членом «Російських зборів», старшиною петербурзького англійського клубу, директором Нового клубу, у 1913–1916 рр. – членом Постійної ради Об'єднаного дворянства і її комісії у справах дворянства та з єврейського питання [263, с.169].

20 грудня 1907 р. М.І.Міклашевський був обраний членом Державної ради від Катеринославських губернських земських зборів замість М.В.Родзянко, який склав з себе це звання. 19 вересня 1909 р. його перебрали у зв'язку з закінченням терміну повноважень і у червні 1912 р. знову обрали від дворянських громад замість О.Р.Екеспаре, що вибув за жеребкуванням. У верхній палаті Михайло Ілліч входив у праву групу. Він був членом особливих комісій по законопроектах: «Про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків чи втрати працездатності на роботах майстрів, робітників і вільнонайманих службовців промислових і технічних установ міністерства фінансів» (1909), «Про встановлення у прибутку м. Нижнього Новгороду і Нижегородського ярмарку збору з вантажів, що привозяться до міста та на ярмарок» (1911), «Про страхування робітників від нещасних випадків» (1911), «Про забезпечення робітників на випадок захворювання» (1911), «Про встановлення правил виробництва, збереження та продаж виноградного вина та про доповнення і зміну постанов, що охороняють народне здоров'я» (1912), «Про встановлення правил найму торгових службовців» (1912), «Про невизнання за власниками місцевостей губерній Царства Польського права на винагороду за втрату прибутків від торгівлі напоями внаслідок введення у цих губерніях казенного продажу напоїв» (1913) [120-126].

М.І.Міклашевський був також і членом узгоджувальних комісій з законопроектів: «Про встановлення у прибутку м. Нижнього Новгороду та Нижегородського ярмарку збору з вантажів, що привозяться в місто і на ярмарок» (1911), «Про винагороду постраждалих внаслідок нещасних випадків службовців, майстрів і робітників на відкритих для загального користування залізницях, а рівно членів сімей цих осіб» (1912), «Про перетворення Катеринославського вищого гірничого училища на Гірничий інститут» (1912). Він був також членом комісії особового складу і внутрішнього розпорядку (1912–1917), обирався від Державної ради членом Особливої наради для обговорення та об'єднання заходів з продовольчої справи (27 лютого 1916) [124-130].

Михайло Ілліч був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1883) і 1-го ступеня (1904), Святої Анни 2-го ступеня 1911) (1886) і 1-го ступеня (1911).

Родзянко Михайло Володимирович народився 2 лютого 1859 р. у маєтку Підпасне Новомосковського повіту Катеринославської губернії, помер 19 січня 1924 р. у Сербії. Він був росіянином, православного віросповідання, з дворянів, з 1906 р. дійсним статським радником, а з

1914 р. – почесним громадянином Катеринослава. Михайло Володимирович володів у Катеринославській губернії 1755 десятинами землі, у Новгородській – 7537 десятинами, лісопильним заводом, млином, будинком у С.-Петербурзі. Одружений, мав трьох синів [40, л.1-3]. А.П.Смірнов зазначав, що Михайло Володимирович, «голова двох Дум, перебував у близьких родинних зв'язках з князями Голіциними, Юсуповими, і через останніх – з Імператорською фамілією» [328, с.170].

У 1877 р. М.В.Родзянко закінчив Пажеський корпус, поступив корнетом у лейб-гвардійський полк. З 1881 р. – поручик. У 1882 р. вийшов у запас у чині поручика. Був гласним Новомосковських повітових і Катеринославських губернських земських зборів. З 1883 р. – почесний мировий суддя. У 1886-1891 рр. – предводитель дворянства Новомосковського повіту Катеринославської губернії. У 1900–1906 рр. – голова Катеринославської губернської земської управи. На цій посаді сприяв благоустроєві Катеринослава. У 1903–1905 рр. – редактор газети «Вестник Екатеринославского земства» [262, с.525].

У 1904–1905 рр. М.В.Родзянко брав участь у роботі земських з'їздів. У 1905 р. він створив у Катеринославі «Народну партію Союзу 17-го октября», яка потім примкнула до «Союзу 17 октября». М.В.Родзянко був одним з творців партії октябристів, з 1905 р. – членом її московського центрального комітету і учасником усіх з'їздів «Союзу 17 октября» [40, с.134; 263, с.226].

21 квітня 1906 р. М.В.Родзянко був обраний членом Державної ради від Катеринославських губернських земських зборів. Упродовж першої сесії Державної ради він виступив лише двічі. Вперше – 23 червня 1906 р., під час обговорення проекту Наказу палати, з пропозицією не дозволяти державним радникам від'їжджати без відпустки на термін більше двох тижнів [119, зас.7, с.7]. Вдруге, 6 липня 1906 р., він виступив з уточненням умов закритого і відкритого голосування, зокрема заявивши: «Питання особисті, а також усі вибори здійснюються закритою подачею голосів; усі ж інші питання вирішуються відкритим голосуванням... Такий порядок, у разі його ухвали і введення до Наказу, усунув би під час обговорення питань можливість дебатів про те, чи потрібно удаватися у даному випадку до відкритого чи до закритого балотування, і встановив би один раз і назавжди відомий принцип» [119, зас.14, с.137]. Після цього Михайло Володимирович пішов у дозволену йому 4 липня 1906 р. відпустку для здачі попередніх справ, що і знаменувало кінець його діяльності у верхній палаті народного представництва [119, зас.13, с.1].

С.Ю.Вітте, який упродовж своєї життєдіяльності зустрічався фактично з усіма членами старої і оновленої Державної ради, характеризував М.В.Родзянко як людину розумну, тямущу, але все-таки головна якість якої полягала не в його розумі, а в голосі – «у нього відмінний бас» [106, т.3, с.552]. 31 листопада 1907 р. М.В.Родзянко склав з себе повноваження члена Державної ради у зв'язку з обранням до третьої Державної думи від з'їзду землевласників Катеринославської губернії. У нижній палаті він

входив у фракцію «Союзу 17 октября», з 1910 р. був заступником її голови і головою бюро фракції, головою 6-го відділу Державної думи і з першої сесії до 1911 р. – земельної комісії. У 1909 р. М.В.Родзянко, будучи головою земельної комісії, упродовж 3-22 засідань брав активну участь в обговоренні законопроекту про землеустрій сільської місцевості від 14 до 25 листопада [122, ст.283-284; 660-661; 2500-2504].

М.В.Родзянко обирався членом комісій: з опрацювання проекту адреси монархові з місцевого самоврядування, з переселенської справи, з підрахунку виборчих записок у виборах голови Державної думи, доповідачем 6-го відділу з перевірки прав її, а також земельної та узгоджувальної комісій. 22 березня 1911 р. його обрали головою третьої Державної думи. 29 жовтня 1911 р. М.В.Родзянко склав з себе означені повноваження і 1 листопада 1911 р. знову був обраний головою Думи [262, с.525].

М.В.Родзянко проявив себе прибічником конституційного ладу, добивався реалізації політичних прав і свобод, дотримання законності, розвитку місцевого самоврядування. Він прагнув до угоди центристських елементів Державної думи і Державної ради, виступав за підтримку політики П.А.Столипіна [319, с.525]. Однак соціал-демократ В.П.Обнінський зазначав, що «Родзянко, голова третьої Думи, октябрист, реакціонер, невеликого розуму людина, проводить вузькопартійну політику. Абсолютно непопулярний і заслуг у минулому не має» [321, с.204].

18 жовтня 1912 р. М.В.Родзянко був обраний депутатом четвертої Державної думи від з'їзду землевласників Катеринославської губернії. Був членом фракції «Союзу 17 октября», а після її розколу у грудні 1913 – січні 1914 рр. увійшов у фракцію земців-октябристів. Обіймав посаду голови четвертої Державної думи до її розпуску 6 червня 1917 р. Після обрання на цю посаду М.В.Родзянко виголосив наступну промову: «Я завжди був і буду переконаним прихильником представницького ладу на конституційних підвалинах, який було даровано Росії великим маніфестом 17 жовтня 1905 р., зміцнення засад якого повинне складати першу і необхідну турботу російського народного представництва» [168, т.2, с.137].

П.М.Мілюков у спогадах зазначав, що особистість М.В.Родзянко «незначна сама по собі», але набуває неочікуваного інтересу через очолювання нижньої палати народного представництва. «І, перш за все, природньо постає питання, – наголошував автор, – як могло трапитись, що ця особа, висунення якої символізувало нищу точку політичної кривої Думи, могла супроводжувати цю криву до її вищого злету» [168, т.2, с.78-79]. П.М.Мілюков додавав, що М.В.Родзянко міг би во істину повторити про себе російське прислів'я: без мене мене одружили. Перше, що впадало в око за його появи на трибуні голови, була його статечна фігура і гучний голос. Але з цими рисами поєднувалось комічне враження, що приліпилося до нового обранця. За перекоти голосу жартівники порівнювали його з

«барабаном», а громіздка фігура викликала прізвисько «самовар». За цими рисами ховалася природня незловивість, а спалахи напускної важливості швидко затухали [168, т.2, с.79].

Відповідно до спогадів П.М.Мілюкова, Михайло Володимирович був зовсім непоганою людиною. Його рання кар'єра гвардійського кавалериста виховала у ньому патріотичні традиції, створила йому певну популярність і зв'язки у військових колах. Його матеріальне становище забезпечувало йому почуття незалежності. Особливим честолюбством він не страждав, до жодної «політики» не мав відношення і не був здатним на інтригу. На своїй відповідальній посаді він був явно не на місці і за найменших ускладнень розгублювався і міг зробити будь-яку «gaffe» (*незграбний поступок – автор*). Його не можна було залишити без керівництва, – і ці обставини, напевно, і керували його обранням на посаду голови палати. За ним стояла невелика група октябристських «лідерів» на чолі з головним оракулом Никанором Васильовичем Савичем, який відігравав роль «сірого кардинала» [168, т.2, с.79].

М.В.Родзянко разом з О.І.Гучковим створив цілу комісію з розслідування стосунків Г.Распутіна з царицею і передав матеріали Миколі II, внаслідок чого той взагалі зненавидів голову Думи. «Враження глибокої особистої образи, яку викликало непрошене втручання у найбільш інтимні сторони сімейного життя, – підкреслював П.М.Мілюков, –розповсюдились, через Родзянко і Гучкова, і на Державну думу» [168, т.2, с.86].

Після початку першої світової війни 1914–1918 рр. М.В.Родзянко виявився прихильником боротьби з Німеччиною «до переможного кінця». Він виступав за проведення наступальної зовнішньої політики і вважав за необхідне допустити максимальну участь земств і громадських організацій до постачання російської армії. У 1914 р. його обрали головою Комітету членів Державної думи з надання допомоги пораненим і постраждалим від війни, у 1915 р. – головою Комітету з нагляду за розподілом казенних замовлень і головою Всеросійського комітету громадського сприяння воєнним позикам [262, с.525].

У 1915 р. М.В.Родзянко, під час своєї особистої аудієнції у імператора Миколи II на поліг на скликанні сесії Державної думи після її перерви. Він виявився одним з ініціаторів утворення Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів по обороні держави і з 17 липня 1915 р. став її членом, а з 28 серпня 1915 р. – головою евакуаційної комісії при цій ослабленій нараді [262, с.525].

М.В.Родзянко засипав Миколу II доповідями про тяжке внутрішнє становище і на фронтах. «Цар його не любив, Маклаков ненавидів, – писав П.М.Мілюков. – Але, своїм положенням, М.В.Родзянко висувався на перший план у ролі рупору Думи і громадської думки» [214, т.2, с.175]. Маклаков називав його «бундючним» і «нерозумним». Однак «бундючним» Родзянко не був, він просто чесно відігравав свою роль і надувався усвідомленням своєї великої місії, однак «нерозумним» він був:

у своїх доповідях цареві він спрощував і перебільшував становище, напевно під впливом О.І.Гучкова. Панікерство йому було властиве. Курйозним виявлялось те, що, лякаючи царя, він з протилежного боку підтверджував прогноз Маклакова. При усьому цьому, за висловом П.М.Мілюкова, не рахуватися з ним було неможливо, оскільки залаштункова кухня нам була невідома, а він добре у ній був обізнаним [168, т.2, с.175].

Однак аналіз діяльності М.В.Родзянко упродовж першої світової війни спростовує твердження про його «нерозумність» і показує яскраве розуміння ситуації в країні і на фронтах, його щирий патріотизм, великі організаторські здібності, здатність аналізувати і передбачати. Вже від початку війни, залишаючись у цілковитій меншості, він виступав супроти загально пануючої думки серед урядових, думських і навіть громадських кіл, що бойові дії продовжуватимуться не більше шести місяців, вважаючи такий погляд великою дурницею. Така точка зору переважала в уряді ще напередодні війни і на її підставі будувалися усі розрахунки з постачання армії. Внаслідок цього вже у серпні 1914 р. виявилась нестача снарядів, що оберталось серйозною загрозою у випадку затягування війни [186, т.7, с.117-118].

Поряд з цим виникла маса принципових організаційних питань, у першу чергу з устрою командного складу і неправильно поставленого принципу управління шляхами сполучення. Хаос в останньому розпочався повним роздвоєнням їх управління поміж воєнним командуванням і цивільною адміністрацією, що оберталось фактичним безвладдям. М.В.Родзянко вже у серпні 1914 р. намагався вирішити питання щодо усунення означеної роздвоєності у розмовах з головнокомандувачем великим князем Миколою Миколайовичем і прем'єр-міністром І.Л.Горемікіним. Головнокомандувач армією заявляв, що він не знає, яким чином вирішити поставлене питання. Голова ж уряду відповів голові Державної думи, що «питання війни його не обходять» [186, т.7, с.118-119]. «Отже, з одного боку, мало місце нерозуміння, – констатував М.В.Родзянко на допиті у Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду, – а з іншого, розпочалася глуха боротьба уряду зі ставкою» [186, т.7, с.119].

Другим роздвоєнням виявився розкол у складі уряду: одна частина міністрів підтримувала верховного головнокомандувача і Державну думу, а інша – гальмувала їхні ініціативи. Це обумовлювало роздвоєння воєнної і цивільної влади [186, т.7, с.121]. При цьому досить складними були і стосунки голови нижньої палати народного представництва з монархом. «Мої доповіді за всі шість років, упродовж яких я мав честь бути головою Думи, – згадував М.В.Родзянко, – виявлялися для мене абсолютним катуванням, оскільки доводилось говорити без будь-якого відгуку» [186, т.7, с.121]. Він додавав, що і монарх, і права частина уряду вбачали у Державній думі «гніздо революції» [232, т.7, с.121]. Вони дотримувалися тієї точки зору, що перемогу у війні може забезпечити бюрократія, не допускаючи до вирішення цієї задачі громадськості. М.В.Родзянко вбачав

у такій позиції «фатальне докорінне питання» і вважав, що цей неправильний шлях обумовив усі напрямки неправильної політики [186, т.7, с.122].

Голова Державної думи наполегливо прагнув виправити хибне положення. Наприкінці 1914 і на початку 1915 рр. він виступав з доповідями на засіданнях кабінету міністрів, переконуючи членів уряду, що проведенням хибної політики вони вбивають в народі ентузіазм і патріотизм. У січні 1915 р. М.В.Родзянко викладав свої аргументи на доповіді Миколі II, на які той не звернув уваги. [186, т.7, с.122]. В той же час положення з снарядами все більше загострювалось. За таких обставин М.В.Родзянко вирішив активізувати діяльність Державної думи з метою сприяння вирішити означене питання. «Коли у нас зібралася у січні (1915 р.– автор) Дума, – констатував він у Надзвичайній слідчій комісії, – питання про нестачу снарядів, у будь-якому разі для нас, членів Думи та членів комісії з оборони, було абсолютно очевидним. Ми з математичною точністю підраховали, настільки вистачить снарядів, набоїв, гвинтівок тощо. І тут настає період дуже сильної моєї особистої боротьби, за повноваженнями Думи, з урядом, ставкою і з імператором» [186, т.7, с.122-123].

Наприкінці лютого, на початку березня 1915 р. М.В.Родзянко знову відвідав фронти і ставку. Великий князь Микола Миколайович заявив йому: «У мене немає гвинтівок, немає снарядів, немає чобіт, і я вам, як верховний головнокомандувач, висуваю вимогу, як голові Державної думи, – поїдьте до Петрограду і взуйте мені армію; я не можу цього бачити; війська не можуть битися босими» [186, т.7, с.123]. Великий князь дав М.В.Родзянко записку з текстом: «Прошу і наказую, як верховний головнокомандувач, зробити усе, від чого залежить забезпечення армії чоботами» [186, т.7, с.123].

Повернувшись до столиці, М.В.Родзянко дійшов висновку, що без опори на громадськість, без загального піднесення на новий рівень усього пов'язаного з виробництвом, неможливо нічого зробити у покращенні постачання армії. Він опрацював план дій, який спрямовувався на пошиття громадськими організаціями у різних губерніях упродовж чотирьох-шести місяців трьох мільйонів пар чобіт і одночасно знаходити можливість тим же шляхом налагодити додаткове виробництво гвинтівок і снарядів [186, т.7, с.123-124].

Однак для залучення громадськості до вирішення посталої питання необхідно було скликати самочинні з'їзди, які були строго заборонені. Для отримання дозволу на їх проведення М.В.Родзянко звернувся до міністра внутрішніх справ М.О.Маклакова, який відразу ж відмовив, заявивши: «Знаємо ми ваші з'їзди, ви просто бажаєте, під видимістю чобіт, зібрати з'їзд і висунути різні вимоги – відповідальний уряд, а можливо навіть і революцію» [186, т.7, с.124]. Після такого прийому М.В.Родзянко звернувся до прем'єр-міністра І.Л.Горемікіна, який також відповів французькою мовою: «Mon cher, ce n' est pas mon affaire» (*мій дорогий, це не*

моя справа – автор). Обурений голова Державної думи звернувся до імператора і розповів йому про відношення уряду до питань виживання країни у тяжкій війні. Однак і монарх виявився прихильником позиції М.О.Маклакова та І.Л.Горемикіна, а скоріше, на своїй власній позиції, сутність якої полягала в уникненні опори на підтримку громадськості в питаннях забезпечення перемоги.

Така позиція уряду і монарха обумовила перелом у настроях громадськості. «З цього моменту розпочинається невпинне свідоме згуртування громадських сил, – говорив М.В.Родзянко у Надзвичайній слідчій комісії. – Сюди віднесіть устрій чудово функціонуючих лазаретів, земських спілок, продовольчої частини, у якій земство також брало участь. Однак це привело, як це не дивно, саме не до згоди з урядом, а до того, що уряд Горемикіна взяв під підозру усі громадські сили... Мало-по-малу народжувалось величезне недововольство, і, нарешті, вибухнуло нещастя в Галіції» [186, т.7, с.126]. Саме після галіційських поразок російської армії Микола II згадав попередні доповіді голови Державної ради і викликав його у ставку. Під час аудієнції М.В.Родзянко відверто заявив, що коли монарх не замінить уряд, він згубить країну. Імператор пообіцяв відправити у відставку найбільш одіозних в очах громадськості міністрів – М.О.Маклакова, В.К.Саблера, І.Г.Щегловитова, М.Ф.Сухомлінова, – і дозволив створити Особливу нараду з оборони країни, діяльність якої і започаткувала пробудження громадських сил і покликання їх до активної роботи. Микола II уповноважив голову Державної думи особисто комплектувати нову громадську установу особовим складом [186, т.7, с.126-127].

М.В.Родзянко констатував, що коли б монарх прислухався до його домагань у жовтні 1914 р., то навесні 1915 р., тобто до моменту найбільшого напруження німецького наступу, коли російські війська понесли жахливі втрати, солдати були б взутими, одягненими, озброєними, снарядів було у достатній кількості і армія могла б успішно битися. Голова Державної думи доходив висновку, що бездіяльність уряду в умовах війни, його гасло «*ce n'est pas mon affaire*» (*«це не моя справа» – автор*) відіграли фатальну роль у галіційській поразці. До цього додавалося і те, що уряд не бажав допускати громадській до вирішення питань забезпечення перемоги над ворогом, у той час як німецький імператор Вільгельм II закликав до згуртування і зумів об'єднати усі елементи країни [186, т.7, с.127].

М.В.Родзянко зауважував, що після згоди Миколи II утворити Особливу нараду з оборони країни співпраця уряду з громадськими організаціями продовжувалась не більше кількох місяців. Втручання в управління державою імператриці привело до так званої «міністерської чехарди» і «повернення до того абсолютизму, який не допускав жодних заперечень» [186, т.7, с.128]. На переконання голови Державної ради, такий порядок об'єктивно працював на користь Німеччини [186, т.7, с.128]. Виходячи з цього, у червні 1915 р. він знову попросив аудієнції у монарха,

на якій заявив, що відмова від опори на громадськість заражає її духом опору і революційним духом. «Якщо зараз... ви не зробите кроку вперед, до громадськості, – наголошував М.В.Родзянко, – ви можете втягти Росію у таку необхідність, яка не зупиниться ні перед чим і до чого приєднаються усі, і ви будете ізольовані» [186, т.7, с.130]. Однак монарх і цього разу залишився на своїх антигромадських позиціях. До того ж міністр внутрішніх справ М.О.Маклаков переконував монарха і членів уряду у необхідності розпуску Особливої наради з оборони.

На ці заклики М.В.Родзянко відповідав, що необхідно змінити увесь уряд, який показав нездатність управляти країною в умовах війни, розрухи, зростаючого недовольства і систематичного нацькування суспільства на революцію. «Ви приведете нас до небаченої у світі розрухи, – заявляв М.В.Родзянко міністру внутрішніх справ, тому, що розколивши таку країну, як Росія, ви її не скоро заспокоїте» [186, т.7, с.136]. Він продовжував, що у його руках, як голови Державної думи, як у фокусі, збиралися усі настрої. Саме тому він виявився пророком. Адже наростання народного гніву не зустріло опору і мало корені у неправильній політиці [186, т.7, с.136]. Микола II надав новому прем'єр-міністру Б.В.Штюрмеру повноваження призупиняти дію усіх адміністративних установ, у тому числі і Особливої наради з оборони держави, транспорту, продовольства, палива і таке інше, що було порушенням законодавства, оскільки означені органи створювались рішенням палат народного представництва, без згоди з якими було неможливо їх ліквідувати. На переконання М.В.Родзянко, такі дії уряду також наближали революцію [186, т.7, с.139].

М.В.Родзянко відверто і сміливо виступав і проти поєднання командування армією з верховною владою. З цього приводу він надіслав Миколі II листа з мотивуваннями своїх доводів, а потім, під час чергової доповіді імператорові заявив, що вважає командування армією «найбільшою помилкою його царювання» [186, т.7, с.131].

У спогадах «Падіння імперії» М.В.Родзянко приділяв значної уваги Г.Ю.Распутіну. Він відкидав нереалістичні гадки про визначення Распутіним характеру державної політики. «Я далекий від думки стверджувати, – зазначав він, – що Распутін виявлявся натхненником і керівником погібельної роботи свого гуртка. Розумний і пролазливий, він однак був тільки безграмотним неосвіченим мужиком з вузьким життєвим горизонтом і, звичайно, без будь-якого горизонту політичного, – велика світова політика була просто недосяжна його вузькому розумінню. Саме тому керувати думками імператорського подружжя у політичному сенсі Распутін не був здатним. Відкидав М.В.Родзянко і твердження про шпигунство цариці. «Слід абсолютно і назавжди відкинути недобру думку про «зраду» імператриці. – наголошував він. – Комісія Тимчасового уряду... абсолютно віджбурнула ці звинувачення» [211, с.196]. В той же час М.В.Родзянко, у відвертій розмові з членом французької парламентської делегації Тома говорив, що в Росії «особи, які заслуговують на шибеницю,

продовжують відігравати роль і усім рухає не патріотизм, а протекція і особиста вигода» [211, с.156].

Михайло Володимирович відвідував маловідомий політичний салон Є.Ф.Лазаревої, що була троюрідною сестрою його дружини. Голова четвертої Державної думи під час зустрічей з родичкою та офіцерами кавалергардського полку ділився своїми враженнями від законодавчого процесу очолюваної ним парламентської установи. Можна вважати цілком імовірним припущення, що в салоні Є.Ф.Лазаревої мали місце бесіди опозиційного характеру [332, с. 269].

Як голова четвертої Думи, М.В.Родзянко часто відвідував фронти і завжди, перш за все, генерали скаржилися на нестачу снарядів. Навіть головнокомандувач великий князь Микола Миколайович скаржився на необхідність постійних відступів і втрати завойованих ціною великої крові територій через брак снарядів, патронів, гвинтівок, чобіт і іншого воєнного постачання. Він говорив також, що не може впливати ні на Сухомлінова, ні на артилерійське відомство і навіть не зміг перевірити діяльність воєнних заводів. Головнокомандувач з болем зауважив, що Кшесінська (колишня коханка Миколи II – *автор*) більше впливає на артилерійське відомство, ніж він. Великий князь додав, що не може посприяти і усуненню М.Ф.Сухомлінова з посади, оскільки останній користується особливою повагою монарха [211, с.110].

М.В.Родзянко встановив, що артилерійське відомство відмовляло пропозиціям приватних заводів приступити до виробництва снарядів, а державні, «через розпачливу організацію, виробляли лише п'яту частину того, що могли виробляти». Він додавав, що «на чолі багатьох казенних заводів все ще сиділи німецькі піддані, яких, завдяки заступництву міністра Маклакова, деяких великих княгинь і кліки придворних, неможливо було вислати. Зрада відчувалася у всьому... А тут ще була оголошена справа М'ясоєдова» (німецького агента – *автор*). [211, с.111]. Про усі ці справи М.В.Родзянко письмово доповідав Миколі II, який тільки обурювався, до того ж не ситуацією та поступками представників адміністрації, а намаганнями змусити його реагувати на недоліки.

Уряд демонстрував і нездатність розпорядитися наявним продовольством, через що, за висловом М.В.Родзянко, «безпорядки в тилу набували загрозливого характеру. У Петрограді вже відчувалась нестача м'ясних продуктів. Поміж тим, проїздяючи містом, можна було зустріти череду навантажених зіпсованими м'ясними тушами підвід, які везли їх на миловарню. Підводи ці потрапляли на очі перехожим серед білого дня і викликали у мешканців столиці обурення: на ринку м'яса бракує, а на очах у всіх майже на звалище везуть зіпсовані туші» [211, с.152]. Члени Особливої наради виявили за Балтійським вокзалом холодильники у повному порядку, і в той же час навкруги було навалено гори гнилих туш. Це м'ясо призначалося для відправки на фронти. Однак його не було де зберігати. Коли ж постачальники просили дозволу побудувати нові холодильники, вони не добилися ні грошей, ні дозволу. «Як зазвичай, –

наголошував М.В.Родзянко, – міністерства не могли поміж собою домовитися: інтенданство замовляло, залізниці привозили, а зберігати було ніде, на ринок же випускати не дозволялось. Це було так безглуздо, як і багато чого іншого: ніби змовившись, усі приносили шкоду Росії» [211, с.152].

Голова Думи зазначав, що внаслідок цього загинули тисячі пудів м'яса. Однак через неспроможність уряду вирішувати продовольчі та транспортні питання через відсутність холодильників «гинули вже не тисячі, а сотні тисяч пудів» завезеного м'яса із Сибіру. Винного ж не знайшли. «Поліванов говорив, – підкреслював М.В.Родзянко, – що м'ясну історію він вважає не випадковістю і навіть не наслідком розрухи, а планомірним виконанням німецької програми» [211, с.153]. У Сибіру ж на залізничних станціях лежали биті туші у півмільйона пудів, які могли згнити за першої ж відлиги [211, с.199].

М.В.Родзянко був членом міжпарламентського союзу третейського вирішення міжнародних спорів. З серпня 1915 по 31 жовтня 1916 рр. він був одним з лідерів «прогресивного блоку». [189-191]. Михайло Володимирович був офіційним посередником між Державною думою і верховною владою. Обіймаючи посаду голови четвертої Державної думи, М.В.Родзянко систематично зустрічався з імператором Миколою II [133, с.127, 132]. Він добре знав його характер, схильності, погляди на різні проблеми внутрішньої і зовнішньої політики, методи ведення війни, відношення до палат народного представництва, громадських організацій, окремих вищих посадових осіб. Уточнення М.В.Родзянко з цих питань на засіданнях керівництва «прогресивного блоку» ефективно допомагали визначати тактику боротьби цього парламентського об'єднання проти уряду, в опрацюванні програмних документів і висуненні вимог [150, с.86-92; 107; 109-110; 127-129].

Остання доповідь голови Державної ради імператорові відбулася 10 лютого 1917 р. Півтори години М.В.Родзянко переконував його відмовитись від згубної політики, пропонував замінити уряд і спертися на громадські організації. Нарешті він сказав: «Ваша величносте, рятуйте себе. Ми стоїмо напередодні таких подій, наслідків яких не можна навіть передбачити. Те, що робить ваш уряд і ви самі, до такої міри дратує населення, так розбещує громадську думку, що усе може статися. Я вас попереджаю, я переконаний, що не пройдуть і три тижні з цього дня, як вибухне революція, яка вас змете і ви вже не царюватимите. Я попереджаю вас, государю» [186, т.7, с.165]. І у цьому голова Думи виявився пророком.

Відчуваючи реальне наближення революції, керівництво «прогресивного блоку» намічало М.В.Родзянко на посаду прем'єра у можливому «уряді довіри», однак пізніше замінило князем Г.Є.Львовим [168, т.2, с.234]. П.М.Мілюков, коментуючи причини заміни Родзянко князем Львовим у званні прем'єра, писав, що ця людина у вищому ступені не підходила для тієї ролі, яку мала відіграти Державна дума у майбутньому перевороті. «Але він продовжував вважати себе вождем і

рятівником Росії, – наголошував П.М.Мілюков, – і на цій перехідній стадії. Його необхідно було усунути з цього місця, і я отримав відповідне доручення, яке узгоджувалося і з моїми власними намірами...У цьому сенсі зміна Родзянко князем Львовим була першим революційним кроком і неминучою прививкою проти подальшого загострення хвороби» [168, т.2, с.235-236].

В той же час М.В.Родзянко виконував програму «прогресивного блоку» і, як голова Державної думи, засипав Миколу II телеграмами, в одній з яких, 27 лютого 1917 р., запропонував створити «уряд довіри». Того ж дня Микола II сказав Фредеріксу: «Знову цей товстун Родзянко написав мені різну нісенітницю, на яку я йому не відповідатиму». «Нісенітницею» була пропозиція Родзянко «нагально доручити особі, яка користується довірою країни, сформувати новий уряд» [168, т.2, с.248].

Напередодні Лютневої революції 1917 р. М.В.Родзянко закликав продовжити повноваження четвертої Державної думи, намагався мобілізувати на її підтримку громадські сили: з'їзд Об'єднаного дворянства, губернських предводителів дворянства, керівників Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст. Вважаючи за необхідне зберегти монархію, він закликав до утворення «відповідального міністерства» (уряду – *автор*). У процесі Лютневої революції 1917 р. М.В.Родзянко вже 27 лютого очолив Тимчасовий комітет Державної думи і безуспішно прагнув надати цьому комітету функції верховного органу влади, брав участь в організації його воєнної комісії. Разом з О.Ф.Керенським він створив воєнну комісію Тимчасового комітету Державної ради. На початку березня 1917 р. у складі депутації М.В.Родзянко прийняв зречення імператора Миколи II від престолу і брав участь у переговорах з великим князем Михайлом Олександровичем. Він був ініціатором і головою приватних нарад членів Державної думи, головою Постійного бюро Народи громадських діячів.

М.В.Родзянко брав участь у переговорах з керівниками виконавчого комітету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів щодо складу Тимчасового уряду, в переговорах з великим князем Михайлом Олександровичем і наполягав на його зреченні від престолу. Він був прихильником продовження терміну повноважень Державної думи до закінчення війни, підкреслював роль нижньої палати народного представництва як джерела влади Тимчасового уряду, ініціатором проведення і неодмінним головою Приватних нарад членів Державної думи, які відбувалися у квітні – серпні 1917 р. і на яких обговорювалась політична і економічна ситуація в країні. М.В.Родзянко був присутнім на першому Всеросійському з'їзді Спілки офіцерів армії і флоту 7-22 травня 1917 р., боровся проти революціонізування армії. У червні 1917 р. він був обраний членом Тимчасового комітету «Ліги російської культури» і головою Постійного бюро Народи громадських діячів, у серпні брав участь у роботі Державної наради у Москві [262, с.525-526].

Після формування Тимчасового уряду М.В.Родзянко залишився поза владою, але продовжував бути головою не розпущеної Державної думи. Він вважав Думу органом, який стоїть над Тимчасовим урядом. «Але це була Дума «третього червня», – наголошував П.М.Мілюков, Дума, затиснута у клішні прерогативами «самодержавної» влади, квітневими основними законами 1906 року, «пробкою» Державної ради, що перетворилася на «кладовище» думського законодавства. Чи можна було визнавати цю установу чинником положення, яке склалося. Дума була тінню свого минулого. До того ж термін її обрання наставав у тому ж році» [168, т.2, с.260]. П.М.Мілюков продовжував, що Тимчасовий уряд вирішив видавати до того терміну платню депутатам і не заперечував скликання головою особового складу палати. Але це виявилось усім тим, що залишилось від Думи після того, як вона послужила символом революції у перші дні утворення влади. Родзянці, звичайно, тяжко було стати на цю точку зору [168, т.2, с.260].

План М.В.Родзянко передбачав після падіння царизму нагальне скликання Державної думи, яка «виявилась би носієм верховної влади і органом, перед яким Тимчасовий уряд був би відповідальним, – констатував П.М.Мілюков. – Таким був проект голови Державної думи. Але цьому проекту вчинили рішучий опір, головним чином, діячі кадетської партії... Родзянко дуже помилявся, вважаючи, що слабкість Тимчасового уряду залежала від того, що він не очолив себе Державною думою. Він сам визнає тут же, що це послугувало б лиш джерелом ще більшого послаблення» [168, т.2, с.361].

М.В.Родзянко був учасником московської наради, що передувала Державній нараді і носила її характер генеральної репетиції. Як зазначалося пізніше в документах ВНК, на першу московську нараду громадських діячів зібрався увесь «цвіт» торгово-промислової Москви, кадети, члени колишньої Думи «на чолі з Родзянко», представники кооперативів, вищої школи, спілки інженерів, трудової інтелігенції, козацтва, союзу офіцерів, Георгієвських кавалерів та представники старого цензового земства. Нарада тривала три дні – з 8 по 10 серпня 1917 р. Вона закликала розпустити Ради, висловила за встановлення в Росії воєнної диктатури. «Головою її був обраний колишній голова Державної думи Родзянко» [153, т.2, с.66-67].

На цій попередній нараді було зроблено доповіді з воєнного питання, (причини розкладу армії), економічного, транспортного, а також загальнополітичну доповідь Мілюкова, яка виявилась репетицією його виступу на Державній нараді. Усі промови ораторів зводились до того, що необхідно визначити справжнє обличчя Росії, оздоровити народну душу, закликати населення до піднесення продуктивності праці, зміцнити армію, для чого відновити цілковито владу командного складу, скасувати в армії комітети, або, у кращому випадку, за неможливості, зберегти за ними лише господарські функції. Економісти ж і промисловці вказували на згубність

фінансової політики, знецінення грошової одиниці, 100% оподаткування тощо [153, т.2, с.67].

Усі ці питання розглядалися і на Державній нараді, яка відбулася 12–15 серпня 1917 р. у Москві. Її головним наслідком виявилось створення Спілки громадських діячів – СГД (*рос.* – СОД). Вона задумувалась як представництво різного роду професійних організацій та інтересів, які об'єднувались загальним прагненням довести війну у поєднанні з союзниками до переможного кінця, протидіяти соціалістичним течіям у господарському житті, відновити міцний і впорядкований адміністративний лад, у руйнації якого звинувачували Тимчасовий уряд. Одночасно СГД мала обстоювати реформи у робітничій і аграрній сферах, а у сфері політичній – відмежуватися від крайньо правих кіл, обстоюючи верховенство Установчих зборів. У серпні 1917 р. відбувся перший з'їзд СГД. На ньому було обрано комітет, до якого увійшов і М.В.Родзянко [153, т.2, с.133-134].

Влітку 1917 р. М.В.Родзянко став одним з фундаторів Ліберально-республіканської партії. В серпні 1917 р. він дотримувався доброзичливого нейтралітету стосовно виступу генерала Л.Г.Корнілова, був членом Помісного Собору, заступником його голови, членом його Ради.

Після жовтня 1917 р. М.В.Родзянко виїхав на Дон, брав участь у формуванні Добровольчеської армії і в її першому Кубанському поході. Він допомагав генералу А.І.Денікіну, підтримував зв'язок з антирадянським підпіллям у Москві та Петрограді, входив до Правого центру [153, т.1, с.32, т.2, с.22, 89, 102, 228, 244, 335]. Михайло Володимирович працював у Головному управлінні Російського товариства червоного хреста. У 1920 р. він емігрував, жив у Сербії, відійшов від політичної діяльності, був членом Карловацького всезакордонного церковного собору (1921).

М.В.Родзянко був нагороджений орденами Святого Володимира 3-го ступеня (1914), Святої Анни 1-го ступеня (1915), бронзовою медаллю в пам'ять 200-ліття Гангутської перемоги на Андріївській стрічці (1914), іноземними нагородами, Великим офіцерським хрестом французького ордена Почесного Легіону (1916).

Струков Ананій Петрович народився 16 березня 1851 р. у С.-Петербурзі, помер у травні 1922 р. у Константинополі. Він був росіянином, православного віросповідання, з потомствених дворянів Катеринославської губернії, власником 46 128 десятин землі, з 1895 р. – дійсним статським радником [45, л.1-2].

А.П.Струков закінчив юридичний факультет С.-Петербурзького університету кандидатом прав і в 1874 р. поступив на службу до Державної канцелярії. З 1876 р. Ананій Петрович – помічник завідуючого бібліотекою Державної ради. В російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. він

перебував у розпорядженні головнокомандувача діючою армією великого князя Миколи Миколайовича (Старшого), при польовому штабі армії старшим чиновником відділу нагород. У 1877–1879 рр. – почесний мировий суддя Новомосковського округу Катеринославської губернії. У 1879 р. повернувся на службу у Державній канцелярії у відділі законів. У 1882 р. його причислили до міністерства внутрішніх справ. З 1886 р. – почесний мировий суддя Катеринославського повіту, Катеринославський повітовий і губернський гласний. У 1886–1902 рр. А.П.Струков – Катеринославський губернський предводитель дворянства. У 1894 р., на запрошення міністра фінансів С.Ю.Вітте, він брав участь у роботі Народи при Тарифному комітеті міністерства фінансів, входив до складу комісій при Селянському і Дворянському поземельних банках [45, л.2-6].

У 1898 р. А.П.Струков брав участь у роботі Народи губернських предводителів дворянства при Дворянському банку. У 1899 р. його запросили на правах члена на Народу у справах дворянського стану, а також члена комісії цієї Народи. У 1902 р. А.П.Струкова було призначено представником міністерства внутрішніх справ в Особливу комісію з розгляду питання діяльності Селянського поземельного банку. У 1904 р. він входив у якості заступника члена від міністерства внутрішніх справ у Сільськогосподарську раду міністерства землеробства та державного майна, а в 1903–1905 рр. був членом Особливого комітету у справах земельного кредиту під головуванням графа Д.М.Сольського. У липні 1905 р. Ананій Петрович брав участь у роботі Особливої наради під головуванням Миколи II, що обговорювала проект законодорадчої Думи і виступив проти формального обмеження влади імператора та за скликання станових виборів [263, с.264].

У 1905–1906 рр. А.П.Струков перебував членом Ради Вітчизняного союзу, заступником голови її президії графа А.А.Бобринського. Він був одним з фундаторів і лідерів об'єднаного дворянства, брав участь у всіх його з'їздах, спочатку як представник дворянства Катеринославської губернії. У 1908–1916 рр. його обрали членом Постійної ради Об'єднаного дворянства, у 1909 р. – заступником її голови, у 1913–1916 рр. – голови. У 1911 р. А.П.Струков став дійсним членом «Російських зборів», членом Імператорського Товариства поборників російської історичної освіти в пам'ять Олександра III та Ради російського пожежного товариства. У 1909 р. Ананій Петрович був близьким до «Союзу Михаїла Архангела».

8 квітня 1906 р. А.П.Струков був обраний членом Державної ради від дворянства Катеринославської губернії і в червні 1912 р. вибув за жеребкуванням. 1 липня 1912 р., за представленням М.Г.Акімова, А.П.Струков був призначений членом Державної ради «в знак монаршої уваги» до «відповідальної і тяжкої діяльності зразкового виконання члена Державної ради від дворянства обов'язків» з річним утриманням 10 тисяч рублів. У верхній палаті він входив у праву групу, обирався членом її бюро, членом, а з 23 березня 1916 р. – заступником голови ради групи [253, с.271; 263, с.264].

В Державній раді А.П.Струков був членом постійних комісій: внутрішнього розпорядку і особового складу (1907-1908), законодавчих пропозицій (1908–1917), з 1912 р. – заступником її голови, у 1916 р. – членом Сільськогосподарської наради. Він обирався і членом особливих комісій по законопроектах: «Про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння» (1909), «Про зміну деяких правил про парові котли» (1909), «Про землеустрій» (1910), «Про порядок видання законів і постанов загального значення, що стосуються Фінляндії» (1910), «Про встановлення в прибуток м. Нижнього Новгороду і Нижегородського ярмарку зборів з вантажів, що привозяться до міста і на ярмарок» (1911), «Про волосне земське управління» (1911), «Про запровадження загальної початкової освіти» (1911), «Про поземельний устрій дніпровських лоцманів» (1911), «Про спорудження каналізації і перебудову водопостачання у С.-Петербурзі» (1911), «Про одвічно-чиншове володіння у містах та містечках західних і білоруських губерній» (1912). Був Ананій Петрович і членом узгоджувальних комісій з законопроектів: «Про порядок та способи зміцнення прав на нерухоме майно у містах та містечках Карської і Батумської областей» (1910), «Про одвічно-чиншеве володіння у містах і містечках західних і білоруських губерній» (1912) [120-125].

На засіданнях Державної ради А.П.Струков виступав з промовами: 5 травня 1906 р. – про розповсюдження політичної амністії на осіб, що порушили закон у боротьбі проти революційного руху; 11 червня 1908 р., 3 грудня 1908 р. – про видачу винагороди покликаним до тушіння лісових пожеж особам; 20 травня 1909 р. – про зміну деяких правил про парові котли; 30 січня 1910 р. – про комісії та комісіонерів; 2 червня 1910 р. – про податок на нерухоме майно у містах, посадах і містечках, за винятком посадів губерній Царства Польського; 13 травня 1911 р. – про встановлення піклування про сільських мешканців внаслідок марнотратства; 10 лютого 1912 р., – 18 квітня 1912 р. – про зрівняння жінок у спадкоємних правах по закону з чоловіками; 17 травня 1913 р. – про приватні учбові заклади, класи та курси міністерства народної освіти; 17 травня 1914 р. – про волосне земське управління; 5 березня 1916 р. – про державний прибутковий податок [119-127].

У своєму виступі 5 травня 1906 р. на першій сесії Державної ради А.П.Струков захищав запропонований Ф.Д.Самаріним правий проект «адреса», який передбачав застосування амністії до тих осіб, що, обіймаючи державні посади, зробили злочини шляхом перевищення своїх повноважень у боротьбі з революціонерами та терористами. Він попереджав, що намагається уникнути дорікань у партійності і мотивував свою позицію наступними прикладами. У процесі революційних подій мали місце маніфестації і контрманіфестації. І з боку маніфестанців і контрманіфестанців спостерігалися злочинні дії, за що і ті, і інші були притягнуті до відповідальності. У зв'язку з цим А.П.Струков закликав

державних радників стати на шабель високої безпристрасності і ухвалити запропоновану Ф.Д.Самаріним редакцію «адреса».

На користь своєї позиції промовець розповів інцидент, який йому довелося спостерігати особисто. З одного боку йшов натовп з червоними прапорами і співом революційних пісень. Назустріч насувався ще більший натовп, який ніс портрет монарха і співав державний гімн. Охоплений безумством перший натовп почав стріляти в портрет, рвати і топтати його. Тоді другий натовп, захищаючись, розметав усе, що знаходилося поряд. Ось такою виглядає ідейна боротьба. Радник заявив, що йому відома особа з цього другого натовпу, яка, перед загрозою притягнення до відповідальності, переховується з 21 жовтня 1905 р. Промовець запитував: та хіба ж цій особі не можна дати амністію? Він закликав державних радників бути безпристрасними до обох сторін, які здійснили помилки [119, зас.4, с.14].

У червні 1908 р. А.П.Струков брав участь в обговоренні законопроекту «Про видачу винагороди особам, що призиваються до гасіння лісових пожеж». Він розпочав свою промову констатацією того, що старий російський лісовий устав і викладені у ньому закони про заходи охорони лісів, з давніх пір ставили лісну власність в особливе виняткове становище через те значення, яке мають російські лісові багатства, а також через іншу власність на них. Спрямовані на охорону казенних і приватних лісів вимоги лісового уставу дають цілком категоричні імперативи, досить ясні вимоги не тільки стосовно селянського, але й інших прошарків населення держави. Державний радник цитував статтю 612 уставу, яка говорила, що не тільки селяни, але й будь-яка інша особа іншого звання чи стану, помітивши виникнення лісової пожежі, зобов'язана попередити про неї власника лісу, у якому пожежа почалася [121, ст.1631].

Далі А.П.Струков нагадував, що не всі ліси Європейської Росії перебувають в однакових умовах. Одні з них перебувають в руках казни, приватних і громадських власників, на різних умовах. Одні ліси Європейської частини Росії належать їхнім власникам на правах повної власності, інші, як наприклад, на Поліссі, на правах обмеженої власності. Оратор підкреслював, що він звернув увагу на Полісся з двох причин: по-перше тому, що ця площа має для всієї держави першорядне значення. Полісся відпускає значну кількість лісу за кордон і справляє певний вплив на державний торговий баланс, виходячи на перше місце серед інших лісових площ Європейської частини Росії. З Полісся йшов ліс до Лондону і Трансвалю, Німеччини як сухопутними шляхами, так і через Одеський морський порт до Єгипту й інших країн Середземного моря.

По-друге, на жаль, на Поліссі панують такі виняткові порядки, яких немає в інших місцевостях імперії. Це полягає у праві приватної участі у чужій власності, переважно, у пасовищних сервітутах, які ставлять ці ліси у виняткові умови. Власник казенного чи приватного лісу, що не має таких сервітутів, має цілковиту можливість огороджувати ліси від пожеж усіма можливими способами: заборони входження і в'їзду в ліс, посиленням

сторожі огороженнями, окопуванням тощо. Однак на Поліссі ліси таким шляхом оберігати неможливо через сервітути. Там, де існують сервітути, вхід і в'їзд усього населення забезпечуються без будь-яких перешкод в казенні і приватні ліси, серед яких містяться і селянські наділи. Ці селянські наділи серед Полісся у своїй більшості відрізняються черезполосністю [121, ст.1632-1633].

Разом з тим А.П.Струков констатував, що поліське населення ставиться до лісних масивів негативно. І це обумовлюється тим, що населення виявляється власником пасовища. Коли поліщук бачить молоду гущавину, він необережно користується вогнем. Саме тому на Поліссі часто гуляють лісові пожежі, які знищують відновлюваність лісу. У зв'язку з цим А.П.Струков наголошував, що новий лісоохоронний закон належним чином попереджає хижацьке знищення вже дозрілого лісу, але недостатньо забезпечує його відновлення. Він не дійшов ще меж Австрійського закону, який, за умови суцільного зняття лісу, вимагає обов'язкової посадки тієї чи іншої породи дерева. Російський закон до цього ще не дійшов і внаслідок недоліків місцевого населення, про які мова велась раніш, на усій площині Полісся, де діють пасовищні сервітути, відновлюваність лісу не є забезпечено. Саме через це ліси Полісся фактично перетворюються на рідколісся. Враховуючи подібну ситуацію, а також ставлення населення Полісся до лісів, А.П.Струков доходив висновку про шкідливість застосування заходів, що послаблюють вимоги закону [121, ст.1634-1635].

У 1905 і 1914–1916 рр. А.П.Струков відвідував консервативно-ліберальний салон Б.В.Штюрмера [332, с. 211, 213, 297]. У 1912 р. у числі 10 членів Державної ради він підніс у дарунок «Російським зборам» бронзову групу «Мінін і Пожарський». Вважаючи небезпечним встановлення режиму відповідального уряду, А.П.Струков 23 липня 1915 р. надіслав листа голові Ради міністрів І.Л.Горемікіну, у якому просив довести до відома імператора думку Постійної ради Об'єднаного дворянства наступного змісту: «Тільки непохитність підвалин існуючого порядку у поєднанні з твердою і єдиною урядовою владою у центрі країни і на місцях, врученою Государем кращим, відданим Йому і обізнаним людям з широкого російського суспільства, убезпечить країну від коливань думок і внутрішньої смути і надасть можливість армії здійснити велику справу звільнення Росії і Європи від німецького іґа» [262, с.264]. У вересні 1915 р. А.П.Струков виявився одним з авторів «Декларації» правих членів Державної ради і Державної думи у відповідь на декларацію «прогресивного блоку». Він звернувся до Миколи II з листом, у якому вимагав розпуску Державної думи. Його вимоги знайшли підтримку монархічних організацій і Об'єднаного дворянства, внаслідок чого 3 вересня 1915 р. Микола розпустив Думу [211, с.243-244].

Однак вплив правих в Державній раді падав, а «прогресивного блоку» – зростав. У листопаді 1916 р. загальні збори верхньої палати більшістю у 94 проти 34 ухвалили резолюцію, яка повторювала формулювання блоку про «безвідповідальні сили» та про «уряд, що

спирається на довіру країни». Упродовж цього часу до кампанії «прогресивного блоку» долучився і дворянський з'їзд. Вибори до Державної ради 1915 р. і інші події показали, що дворянство відходить від настроїв, які взяли верх під враженням революції 1905–1907 рр., і повертається до більш давніх помірковано-ліберальних традицій. На з'їзді, який відбувся наприкінці листопада 1916 р., голові Постійної ради об'єднаного дворянства А.П.Струкову було винесено догану за його висловлення у серпні 1915 р. проти відповідального уряду [211, с.244].

Після жовтня 1917 р. А.П.Струков емігрував до Болгарії.

А.П.Струков був нагороджений орденами Святого Володимира 4-го ступеня з мечами (1878), 2-го ступеня (1904), Святого Станіслава 1-го ступеня (1897), Святої Анни 1-го ступеня (1900), Білого Орла і Святого Олександра Невського (1913).

Урусов Микола Петрович народився у 1864 р., помер 19 жовтня 1918 р. у П'ятигорську. Він був православного віросповідання, з старинного княжого роду татарського походження. З 1901 р. Микола Петрович – дійсний статський радник, з 1906 р. – шталмейстер, з 1907 р. – сенатор, почесний громадянин міст Катеринослав, Кобеляки, Лубни, Пирятин і інших. Він володів 10339 десятинами землі в Катеринославській і частково в Симбірській губерніях та паровим млином [51, л.1-3].

Після закінчення Олександрівського лицю у С.-Петербурзі М.П.Урусов з 1885 р. служив у Департаменті духовних справ іноземних сповідань міністерства внутрішніх справ. У 1889–1890 рр. він був членом комісії для ревізії рахунків Римсько-католицької духовної колегії, з 1891 р. – чиновником особливих доручень при міністрі внутрішніх справ. У 1894 р. М.П.Урусов став почесним мировим суддею, у 1894–1895 рр. – віце-губернатором Томської, а в 1895–1901 рр. – Владімірської губерній. У 1901 р. його було призначено гродненським, а в 1902 р. – полтавським губернатором. З 1899 р. М.П.Урусов – почесний мировий суддя Новомосковського повіту Катеринославської губернії, у 1908–1917 рр. – предводитель дворянства Катеринославської губернії, з 1906 р. – член Ради міністра внутрішніх справ та Ради Російсько-Англійського банку а також один з фундаторів Всеросійського банку для хлібної торгівлі (1910) [263, с.293].

М.П.Урусов був уповноваженим катеринославського дворянства на з'їздах Об'єднаного дворянства, членом його Постійної ради (1912–1917), головою і членом низки її комісій. З 1903 р. він – довічний почесний член лубенського повітового піклування про дитячі притулки, з 1906 р. – Полтавського губернського піклування про дитячі притулки, у 1909–1914 рр. – почесний піклувальник про Катеринославське реальне училище та Новомосковську прогімназію.

5 вересня 1912 р. М.П.Урусов був обраний членом Державної ради від Катеринославських губернських земських зборів. У верхній палаті входив у праву групу. У 1913–1915 рр. він був членом фінансової комісії і особливих комісій по законопроектах: «Про приватні учбові заклади, класи і курси міністерства народної освіти, що не користуються правами урядових учбових закладів» (1912), «Про надання особам, що закінчили курси деяких середніх учбових закладів, права поступати до вищих учбових закладів» (1913), «Про покращання матеріального становища службовців у гімназіях і прогімназіях міністерства народної освіти» (1911), «Про зміну деяких узаконень про жіночі гімназії і прогімназії міністерства народної освіти і про надання міністерству народної освіти права перетворювати Маріїнські жіночі училища на вищі початкові училища» (1914). У 1915 р. М.П.Урусов вибув з Державної ради за закінченням терміну повноважень [253, с.305; 126-129].

В період першої світової війни 1914–1918 рр. М.П.Урусов був особливоуповноважений Російського товариства Червоного Хреста у районі армій Південно-Західного фронту, головноуповноваженим по притулку для біженців по Південно-Західному фронту.

11 вересня 1918 р. більшовики взяли М.П.Урұсова в якості заложника в Єсентуках і зарубали у П'ятигорську.

За свою діяльність М.П.Урусов був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1897) і 1-го ступеня (1913), Святої Анни 1-го ступеня (1910) і Білого Орла (1915).

Київська губернія:

Безак Федір Миколайович народився 21 вересня 1865 р., помер 14 грудня 1940 р. Він походив з єврейського роду, який отримав дворянство за імператора Миколи I, православного віросповідання, з 1901 р. – полковник, з 1911 р. – шталмейстер. Федір Михайлович був онуком Олександра Павловича Безака (1801-1868), генерала-ад'ютанта, члена Державної ради, київського генерал-губернатора, син Миколи Олександровича Безака (1836-1897), генерала-лейтенанта, члена Державної ради, начальника Головного управління пошт і телеграфів. Його брата Миколу Миколайовича Безака, камергера, помічника статс-секретаря Державної ради, більшовики розстріляли на початку вересня 1918 р. в числі закладників у зв'язку з вбивством М.С.Уріцького. Ф.М.Безак володів 3818 десятинами землі в Полтавській губернії і двома будинками у С.-Петербурзі, користувався особливою довірою імператриці Марії Федорівни [5, л.1-4].

Ф.М.Безак навчався у Новгородському графа Аракчєєва кадетському корпусі, з якого у 1885 р. вийшов корнетом. Після цього у 1885–1901 рр. він служив у лейб-гвардії Кавалергардському імператриці Марії Федорівни

полку, у 1890–1891 рр. завідував полковою учбовою командою. У 1901 р. Федір Миколайович звільнився в запас у чині полковника, оселився в маєтку Юзефовка Київської губернії, займався сільським господарством і громадською діяльністю. З 1900 р. він був членом Бердичівської повітової дорадчої комісії у справах дорожнього господарства, з 1902 р. – почесним мировим суддею Бердичівського округу, гласним Бердичівських повітових і Київських губернських земських зборів і одночасно членом правління Юзефсько-Миколаївського цукрового заводу [263, с.17].

31 жовтня 1907 р. Ф.М.Безак був обраний до третьої Державної думи від загального складу виборщиків Київських губернських виборчих зборів. У нижній палаті він входив до помірковано-правої фракції, а з 25 жовтня 1909 р. – до російської національної фракції. Його обирали членом комісій: про недоторканність особи (таємної), розпорядної (у першу сесію – заступником секретаря), з державної оборони, з розгляду законопроекту про скасування пасовищних і лісних сервітутів в губерніях західних та білоруських, у справах православної церкви. Він був доповідачем по державній обороні, підписав законопроекти: «Про сприяння удосконаленню селянського господарства і сільського господарства взагалі», «Про надання вихованцям учбових закладів Прибалтійського краю права частину екзаменів складати німецькою мовою» [262, с.42].

Під час третьої сесії третьої Державної думи, на 22-му засіданні 25 листопада 1909 р. Ф.М.Безак був доповідачем комісії з державної оборони по законопроекту про пенсії нижніх чинів російської армії. Він звернув увагу на дефекти, якими страждає чинне законодавство і на ті способи, за допомогою яких новий законопроект пропонує їх усунути. Доповідач констатував, що відповідно до чинного законодавства, пенсії нижнім чинам видаються, головним чином, з двох джерел: з державного казначейства у вигляді так званих щомісячних допомог та з Олександрівського комітету поранених. При цьому для отримання права на пенсію з Олександрівського комітету поранених нижні чини повинні надати посвідчення своїх товариств про їхнє майнове становище з запевненням, що вони не мають родичів, які могли б узяти їх на своє піклування.

Для отримання пенсії з державного казначейства нижні чини повинні надати посвідчення місцевого начальства про відсутність 100 рублів річного прибутку, хоча під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. ця норма була підвищена до 300 рублів. Доповідач доходив висновку, що за таких умов саме право нижніх чинів на пенсію виявляється на цей час досить невизначеним і цілковито залежним від погляду на матеріальну нужденність кожного нижнього чина, як окремих товариств, так і окремих осіб, через що постає в окремих випадках цілковита можливість свавілля. Самі ж пенсії, що призначаються в залежності від майнового становища нижніх чинів, носять скоріш характер благочинності, а не державного обов'язку [115, ст.2421-2422].

Ф.М.Безак констатував, що, визнаючи подібне положення неправильним, новий законопроект встановлює призначення пенсії нижнім чинам незалежно від їхнього матеріального становища, до того ж з одного джерела, оскільки виявляється очевидною незручність видачі цих пенсій з кількох джерел. До того ж, відповідного до чинного законодавства, пенсії Олександрівського комітету поранених отримують ті нижні чини, яких було звільнено у відставку внаслідок поранення, а звільнені через захворювання отримують лише одноразову допомогу. Пенсії з державного казначейства видаються нижнім чинам, які втратили на службі здатність працювати.

Доповідач доходив висновку, що дві установи, що функціонують паралельно, у підвалину визнання права нижніх чинів на пенсію висувають два різні принципи: одна – визнає поранення, інша – втрату здатності працювати. Новий же законопроект виходить з того, що друге положення більш правильне, і тільки дещо його розширює, встановлюючи, що всі нижні чини, які втратили на службі здатність працювати, чи то у мирний, чи у воєнний час, внаслідок поранення чи захворювання, мають право на пенсію. По друге, відповідно до чинного законодавства, розміри пенсій не відповідають сучасній дорожнечі життя, а розподіл цих розмірів на три розряди для Олександрівського комітету поранених і на два для пенсій з державного казначейства не дозволяють забезпечити кожного нижнього чина відповідно до ступеня втрати здатності працювати [115, ст.2422].

Через це новий законопроект усі захворювання і поранення розподіляє на більше число розрядів і, встановлюючи для першого розряду, тобто для повної втрати працездатності, такі суми, які могли б дати можливість існувати за нинішніх високих цін, а потім для кожного наступного розряду, в залежності від зменшення втрати працездатності, зменшує і відповідну пенсію. Саме таким чином, на погляд доповідача, виявиться можливість забезпечити більшу справедливість стосовно кожного окремого нижнього чину, справедливості, заснованої виключно на ступені втрати працездатності [115, ст.2422].

Далі Ф.М.Безак перейшов до розгляду порядку призначення пенсій, який, на його переконання, сполучений в цей час з цілою низкою формальностей, що не приносять істотної користі справі, однак сильно її гальмують. Наприклад, для отримання повної пенсії, тобто пенсії Олександрівського комітету поранених та з державного казначейства, кожен нижній чин має бути двічі оглянутим у двох різних комісіях: для пенсії Олександрівського комітету в особливій комісії у присутності воїнського начальника чи в комісії при воєнних шпиталях, а для пенсії з державного казначейства – у повітових з воїнських справ присутствіях. При цьому слід зазначити, що як у тій, так і в другій комісії необхідно надати оригінали посвідчення про поранення, які не повертаються до тих пір, поки справа про призначення пенсії не вирішиться. Через це нижні чини позбавлені можливості клопотатися одночасно у двох установах про призначення їм пенсій, що затягує справу.

Абсолютно непотрібною формальністю Ф.М.Безак вважав і те, що укладені цими комісіями списки надсилаються Олександрівським комітетом поранених на ухвалу Головного військово-медичного вченого комітету, втручання у справу якого не знаходило сутнісного пояснення. Аналізував доповідач і систему визначення поранень. Законодавство вимагало їх надання у полках, що виставляло нижніх чинів у досить складне становище. Ф.М.Безак пояснював, що під час бою, зрозуміло, полку ніколи піклуватися про те, щоб кожен поранений отримав посвідчення про поранення, а з іншого боку, і пораненим не до цього. Після бою ж досить швидко всілякий зв'язок нижнього чину із своїм полком припиняється, оскільки поранених якомога швидше евакуюють до тилових установ – до лазаретів, шпиталів тощо, куди вони надходять для лікування. І вже перебуваючи у цих установах, коли стан здоров'я їх дещо покращає, нижні чини починають клопотати про огляд їх поранення [115, ст.2423].

Державний радник продовжував, що за таких умов зав'язується переписка з полком, при чому у більшості випадків нижній чин не знає, де перебуває його полк, а полк не знає, де перебуває нижній чин. Наслідком такої переписки виявляються факти, що і через чотири роки після закінчення війни зустрічаються нижні чини, які не змогли отримати посвідчення про свої поранення і удатися до клопотання про призначення їм пенсії. Ф.М.Безак доходив висновку, що до цього призводить саме непотрібна формальність. Він додавав, що новий законопроект у цій сфері вводить значні спрощення і у підвалину ставить наступні міркування: цього часу головна маса захворілих і поранених нижніх чинів повертається з театру воєнних дій у військово-санітарних потягах і надходить до внутрішніх евакуаційних комісій. Ці комісії знаходяться у великих містах при воєнних госпіталях. За останньої війни таких комісій було дві: одна – у Петербурзі, друга – у Москві.

У цих комісіях, в міру прибуття санітарних потягів, нижні чини підлягали огляду. Ті з них, що вимагали серйозного лікування, залишалися у воєнних шпиталях, а ті, що вимагали покращання здоров'я під наглядом лікарів, передавалися до приватних лазаретів. Невеликий відсоток звільнявся прямо додому. Ф.М.Безак наголошував той факт, що до внутрішніх евакуаційних комісій нижні чини поступають у такому вигляді, що про ступінь втрати їхньої працездатності можна судити сміливо. У зв'язку з цим новий законопроект встановлює, щоб огляд нижніх чинів на право отримання пенсій відбувався в евакуаційних комісіях у той час, коли вони приймають нижніх чинів з санітарних потягів, і щоб звідти видавалися інвалідські списки. Такий спосіб передбачав наступні переваги: по-перше, внутрішня евакуаційна комісія знаходиться при воєнних шпиталях, де багато воєнних лікарів і до того ж фахівців з різних захворювань, що дозволяє повністю передбачати, що ступінь втрати працездатності визначиться вірніше, ніж у повітових військових присутствіях, де перебуває лише один лікар [115, ст. 2424].

Ф.М.Безак підкреслював далі, що за такого порядку можна сміливо скасувати вимоги посвідчення про поранення, яке має на даний час настільки важливе значення. Оскільки нижні чини доставляються з театру бойових дій у воєнно-санітарних потягах, то, здавалося б, не може бути жодного сумніву у тому, що усі нижні чини були поранені чи захворіли на театрі воєнних дій, і підтверджувати цей факт якимись письмовими документами у вигляді посвідчення про поранення виявляються абсолютно непотрібними. Для нижніх чинів подібний порядок складатиме істотні переваги. Відповідно до чинного законодавства, повернувшись у своє село, у кращому випадку, через місяць-два, у гіршому і через рік чи навіть більше, кожен нижній чин може приступити до клопотання про свою пенсію. За порядку, який пропонується новим законопроектом, внутрішні евакуаційні комісії самі клопотатимуть про пенсії і складатимуть інвалідські списки, до того ж у той момент, коли нижні чини прийматимуться ними з санітарних потягів. І це обернеться величезним збереженням часу [115, ст.2425].

Доповідач зазначив, що новий проект передбачає і ту обставину, що не всі нижні чини повертаються таким чином на батьківщину, адже незначна їх частина повертається в одиничному порядку або повертається після поранення до війська, у зв'язку з чим наслідки поранення виявляються пізніше. Для таких нижніх чинів новий законопроект пропонує зберегти попередній порядок призначення пенсій, хоча і тут вносить деякі досить суттєві зпрощення: не варто вимагати видачі посвідчення про поранення неодмінно з полків. Можна виявити довіру до тих установ, у яких нижній чин перебував на лікуванні, тобто польовим лазаретам, лазаретам земським, дворянським, Червоного Хреста тощо. Усе це складе для нижніх чинів величезне полегшення, оскільки їм не доведеться втрачати кілька років на у пошуках посвідчення про поранення.

Ф.М.Безак підкреслював і той факт, що і в старому порядку отримання пенсій зустрічаються незручності. Кожен нижній чин зобов'язаний з'являтися за пенсією в повітове казначейство. За російських величезних відстанях багато нижніх чинів живуть у віддаленні від повітових міст і витрачають на поїздки за пенсіями по кілька днів, витрати на такі поїздки коли і не перевищують суми отримуваної пенсії, то наближаються до неї. У зв'язку з цим новий законопроект пропонує встановити, щоб пенсії пересилалися з повітового казначейства по місцю помешкання нижніх чинів у найближчі волосні правління, поштові контори, каси тощо. І коли такий порядок не викличе особливих ускладнень для державного казначейства, то для нижніх чинів він обернеться величезним полегшенням.

Доповідач констатував, що новий законопроект прагне досягти наступних цілей: усунути будь-який характер благочинності і можливість свавілля з пенсіями, встановити точно право нижніх чинів на пенсії, збільшити розміри пенсій, розподілити їх на розряди, що відповідають ступеню втрати працездатності, значно спростити як порядок призначення,

так і порядок отримання пенсії. Запровадження в життя законопроекту вирішить питання пенсій нижніх чинів у благодатному для них напрямку. В той же час запровадження законопроекту в життя викличе для державного казначейства значних витрат [115, ст.2426]. Висловлюючи думку комісії, Ф.М.Безак підкреслив також, що перед цим не можна зупинятися, коли навіть доведеться ввести спеціальний військовий податок: нехай особи, що не були призвані з якихось причин на військову службу, забезпечуть інтерес тих, хто втратив своє здоров'я, захищаючи свою батьківщину [115, ст.2427]. Міністр фінансів запевнив, що уряд вже працює над вирішенням такого питання [115, ст.2427-2428].

Під час обговорення законопроекту законопроект звинувачували у відсутності положень про пенсії для офіцерів та нагороджених орденами і георгіївськими хрестами. На це Ф.М.Безак відповів, що означені особи забезпечуються пенсіями на підставі інших законів [115,ст.2440-2441]. Доповідач відповів і на запитання про умови отримання пенсій офіцерами після виходу у відставку [115, ст. 3712-3713].

Слід зазначити, що ухвала запропонованого за активною участю Ф.М.Безака законопроекту про покращання забезпечення пенсіями нижніх чинів армії було використано у роки першої світової війни. З деякими удосконаленнями це положення використовувалось і радянськими властями після громадянської 1918–1922 та Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Упродовж 1909–1910 рр. Ф.М.Безак був членом Партії помірковано-правих, з 31 січня 1910 р. – членом Головної ради Всеросійського національного союзу, з 1909 р. – дійсним членом Київського клубу російських націоналістів, з 1911 р. – почесним мировим суддею Бердичівського повіту, з січня 1912 р. – призначеним київським губернським предводителем дворянства.

25 жовтня 1912 р. Ф.М.Безак був обраний до четвертої Державної думи від з'їзду землевласників. І знову він входив у палаті до фракцій російських націоналістів і помірковано-правих. Його обирали членом комісії у військових і морських справах і заступником її голови 1 серпня 1913 р.Ф.М.Безак заявив про складання депутатських повноважень [262, с.42].

3 вересня 1913 р. Ф.М.Безак був обраний членом Державної ради від Київських губернських земських зборів. У верхній палаті народного представництва він входив до групи правого центру. 7 вересня 1916 р. вибув за закінченням терміну повноважень.

Після Лютневої революції 1917 р. Ф.М.Безак був учасником монархічного з'їзду у Києві, на якому його обрали головою монархічного блоку. 12 березня 1917 р. він подав у відставку з посади київського губернського предводителя дворянства. Після жовтня 1917 р. Ф.М.Безак мешкав у Києві. У 1918 р. він брав участь в монархічному «Особливому політичному бюро на Україні» і в Нараді членів законодавчих палат. З 1918 до грудня 1919 р. Федір Миколайович очолював помірковано-

правий союз російських національних меншин, який виступав за об'єднання консервативних сил на півдні Росії і отримав субсидії від відділу пропанди Особливої наради при генералі А.І.Денікіні. У 1919 р. Ф.М.Безак став членом створеного в Естонії «Союзу вірних», членом Ради всеросійського Національного союзу. З поразкою білого руху він емігрував до Франції, де мешкав у Ніцці і входив у гурток М.Є.Маркова.

Ф.М.Безак був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня (1894), Святої Анни 3-го ступеня (1897), Святого Володимира 3-го ступеня (1913), іноземними орденами: чорногорського князя Даниїла 14-го ступеня (1894), перського Льва і Сонця 3-го ступеня (1896), медалями: срібними – «В пам'ять царювання імператора Олександра III» (1896), «В пам'ять священного коронування їх імператорських величеств» (1896); світло-бронзовою на Володимирській стрічці «В пам'ять 100-ліття Вітчизняної війни 1812 р.».

Поховано Ф.М.Безака на російському кладовищі Кокад у Франції (Ніцца) [263, с.17].

Бобрінський Андрій Олександрович народився 30 січня 1859 р., помер 17 жовтня 1930 р. Він був росіянином, графом, православного віросповідання, з дворянів, з 1901 р. – камергером, з 1904 р. – дійсним статським радником. Андрій Олександрович володів понад 25 тисячами десятин землі у Київській губернії і будинком у С.-Петербурзі, а також на правах співвласності цукровими заводами та гуральнями у різних губерніях. Одружений, мав чотирьох дітей [7, л.1-3].

А.О.Бобрінський закінчив юридичний факультет С.-Петербурзького університету. З 1883 р. він був черкаським повітовим предводителем дворянства, з 1887 р. – чиновником департаменту народної освіти міністерства народної освіти, з 1888 р. – чиновником Державної канцелярії, піклувальником про Златопольську прогімназію. З 1893 р. Андрій Олександрович – заступник статс-секретаря Державної ради, з 1898 р. – голова Всеросійського товариства цукрозаводчиків. У 1907–1908 рр. А.О.Бобрінського обіймав посаду члена Ради міністерства народної освіти. З 1908 р. він був почесним мировим суддею Черкаського округу, з 1909 р. – головою Сільськогосподарського комітету Англо-російської торгової палати, членом ради Київського приватного комерційного банку, головою правління акціонерного товариства «Лисьвенський гірничий округ спадкоємців графа П.П.Шувалова» [7, л.3-7].

У 1905 р. А.О.Бобрінський виявився одним з організаторів Прогресивно-економічної партії, а з 1906 р. був членом її Ради. Входив він і до «Союзу 17 октября».

18 вересня 1909 р. А.О.Бобрінський був обраний членом Державної ради від з'їзду землевласників Київської губернії. У верхній палаті він

входив до групи центру. Його обирали членом особливих комісій по законопроектах: «Про зміни та доповнення чинних узаконень про товарні склади» (1909), «Про користування проточними водами в Криму» (1909), «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської і Подольської губерній» (1910). 20 вересня 1910 р. він вибув з членів Державної ради у зв'язку з закінченням терміну повноважень [124].

У першу світову війну 1914–1918 рр. Андрій Олександрович був особливоуповноваженим Російського товариства Червоного Хреста.

З 1918 р. А.О.Бобрінський жив в еміграції, був членом Російського торгово-промислового союзу і Головного управління Російського товариства Червоного Хреста, головою Комітету допомоги російським біженцям.

А.О.Бобрінський був Нагороджений орденами Святої Анни 3-го ступеня (1887) і 2-го ступеня (1896), Святого Володимира 4-го ступеня (1900) і 3-го ступеня (1907).

Горват Станіслав Олександрович народився 4 серпня 1866 р., помер 9 квітня 1930 р. Він був поляком, римсько-католицького віросповідання, з дворянів, з 1890 р. титулярним радником, у Київській і Мінській губерніях володів 9890 десятинами землі, а також 4 гуральнями та млином [17, л.1-2].

Після закінчення у 1890 р. училища правознавства у С.-Петербурзі С.О.Горват поступив на службу до міністерства юстиції і у 1911 р. звільнився за власним бажанням. З 1903 р. він був гласним Київських губернських і Радомисльських повітових земських зборів, членом керівництва Київського сільськогосподарського товариства. С.О.Горват дотримувався консервативної позиції, входив у польську Партію реальної політики. З початком революції 1905–1907 рр. він активно включився в громадсько-політичне життя країни і очолив Польський виборчий комітет в Київській губернії [17, л.2-6].

22 квітня 1906 р. С.О.Горват був обраний до першої Державної думи від загального складу виборщиків Київських губернських виборчих зборів. В нижній палаті народного представництва він входив до групи західних окраїн, був членом аграрної комісії і виступав по аграрному питанню. Після розпуску Думи С.О.Горват брав участь у роботі віленського з'їзду делегатів польських виборчих комітетів, який відбувся 6–7 грудня 1906 р. і на якому було ухвалено рішення про створення в Думі Окраїнного кола з метою об'єднання представників усіх національних меншин імперії. Однак ця мета виявилась нездійсненою [262, с.137].

20 вересня 1910 р. С.О.Горват був обраний членом Державної ради з'їздом землевласників Київської губернії замість графа А.О.Бобрінського, що вибув за закінченням терміну повноважень. Тут він входив до

Польського коло. Обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про запровадження загального початкового навчання» (1911), «Про видання загального уставу рибальства» (1912), а також членом Російської групи Міжпарламентського союзу третейського розгляду міжнародних спорів. У 1913 р. вибув за закінченням терміну повноважень [123-125].

Під час першої світової війни 1914–1918 рр. С.О.Горват очолював київський союз землевласників, брав участь в роботі низки польських організацій, входив до загальноросійського керівництва Польської організації допомоги офіцерам, що повернулися з фронту. Після Лютневої революції С.О.Горват брав участь у роботі Польського політичного з'їзду, який відбувся 3-9 серпня 1917 р. у Москві, в роботі Державної наради 12–15 серпня 1917 р. в Москві. Восени 1917 р. він підтримав ідею А.Р.Ледницького про створення Польської національної виконавчої комісії і Польської політичної ради як органів вищої польської влади в Росії.

В листопаді 1917 р. С.О.Горват був одним з засновників Польської консервативної партії. У 1918 р. він переїхав до Києва, де входив до керівництва Київського виборчого комітету, який було створено для обрання представників на з'їзд польських депутатів. Після встановлення гетьманської влади на Україні С.О.Горват переїхав до Варшави, де був членом і керівником низки поміщицьких організацій, у тому числі Союзу землевласників національних окраїн, а також членом ради Товариства поляків російських земель. Після отримання Польщею незалежності він працював в організаціях, які займалися захистом прав поміщиків і переселенців, що були змушені покинути свої маєтки після встановлення радянської влади на території колишніх західних окраїн Російської імперії [263, с.62-63].

Красовський Михайло Васильвич народився 25 липня 1851 р., помер 27 квітня 1911 р. За національністю він був росіянином, православного віросповідання, з потомствених дворянів Чернігівської губернії, власником 750 десятин землі. Одружений, мав одну дитину [24, л. 1].

У 1871 р. М.В.Красовський закінчив юридичний факультет Київського університету. З 1873 р. він працював на посаді судді кримінального касаційного департаменту Сенату, з 1890 р. – директора першого департаменту міністерства юстиції, у 1890–1893 рр. – заступника міністра юстиції. З 1893 р. М.В.Красовський був представником міністерства юстиції в утвореній при комітеті Сибірської залізниці комісії з розгляду заходів щодо переселенців. З 1894 р. Михайло Васильович – член консультації при міністерстві юстиції, у 1895–1897 рр. – старший голова Харківської судової палати, у 1898–1903 рр. – обер-прокурор загальних зборів касаційних департаментів і об'єднаного присутствія першого і касаційних департаментів Сенату, член особливої комісії з всебічного

вивчення залізничної справи при міністерстві шляхів сполучення. У 1902 р. М.В.Красовський проводив ревізію мирових судів Варшави. 17 листопада 1903 р. він вийшов у відставку за власним бажанням [24, л.2-4].

М.В.Красовський був організатором і пайовиком цукрового заводу. З 1908 р. він став членом ради Волзько-Камського банку і головою Бобровського товариства взаємного сільськогосподарського кредиту Чернігівської губернії та фундатором споживчого товариства. У 1880–1911 рр. Михайло Васильович – гласний Остерського і Козелецького повітових, у 1903–1911 рр. – губернських земських зборів і С.-Петербурзької міської думи, її голова у 1905–1906 рр. У 1876–1889 рр. – почесний мировий суддя Остерського повіту Чернігівської губернії, у 1890 р. – С.-Петербурзького столичного округу. У 1908 р. – голова російської делегації на першому слов'янському з'їзді у Празі. У 1909 р. – один із творців Товариства слов'янської взаємності, член комісії з пошуку способів вирішення російсько-польського питання.

М.В.Красовський брав участь у роботі нелегальних земських з'їздів, був одним з фундаторів «Союзу 17 октября», заступником голови його петербурзького центрального комітету, редактором-видавцем газети «Новий путь» 1906 р., одним з засновників петербурзького клубу громадських діячів і незмінним головою його ради старійшин у 1905–1911 рр. [263, с.137].

22 березня 1906 р. М.В.Красовський був обраний членом Державної ради від Чернігівських земських зборів і у 1909 р. знову переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень [119, с.594-595]. У верхній палаті народного представництва входив до групи центру, був членом її бюро у 1906 р. і заступником голови у 1908-1911 рр. Він обирався членом-доповідачем аграрної комісії, у 1906-1910 рр. – членом комісії законодавчих пропозицій, а також комісії з укладання проекту адреси, наказу Державної ради, перевірки правильності обрання членів Державної ради у 1906 р. [119-123]. Коли Державна рада постала перед труднощами утворити комісію з підготовки проекту «адреси» імператорові, М.В.Красовський запропонував виділити для цього десять відсотків від усього особового складу палати, яка віддзеркалювала б усі наявні в Державній раді «течії та погляди». Він вважав за необхідне не давати цій комісії жодних вказівок та рекомендацій з тим, щоб вона самостійно уклала текст «адреси», який потім обговорюватиметься загальними зборами [119, зас.2-е, с.5-6].

Під час обрання комісії для укладання тексту «адреси» М.В.Красовський виступив проти її складу у кількості 18 осіб, що відбивало усі течії і погляди членів Державної ради. На його думку, виявились би достатніми три члени комісії, яким було б набагато легше і зручніше редагувати текст. Така вузька комісія опрацювала б головні підвалини усього того, що має увійти до предмету «адресу», а потім загальні збори його удосконалили у процесі обговорення.

М.В.Красовський висловлював і жаль з того приводу, що в установчих законах, які запроваджують устрій законодавчих установ, відсутні згадки про тронні промови і відповіді на них. Такий порядок виробляється звичаєм і державні радники повинні встановити цей звичай, а також визначити, якою має бути відповідь на них.

М.В.Красовський констатував, що Державна рада, як і Дума, має вирішити: обмежитись лише однією подякою чи визначити основні підвалини її діяльності. Це і складає єдине питання. Якщо Державна рада скаже, що ця комісія повинна укласти проект відповіді вдячності, то завдання виявиться простим. Коли ж навпаки, більшість членів палати визнає, що у цій «адресі» необхідно висловити свої погляди на завдання, які постають перед Державною радою, то обрана для укладання тексту комісія обговорить ці питання і представить відповідний проект «адреси», який може бути зміненим [119, зас.2, с.5].

В Державній раді М.В.Красовський обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про скасування смертної кари» (1906), «Про скасування попечительств про народну тверезість» (1907), «Про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння» (доповідач), «Про скасування обмежень політичних і громадянських, що пов'язані з позбавленням чи добровільним зняттям духовного сану» (1909), «Про перетворення місцевого суду», «Про землеустрій», «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до губерній Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської і Подільської» (1910) [119-123].

28 березня 1908 р. М.В.Красовський, як доповідач спеціальної комісії, брав участь в обговоренні законопроекту про скасування з населення Ізмаїльського повіту Бесарабської губернії податку на утримання шляхів сполучення. Він констатував, що означений податок забезпечував скарбниці значний прибуток і ресурси на комунальні і земські потреби. Запропонований Державною думою законопроект переслідував мету замінити старий податок новими зборами. М.В.Красовський сказав, що через наявність у думському законопроекті цілої низки неточностей різного характеру комісія верхньої палати постала перед необхідністю його повної переробки, яка однак не торкнулася його сутності і задачі. [121, ст.812-813]. Проблема обговорювалась і 2 квітня 1908 р. [121, ст.894-902].

М.В.Красовський активно обговорював законопроект про зміну порядку заміщення особового складу Державної ради по виборах. Зокрема, він пояснював, що відповідно до запровадження Державної ради, обираний склад її членів відновлюється поступово. Обирані члени обираються на дев'ятилітній термін, до того ж кожні три роки вибуває одна третина складу, в наступні роки – останні дві третини. Таким чином, оновлення складу Державної ради має відбуватися частково, по одній третині. В порушення цього загального порядку, у 1909 р. передбачалося оновлення значно більшого числа членів Державної ради через те, що під

час перетворення Державної ради обрання від губернських земських зборів і від з'їздів землевласників відбулося не на загальній дев'ятилітній термін, а лише на трьохлітній. Від цих двох курій було обрано в цілому 56 осіб. І замінити їх було необхідно у період між 16 березня і 25 травня 1909 р. Від чотирьох останніх курій – духовенства, дворянства, торговопромисловців та вчених – також належало обрати 14 осіб, що дорівнювало одній третині з 42 осіб. Отже, навесні 1909 р. необхідно було обрати 70 осіб (56 + 14) із загального складу 98 обраних членів Державної ради [122, ст.345].

М.В.Красовський констатував, що подібна докорінна зміна особового складу упродовж сесії обертається незручністю, її перервою, труднощами через необхідність заміни складу комісій, обрання інших доповідачів, від'їзду на місця радників для перевиборів і звіту перед виборцями. В цілому усе це вимагало двох місяців бездіяльності палати. Шукаючи вихід з такої ситуації з якнайменшими втратами і враховуючи, що у чинному законодавстві не було вказівки на те, коли необхідно проводити вибори з оновлення складу Державної ради – до чи після закінчення терміну повноважень, М.В.Красовський піддав аналізу обидва можливі варіанти. Він констатував, що у разі проведення виборів до закінчення терміну повноважень залишався б проміжок часу, упродовж якого Державна рада не могла б функціонувати у своєму законному складі, оскільки частина обраних радників вже вибула б із складу палати через закінчення терміну повноважень, а друга – ще не була б обрана.

Таким чином, обрання державних радників до закінчення терміну повноважень оберталося наявністю проміжку часу з подвійним складом обраних членів палати. Одна їх половина отримала повноваження, але не приступила до виконання своїх обов'язків, друга ж половина повноваження втратила.

З іншого боку, якщо вибори відбуваються після закінчення терміну повноважень, виникає проміжок часу, упродовж якого місцевості не матимуть представництва у складі Державної ради, оскільки особи, що представляли ці місцевості, вже втратили свої повноваження, а обрані замість них їх ще не набули через довгу процедуру перевірок та затвердження протоколів. Виходило, що і у тому, і в іншому разі Державна рада втрачала значний час у своїй діяльності. У цій ситуації М.В.Красовський вніс пропозицію, сутність якої полягала у наступному:

1) по-перше, подовжити термін повноважень осіб, які підлягали переобранню у наступному році з тим, щоб цей же порядок застосовувався у майбутньому; приурочити закінчення цих повноважень до того періоду, коли звичайні заняття Державної ради не відбуваються – до періоду літніх канікулів;

2) по-друге, зазначити в законі, що вибори для заміни обраних осіб повинні відбуватися не під час сесії, а в період між закінченням звичайних занять Державної ради і відновленням його занять восени [122, ст.347-348].

М.В.Красовський обґрунтовував необхідність твердої монархічної влади, оскільки, на його погляд, Росія є країною різноманітних умов, не має твердо встановлених кордонів, країна ще не достатньо культурна, яка потребує могутньої влади для того, щоб маса племен і народів, які її населяють, злилася в один могутній народ і дала те, що має місце за кордоном, зокрема, у Північно-Американських Штатах, які населені тисячами різнорідних племен і об'єднані і натхненні ідеєю відданості своїй вітчизні.

У 1908 р. М.В.Красовський обійняв посаду голови юридичної підкомісії Особливої вищої комісії при міністерстві шляхів сполучення з об'єднання залізничної справи в Росії.

М.В.Красовський був нагороджений орденами Святого Станіслава 1-го ступеня (1889), Святої Анни 1-го ступеня (1896), Святого Володимира 2-го ступеня (1901).

Сирочинський Станіслав-Карл Северинович народився 4 листопада 1848 р., помер 4 травня 1912 р. Він був поляком, римсько-католицького віросповідання, з потомствених дворянів, з 1909 р. – дійсним статським радником, володів маєтком у Київській губернії з понад 800 десятинами землі [47, л.1-2].

С.К.С.Сирочинський закінчив Петровську землеробську і лісову академію у Москві, після чого почав працювати у міністерстві державного майна. Протягом кількох років він управляв лісним господарством у Тамбовській губернії, після чого, у 1874 р. оселився у своєму маєтку в селі Юрківці Київської губернії. С.К.С.Сирочинський брав участь у громадсько-господарському житті Південно-Західного краю, входив до керівництва Київського відділення Товариства взаємного поземельного кредитування, був членом правління товариства Спиченецького цукрового заводу. У 1906 р. він вступив до Польської національної партії, яка діяла головним чином у Києві [47, л.3-8].

17 квітня 1906 р. С.К.С.Сирочинський був обраний членом Державної ради від землевласників Київської губернії [118, с.610-611]. В палаті він входив у Польське коло і був членом аграрної комісії групи центру. Упродовж першої сесії Станіслав Северинович не виступив жодного разу [119, зас.4, с.1]. У 1907–1908 рр. він входив у торгово-промислову групу. На петербурзькій квартирі С.К.С.Сирочинського відбувалися зустрічі польських депутатів Державної ради і Державної думи. У 1909 р. Станіслав Северинович вибув із складу Державної ради через закінчення терміну повноважень, відмовився від участі у нових виборах до Державної ради через погіршення стану здоров'я.

С.К.С.Сирочинський був похований у Києві. Він заповів більшу частину своїх статків на благодійну діяльність, зокрема, 150 тисяч рублів – на побудову римсько-католицької лікарні у Києві, 30 тисяч рублів – для

ремісничої школи у Любліні, 15 тисяч рублів – на розвиток польської культури у Східній Галіції [263 с.268].

Сувчинський Корнелій Євтухович народився 19 травня 1856 р., помер 13 жовтня 1917 р. Росіянин за походженням, православного віросповідання, з потомствених дворянів Київської губернії, він з 1899 р. – дійсний статський радник, з 1908 р. – гофмейстер, власник майже 47 тисяч десятин землі в основному у Київській, а також у Бесарабській та Херсонській губерніях. Він вів багатогалузеве господарство: займався виноградарством, рільництвом, лісорозведенням, скотарством, мав соляну копальню і три хлібні магазини в Одесі. Одружений, батько двох дітей [46, л.1-3].

У 1879 р. К.Є.Сувчинський закінчив юридичний факультет Петербурзького університету кандидатом наук і в 1880 р. почав працювати у Міністерстві внутрішніх справ. У 1884 р. його відрядили в Оренбурзьку губернію, де він завідував переселенською справою, а з 1889 р. обіймав посаду чиновника особливих доручень 7-го класу. У 1891 р. К.Є.Сувчинського відкликали до С.-Петербургу для занять у Земському відділі з переселенського діловодства. У 1893 р. він відряджався до Саратовської, Тамбовської, Воронежської губерній, у 1896 р. – в Акмолінську і Семипалатинську області для ознайомлення з переселенською справою. З 1899 р. Корнелій Євтухович був представником міністерства внутрішніх справ у нараді при Кабінеті Його Імператорської Величності з питання про переселення до Алтайського округу [46, л.4-7].

У 1900 р. К.Є.Сувчинського призначили чиновником особливих доручень 5-го класу при міністерстві внутрішніх справ з переселенської справи і в 1900-1902 рр. відрядили до Західного і Східного Сибіру і Степного генерал-губернаторства для ознайомлення з ходом переселенської справи. У 1903 р. він вийшов у відставку, оселився у своєму маєтку Білки Липовецького повіту Київської губернії, займався землеробством та садоводством. Тут він був гласним Липовецьких повітових і Київських губернських земських зборів та почесним суддею, членом Київського губернського комітету у справах земського господарства, членом Липовецької і Київської губернської комісії землеустрою.

К.Є.Сувчинський брав активну участь у роботі з'їздів і нарад Об'єднаного дворянства [263, с.265].

В 1907 р. К.Є.Сувчинський був обраний до третьої Державної думи від Київських виборчих зборів. Протягом першої та другої сесій він входив до фракції помірковано-правих, третьої сесії – до російської національної фракції, четвертої та п'ятої сесій – до групи незалежних націоналістів. Він був членом комісій: з переселенської справи (з третьої сесії – заступником

голови), фінансової, законодавчих пропозицій (доповідачем), продовольчої, для розгляду законопроекту про гімназії та підготовчі училища, з місцевого самоврядування, з бавовноведення. Доповідач комісій: законодавчих пропозицій, з переселенських справ, фінансової [262, с.595].

25 жовтня 1912 р. К.Є.Сувчинський був обраний до четвертої Державної думи від Київських виборчих зборів. Входив до фракції російських націоналістів і помірковано-правих, з серпня 1915 р. – до групи прогресивних націоналістів, з початку листопада 1916 р. – почесний член групи. Обирався членом комісій: фінансової (доповідач), переселенської (з першої сесії – її голова), законодавчих пропозицій (доповідач), узгоджувальної по законопроекту про встановлення нового штату головного казначейства. К.Є.Сувчинський входив до прогресивного блоку від групи прогресивних націоналістів. 31 жовтня 1916 р. він склав з себе депутатські повноваження у зв'язку з обранням членом Державної ради [262, с.595-596].

7 вересня 1916 р. К.Є.Сувчинський був обраний членом Державної ради від Київських земських зборів. Входив до групи центру.

Влітку 1917 р. він перебував у Київській губернії, протестував проти циркуляру міністерства продовольства Тимчасового уряду А.В.Пешехонова, який передбачав вилучення вільного інвентаря для розподілу між нужденними. Його прізвище було внесене до списку кандидатів від Києва для обрання в депутати Установчих зборів. Тяжко хворим він прибув у жовтні 1917 р. до Києва на з'їзд російських виборців і незабаром помер.

К.Є.Сувчинський був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1891), Святої Анни 2-го ступеня (1892).

Трегубов Сімеон Іванович народився у 1856, помер невідомо коли. За походженням росіянин, православного віросповідання, син причетника Київської єпархії, нерухомим майном не володів. Одружений, мав п'ятеро дітей [49, л.1].

С.І.Трегубов закінчив у 1881 р. Київську духовну академію і був призначений доглядачем Києво-Подольського духовного училища. Він захистив магістерську дисертацію і у 1885 р. був переведений законоучителем в Колегії Павла Галагана у Києві і у першій Київській гімназії, у 1886 р. рукопокладений у священники домової церкви Колегії. У 1886–1894 рр. С.І.Трегубов був також законоучителем Києво-Фундуклеївської жіночої гімназії, а у 1893–1894 рр. – головою першого Київського жіночого духовного училища. У 1892 р. він входив до складу Київського духовно-цензурного комітету, а в 1894 р. – комітету з устрою будівель Київської семінарії.

З 1900 р. С.І.Трегубов – протоієрей, помічник благочинного Старо-Київських церков. У 1900–1904 рр. Сімеон Іванович – голова з'їздів духовенства Київської єпархії, з 1904 р. – депутат від Київського духовенства при Київській міській думі, з 1905 р. – постійний член Київського повітового відділення єпархіальної училищної ради, з 1907 р. – голова комісії з ревізії грошової звітності та діловодства канцелярії училищної ради. З 1905 р. він – протоієрей Софійського кафедрального собору у Києві, з 1909 р. – завідувач його бібліотекою, голова єпархіальних з'їздів духовенства і підготовчої комісії до єпархіальних з'їздів, а також цензор «Київських єпархіальних відомостей» [49, л.2-6].

С.І.Трегубов з 1908 р. був членом Київського клубу російських націоналістів [263, с.277].

11 серпня 1910 р. С.І.Трегубов був обраний членом Державної ради від білого духовенства, а 12 жовтня 1915 р. переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень. Входив до правої групи [192, с.304]. Будучи державним радником, обирався членом особливих комісій з законопроектів: «Про введення загального початкового навчання» (з 24 жовтня 1911), «Про нову організацію піклування про народну тверезість» (1913), «Про приватні учбові заклади, класи і курси міністерства народної освіти, що не користуються правами урядових учбових закладів» (1912), «Про надання особам, що закінчили деякі середні учбові заклади, права вступати до вищих учбових закладів» (1913), У квітні 1915 р. Сімеон Іванович отримав «цілком довірливо» 3500 рублів допомоги у зв'язку з дочасним припиненням сесії [123-127].

С.І.Трегубов був супротивником законопроекту «Про перехід з одного сповідання віри в інше», вважаючи, що указ від 17 квітня 1905 р. дав «свободу насильства». «Тепер, – заявляв він з трибуни Державної ради, – коли вороги російської державності прикладають усіх зусиль, щоб зрушити життя російського народу з його вікових устоїв, збити народ з того шляху, яким він іде, створюючи могутню державу, і привити йому такі погляди і поняття, здійснення яких в житті привело б до повного руйнування державності і громадськості, допомога церкви у боротьбі з цим розбещенням народу, російського життя, більш ніж будь-коли необхідна, а тому більш ніж будь-коли виявляється несвоєчасним принижувати значення православної церкви, розколювати її становище» [125, ст.177-179].

С.І.Трегубов був членом загальних зборів ради об'єднаних парафій і братства парафіяльних рад Києва.

За заслуги перед батьківщиною влада нагородила його орденами Святої Анни 3-го ступеня (1904), 2-го ступеня (1907) і 1-го ступеня (1915), Святого Володимира 4-го ступеня (1910) і 3-го ступеня (1913).

Подольська губернія:

Словицький Венцеслав Адольфович народився 13 серпня 1851 р., помер 18 липня 1928 р. Поляк, римсько-католицького віросповідання, з потомствених дворянів. Землевласник. У Гайсинському повіті Подольської губернії мав два маєтки і 1670 десятин землі. Не одружений [20, л.1].

В.А.Словицький закінчив фізико-математичні факультети Вищої Варшавської школи і Варшавського університету і продовжив навчання у Паризькій академії, яку не закінчив. Повернувшись на батьківщину, він займався сільським господарством. На службі не перебував.

8 квітня 1906 р. В.А.Словицький був обраний членом Державної ради з'їздом землевласників Подольської губернії [119, с.588-589]. У верхній палаті народного представництва входив у Польське коло, був членом аграрної комісії групи центру. 1 січня 1908 р. відмовився від посади через хворобу. Упродовж першої сесії не виступив жодного разу.

Під час виборів до Державної ради у 1909 р. набрав більшість голосів, але знову відмовився від мандату за станом здоров'я. В наступні роки не брав активної участі в громадсько-політичній діяльності. Після першої світової війни 1914-1918 рр. переїхав до Польщі [263, с.89].

Орловський Ксаверій Олександрович народився 1 грудня 1862 р., помер 26 жовтня 1926 р. Він був поляком, римсько-католицького віросповідання, з дворянів, з 1901 р. – колезький асесор. У Подольській губернії володів 5784 десятинами землі, гуральнею і цукровим заводом [35, л.1-2].

Після закінчення у 1881 р. гімназії Святої Анни у Кракові і юридичного факультету Дерптського університету у 1895 р. К.О.Орловський розпочав службу у міністерстві землеробства та державного майна і у 1896 р. брав участь у роботі 2-ї експедиції міністерства іноземних справ. У 1897–1903 рр. він обіймав посаду торгового радника російської місії у Мюнхені, а в 1903–1909 рр. – у відомстві іноземних справ. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. К.О.Орловський був уповноваженим Російського товариства Червоного Хреста, керував надісланим з Варшави шпиталем для поранених польських солдатів. Його обирали членом подольського губернського виборчого комітету у виборах до другої і третьої Державної думи. Як представник цього комітету він брав участь у роботі з'їздів губернських польських виборчих комітетів у Вільно 6–7 грудня 1906 р. і 13–16 вересня 1907 р. На цих з'їздах було висунуто пропозицію про створення в Думі єдиного Окраїнного кола. К.О.Орловський виявився одним з організаторів і керівників заснованої 30–31 липня 1907 р. консервативної польської Крайової партії України, Волині і Подолі.

Він входив і до правління Товариства Росвенського цукрового заводу [35, л.2-7].

3 квітня 1908 р. К.О.Орловський був обраний членом Державної ради від землевласників Подольської губернії і переобраний 15 вересня 1909 р. та 18 вересня 1910 р. У верхній палаті народного представництва він входив до Польського кола. К.О.Орловський обирався членом постійної комісії особового складу та внутрішнього розпорядку, а також особливих комісій по законопроектах: «Про закриття порто-франко з привозу іноземних товарів до Приамурського генерал-губернаторства і Забайкальської області Іркутського генерал-губернаторства» (1908), «Про додатковий відпуск з Державного казначейства коштів на утримання і витрати спеціального бюро при вченому комітеті Головного управління землеробства та землеустрою», «Про заходи боротьби з філоксерою та іншими виноградними шкідниками» (1909), «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до губерній Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської, Подольської» (1910). У 1913 р. вибув із складу державних радників у зв'язку з закінченням терміну повноважень [121-126].

К.О.Орловський був супротивником запровадження земства у західних губерніях у зв'язку побоюванням поведінки «непередбаченого мужика». «Уряд...помилявся у 1905 р., покладаючись на державницькі почуття селянських мас, – говорив він з трибуни Державної ради на шостій сесії, – Однак ніхто не поручиться за те, що ми і зараз помиляємося, покладаючись на почуття дрібних приватних власників, які до сих пір з політичної точки зору нам невідомі. А в той же час земство у нашому краї цілковито віддається у їхні руки» [124, ст.1208].

К.О.Орловський займав лояльну позицію по відношенню до Росії. Після вбивства П.А.Столипіна він надіслав разом з С.О.Горватом телеграму співчуття імператору Миколі II.

У роки першої світової війни 1914-1918 рр. К.О.Орловський жив у Парижі. У процесі Паризької мирної конференції 1920 р. він виступав за розширення кордонів відновленої польської держави на схід. У 1920 р. К.О.Орловський перебував на дипломатичній службі і послідовно призначався послом Польщі у Бразилії, Іспанії, Португалії. Після виходу у 1924 р. у відставку мешкав у Франції.

За службу К.О.Орловський був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня, Святого Володимира 4-го ступеня, іноземними: баварським – Святого Георгія, Ватиканським – Великою Стрічкою папського ордену Святого Сильвестра, іспанським – Ізабели Каторлицької.

Ханенко Богдан Іванович народився 11 січня 1849 р., помер 26 травня 1917 р. За походженням українець («малоросс»), православного віросповідання, з потомствених дворянів, у Гайсинському повіті

Подольської губернії мав маєток з 3770 десятинами землі, виноградник, лісові угіддя, вапняну копальню, три цукрових заводи, лісопильний завод [52, л.1-2].

У 1871 р. Б.І.Ханенко закінчив юридичний факультет Московського університету і в 1873 р. почав працювати у міністерстві юстиції. З 1875 р. Богдан Іванович – мировий суддя у С.-Петербурзі, у 1876–1880 рр. – член Варшавського окружного суду, з 1881 р. – у відставці. У 1886–1888 рр. – почесний мировий суддя Старооскольського округу Курської губернії, у 1902–1903 рр. – Балтського округу Подольської губернії. З 1886 р. – чиновник Старооскольського у селянських справах присутствія, з 1896 р. – голова піклувальної ради чоловічої торгової школи і класів Товариства розповсюдження комерційної освіти у Києві. Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Богдан Іванович обіймав посаду помічника головноуповноваженого Російського товариства Червоного Хреста на Далекому Сході.

Б.І.Ханенко упродовж 1890-х рр. був одним з організаторів Південноросійського товариства заохочення землеробства і сільської промисловості, у 1900–1905 рр. – членом правління Всеросійського товариства цукрозаводчиків та членом ради Київського приватного комерційного банку і Петербурзького приватного комерційного банку.

Як член археологічної комісії, Б.І.Ханенко проводив широкі археологічні дослідження і був членом історичного товариства імені Нестора Літописця, а також фундатором музею західного і східного мистецтва у Києві, з 1910 р. – почесним членом академії мистецтв, головою Київського товариства любителів старовини та мистецтв, а також членом Торгово-промислової партії [263, с.299].

13 березня 1906 р. Б.І.Ханенко був обраний членом Державної ради від промисловості [118, с.614-615]. У верхній палаті він входив до групи центру, був членом її аграрної комісії і кандидатом у члени її бюро (1909-1912). У 1907–1908 рр. Б.І.Ханенко входив до торгово-промислової групи, був членом особливих комісій по законопроектах: «Про початок спорудження Амурської залізниці розпорядженням казни і за її рахунок» (1908), «Про закриття порто-франко по провозу іноземних товарів у Приамурське генерал-губернаторство і Забайкальську область Іркутського генерал-губернаторства» (1908), «Про скасування деяких правил про парові котли» (1909), «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до губерній Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської і Подольської» (1910), «Про землеустрій» (1910), «Про волосне земське управління (1911) [119-124].

Упродовж першої сесії Державної ради Б.І.Ханенко виступив один лише раз 22 червня 1906 р. з пропозицією поправки до 4-ї статті проекту Наказу з метою захисту головуючого на засіданнях та членів палати від різних клопотань та домагань стосовно надходження через них до установи прохань і заяв через те, що, відповідно до законодавства, депутації не можуть відвідувати Раду [119, зас.6, с.14].

Б.І.Ханенко обирався також членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про зміну деяких правил про парові котли» (1909), «Про встановлення порядку виробництва, використання і продажу штучно солодких речовин» (1911), Він входив до російської національної групи міжпарламентського союзу. У 1912 р. вибув з членів Державної ради за жеребкуванням [263, с.299].

Полтавська губернія:

Леонтович Іван Миколайович народився 1 жовтня 1860 р. у Полтаві, помер 20 жовтня 1926 р. під Белградом. Росіянин, православного віросповідання, з потомствених дворянів Полтавської губернії. Дійсний статський радник. Землевласник. Володів 910 десятинами землі у Полтавській губернії і гуральнею та двома будинками у Лубнах [27, л.1-2].

І.М.Леонтович закінчив третю Київську гімназію, провчився один курс у Київському і один семестр у Московському університетах на фізико-математичних факультетах. З 1877 р. Іван Миколайович – почесний мировий суддя, з 1889 р. – мировий суддя другої дільниці Слов'яно-Сербського округу. У 1892–1902 рр. – почесний суддя Лубенського повіту, у 1896–1902 рр. – Лохвицького повіту. З 1893 р. – гласний Полтавських губернських зборів, член губернської управи. У 1898–1903 рр. – депутат Полтавських губернських дворянських зборів від Лубенського повіту. У 1896–1901 рр. – голова Лубенської повітової земської управи. У 1902–1906 рр. – лубенський повітовий предводитель дворянства. З 1902 р. – голова піклувальної ради Лубенської жіночої гімназії. В 1901–1903 рр. – піклувальник Лубенської сільськогосподарської школи, почесний член Лубенського повітового піклування про дитячі притулки, уповноважений Російського товариства Червоного Хреста по Полтавській губернії.

І.М.Леонтович був уповноваженим полтавського дворянства на з'їздах Об'єднаного дворянства [27, л.3-7].

27 березня 1906 р. І.М.Леонтович був обраний членом Державної ради від Полтавських губернських земських зборів, у вересні 1909 р. – переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень [159, с.596-597]. Входив до групи центру, у 1909–1911 рр. був кандидатом у члени її бюро, членом її аграрної комісії. Обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про зміни доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння» (1909), «Про скорочення числа неприсутственних днів» (1909), «Про перетворення місцевого суду» (1910), «Про землеустрій» (1910, доповідач), «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до губерній Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської і Подольської» (1910).

26 травня 1911 р. відмовився від звання члена Державної ради з невідомих причин [119-125].

І.М.Леонтович виступив проти введення земського самоврядування у західних губерніях, вмотивовуючи свою позицію тим, що у передбачуваному безстановому земстві всіляке пониження цензу переповнить першу курію «безграмотними особами», внаслідок чого більшість виборчих зборів складатиметься з малограмотних селян, що призведе до фактичного знищення землевласницької курії [124, ст.1302-1303].

Нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня (1903).

Ракович Іван Єгорович (Георгійович) народився 5 січня 1863 р. у с. Радківка Прилуцького повіту Полтавської губернії, помер після 26 квітня 1917 р. Росіянин, православного віросповідання, з дворян, з 1912 р. – дійсний статський радник і камергер. Разом з братом володів 1525 десятинами землі. Дружина також мала 1400 десятин землі [38, л.1-2].

І.Є.Ракович закінчив Київську Володимирівську воєнну гімназію, у 1883 р. – Миколаївське кавалерійське училище по першому розряду. З 1883 р. – юнкер, потім корнет 34-го драгунського Стародубського полку. У 1889 р. звільнився у запас у чині поручика. У 1899–1917 рр. – призначений почесний мировий суддя Каменецького повіту, у 1897–1910 рр. – призначений Каменецький повітовий, у 1910–1917 рр. – Подольський губернський предводитель дворянства. З 1897 р. – директор Подольського губернського комітету піклування про в'язниці.

І.Є.Ракович був головою Союзу російських націоналістів у Кам'янець-Подільську, дійсним членом Київського клубу російських націоналістів, членом його ради (1914–1915), членом Всеросійського національного союзу [38, л.3-8].

15 вересня 1913 р. І.Є.Ракович був обраний членом Державної ради від Подольських губернських земських зборів і у 1916 р. переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень. Входив до правої групи. У 1915 р. був членом фінансової комісії, у 1916 р. – членом бюро Сільськогосподарської наради. У квітні 1916 р. отримав 3500 рублів одноразової допомоги у зв'язку з дочасним закінченням сесії Державної ради.

У питаннях про мови в перетворюваних органах самоврядування в дев'яти губерніях Царства Польського позиція І.Є.Раковича була жорсткою. Так, на засіданні палати він заявив: «Необхідність утримання російської мови як мови розмовної, на якій повинні вестися дебати у проєктованих міських установах дев'яти польських губерній, для мене і для моїх однодумців не складає жодного сумніву... Мені здається, що

сьогодні Державна рада повинна згадати і повторити оці слова полякам: «Панове, облиште шкідливі мрії» [127, ст.134, 139].

І.Є.Ракович був нагороджений орденами Святої Анни 3-го ступеня (1898), Святого Володимира 4-го ступеня (1904) і 3-го ступеня (1914).

Шкларевич Петро Данилович народився народився у 1841 р., коли помер – невідомо. Росіянин, православного віросповідання, з потомствених дворянів козацького роду. З 1896 р. – дійсний статський радник. Володів 502 десятинами землі у Роменському повіті Полтавської губернії та гуральнею. Не одружений.

У 1860 р. він закінчив Миколаївське воєнне училище, а у 1864 р. – Миколаївську інженерну академію у С.-Петербурзі і вийшов воєнним інженером. У 1861 р. призначений у штаб генерала-інспектора з інженерної частини, у 1864 р. – переведений у Сімферопольську, а в 1865 р. – Вознесенську інженерну дистанцію. З 1866 р. він перебував у розпорядженні начальника інженерів Фінляндського воєнного округу [53, л.1-4].

У 1868 р. П.Д.Шкларевич був переведений у Выборзьке кріпосне інженерне управління. У 1869 р. він звільнився із служби, повернувся до Полтавської губернії. У 1872–1874 рр. був головою Гадячсько-Роменської межової комісії. У 1872–1880 рр. – почесний мировий суддя Роменського округу, у 1899–1910 рр. – Роменського повіту, голова Полтавської межової управи, гласний Роменських повітових і Полтавських губернських земських зборів, у 1889–1893 рр. – Полтавської земської управи, у 1893–1902 рр. – її голова. У 1908–1913 рр. Петро Данилович – член Роменської повітової земської управи, роменський повітовий предводитель дворянства, у 1910–1917 рр. – голова повітового присутствія з воїнської повинності [53, л.4-7].

П.Д.Шкларевич був уповноваженим полтавських дворянів на з'їздах Об'єданого дворянства і членом «Союзу 17 октября».

10 лютого 1907 р. П.Д.Шкларевича обрали до другої Державної думи від загального складу виборщиків Полтавських губернських виборчих зборів. У нижній палаті народного представництва він входив до фракції «Союзу 17 октября» і групи поміркованих, був членом комісій: аграрної, з місцевого управління і самоврядування [262, с.704].

24 серпня 1911 р. П.Д.Шкларевич був обраний членом Державної ради від Полтавських губернських земських зборів. Він входив до групи центру, був членом особливих комісій по законопроектах: «Про волосне земське управління» (1911), «Про викликані скасуванням кругової поруки перетворення у порядку стягнення окладних зборів» (1912) [124-126].

П.Д.Шкларевич був нагороджений орденами Святого Станіслава 1-го ступеня (1909), Святої Анни 1-го ступеня (1915).

Щербатов Микола Борисович народився 22 січня 1868 р. у Царському Селі С.-Петербурзької губернії, помер 23 червня 1943 у Німеччині. За своїм походженням князь, росіянин, православного віросповідання, з 1909 р. – камергер, з 1913 р. – дійсний статський радник. Микола Борисович володів 9857 десятинами землі переважно в Полтавській, а також у Харківській губерніях, цукровим заводом та гуральнею [54, л.1-3].

У 1889 р. М.Б.Щербатов закінчив Пажеський корпус і почав службу корнетом у 44-му драгунському Нижньогородському полку. У 1893 р. він був причислений до Головного управління уділів і в 1895 р. переведений у міністерство землеробства та державного майна, де займався дослідженням і описом облаштованих господарств Харківської губернії. У 1897 р. звільнився зі служби «за домашніми обставинами». У 1894–1913 рр. – почесний мировий суддя Лебединського, Лохвицького та Лубенського повітів. У 1897 р. – гласний повітових земських зборів. У 1907–1914 рр. – Полтавський губернський предводитель дворянства. У 1907–1914 рр. – почесний піклувальник Лубенської чоловічої гумназії [54, л.3-9].

У 1906 р. М.Б.Щербатов доклав багато зусиль до об'єднання розрізаних та дрібних правих організацій і гуртків у централізовані загальноросійські формування. Саме за його ініціативою упродовж 8-11 лютого 1906 р. відбувся перший всеросійський з'їзд «Російських зборів», 6–12 квітня 1906 р. – перший всеросійський з'їзд «Союзу російських людей», а 22 травня 1906 р. – перший з'їзд дворянських громад. На з'їзді «Союзу російських людей» М.Б.Щербатова було обрано почесним головою [113, с.385]. 22 квітня 1906 р. у Москві відбувся з'їзд «Російської монархічної партії» під керівництвом М.Б.Щербатова, Д.П.Голіцина та О.О.Чемодурова. З'їзд проголосив недоторканною земельну власність дворянства, підкреслив необхідність перетворення Державної думи із законодавчої на дорадчу, встановлення в країні військової диктатури, неможливість проголошення амністії, а також звернувся до усіх дворянських громад з закликом об'єднатися на загальному дворянському з'їзді.

М.Б.Щербатов, разом з Д.І.Піхно та М.Ф.Каскаткін-Ростовським, ідейно спрямовував роботу третього та четвертого з'їздів «Союзу російських людей», які відбулися відповідно на початку жовтня 1906 та наприкінці квітня 1907 рр. Четвертий з'їзд у своїй резолюції вимагав негайно розпустити крамольну Державну думу, скасувати положення про Думу та про вибори до неї, перетворити її на дорадчу установу, запровадити посади безвідповідальних генерал-губернаторів з правом нагляду та контролю за усіма установами та посадовими особами і з правом їх усунення аж до заспокоєння країни, повсюди запровадити воєнний стан, відновити воєнно-польові суди, знищити університетську автономію тощо. З'їзд створив Всеросійський національний фонд боротьби

супроти крамоли в обсязі 35 тисяч рублів, головою якого було обрано М.Б.Щербатова.

М.Б.Щербатов був учасником з'їздів земських і міських діячів, у 1905 р. одним з творців Партії правого порядку, членом, а потім головою її імперської ради. У 1906-1909 рр. він – член Постійної ради Об'єднаного дворянства, Гуртка москвичів і у 1916 р. – Ради клубу «Економічне відродження Росії», з 1910 р. – один з засновників Всеросійського банку для хлібнорі торгівлі.

6 вересня 1912 р. М.Б.Щербатов був обраний членом Державної ради від Полтавських губернських земських зборів, у якій входив до правого центру. 14 березня 1914 р. він відмовився від звання державного радника у зв'язку з призначенням його на посаду управляючого державним конезаводством. У червні – вересні 1915 р. М.Б.Щербатов обіймав посаду управляючого міністерством внутрішніх справ, шефа корпусу жандармів. «Князь Щербатов, – писав у своїх спогадах С.Ю.Вітте, – явний очільник чорносотенців» [106, т.2, с.536]. Однак ці слова не зовсім відповідали дійсності, про що, зокрема, і по-перше, може свідчити досить короткий термін перебування М.Б.Щербатова на означеній вище посаді. По-друге, державний радник О.М.Наумов, який добре знав М.Б.Щербатова, на допиті у Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду 4 квітня 1917 р. пояснив, за яких умов він покинув свою посаду [186, т.1, с.360, 381]. О.М.Наумов констатував, що князь Щербатов був відправлений у відставку, по-перше, через незгоду з заміною головнокомандувача Миколи Миколайовича самим імператором Миколою II, а по-друге, за його підтримку земських установ і інших громадських організацій [186, т.1, с.381], які, до речі, схвалювали вимоги «прогресивного блоку», у тому числі і гасло «відповідального уряду». Взагалі ліберали вважали М.Б.Щербатова «правим», про що свідчило його членство у політичному салоні Б.В.Штюрмера. В той же час його неодноразово піддавав різкій критиці у листах до Миколи II правий монархіст М.М.Андронніков [332, с.213, 259, 297], що давало підстави вбачати у цій людині «помірковано» правого діяча.

30 вересня 1915 р. М.Б.Щербатов був знову обраний членом Державної ради від Полтавських губернських земських зборів. Він обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про землеустрій» (1910), «Про заборону забиття з метою продажу телят, а також продажу і купівлі цих телят» (1916), узгоджувальних комісій: «Про заходи щодо скорочення вживання населенням м'яса і м'ясних продуктів від великої рогатої худоби, телят, овець, свиней і поросят» (1916, голова комісії), головою Сільськогосподарської наради 1916 р. [130].

У 1915 р., з 5 липня до 25 вересня, як «помірковано правий», М.Б.Щербатов був міністром внутрішніх справ, змінивши Н.А.Маклакова, який своєю реакційною політикою настроїв проти себе Державну думу. В умовах воєнних труднощів Микола II вирішив призначити людину, яка б користувалася підтримкою громадських організацій [319, с.542]. Таким і

виявився князь М.Б.Щербатов, якого висунули дворянські кола. Призначення М.Б.Щербатова на посаду міністра внутрішніх справ, як і кількох інших міністрів, було обумовлено тим піднесенням громадського руху, який виявився наслідком галицької поразки російської армії у 1915 р. [186, т.7, с.216]. Бажання цього призначення виходило також від усієї Ради міністрів, за винятком її голови І.Л.Горемікіна [186, т.7, с.209]. Сам кандидат на цю посаду зовсім не прагнув її посісти. «Бути міністром мені абсолютно не хотілося, – згадував він на допиті у Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду 27 вересня 1917 р. – Я служив тільки по обранні, був земцем, губернським предводителем дворянства, а до того – на воєнній службі. Призначення мало мене втішило» [186, т.7, с.209].

Призначення М.Б.Щербатова на посаду міністра внутрішніх справ відбулося заочно, оскільки імператор Микола II не побажав попередньо з ним поговорити, передбачаючи його відмову. І дійсно, у розмові з прем'єр-міністром І.Л.Горемікіним М.Б.Щербатов заявив, що під час війни він не може відмовитися від запропонованої посади, хоча для нього це призначення є небажаним. Він вважав себе для такої ролі непридатним з цілої низки міркувань, і перш за все за відсутністю підготовки та через неугодні урядові його погляди [186, т.7, с.209].

Після оприлюднення сенатського указу про призначення М.Б.Щербатов лише через тиждень мав розмову з монархом, упродовж якої відверто висловив свої погляди на сутність посади. Він заявив, що, на його думку, міністр внутрішніх справ не має бути міністром поліції, оскільки він несе відповідальність за поліцію лише обранням відповідальною за цю ділянку діяльності особи. Він також сказав, що, на його переконання, усе те, що відбувається у політичному житті країни, необхідно розглядати у тому сенсі, що назріває новий різко виражений антидинастичний рух. Саме останні слова обумовили складність і напруженість стосунків поміж Миколою II та міністром внутрішніх справ.

М.Б.Щербатов констатував з цього приводу, що під час спроби вирішити принципові питання з боку імператора виникала «глуха стіна, пасивна протидія і цілковита відсутність довіри» [186, т.7, с.211]. М.Б.Щербатов говорив, що знаходити взаємопорозуміння з монархом у вирішенні певних принципових питань «було досить тяжко і абсолютно неможливо», і саме тому вже через шість тижнів він вирішив виходити у відставку. За його словами, у поглядах Миколи II і міністра внутрішніх справ на стосунки з громадськими організаціями спостерігалася така невірогідна плутанина, з якою М.Б.Щербатов миритися не міг [186, т.7, с.211]. Імператор безпосередньо, через голову міністра внутрішніх справ, отримував листи і телеграми від чорносотенців і надсилав їх останньому вже з резолюціями.

М.Б.Щербатов неодноразово говорив на засіданнях уряду, що вважає зносини государя з різними організаціями з питань міністерства внутрішніх справ, через голову міністра, недоречними і небажаними. Говорив він там і про плутанину у стосунках монарха, голови уряду і

міністра внутрішніх справ з депутатами і головою Державної думи. За його доводами, виходило так, що три особи проводили неузгоджену політику стосовно палат народного представництва. Однак Микола II не реагував на такі виступи і не міг відмовитися від звичного йому способу управління [186, т.7, с.213-214].

Досить незалежно поведився М.Б.Щербатов і у стосунках з імператрицею, яка діяла під впливом Г.Ю.Распутіна. Під час зустрічей вона торкалася різних питань, бажаючи викликати міністра внутрішніх справ на розмову у потрібному їй напрямку. Однак він ухилявся від політичних питань і переходив до світських тем. Така поведінка міністра не сподобалась імператриці і вона більше з ним не спілкувалася [186, т.7, с.214-215]. Г.Ю.Распутін також не тільки уникав зустрічі з міністром внутрішніх справ, але і покинув Петроград наступного дня після призначення М.Б.Щербатова на посаду. Він повернувся до столиці відразу ж після його відставки, отримавши про неї повідомлення телеграмою [186, т.7, с.215].

М.Б.Щербатов не боявся нагадувати Миколі II, що той є конституційним монархом, однак веде абсолютистську політику у стосунках з законодавчими установами [186, т.7, с.216]. Обійнявши посаду міністра внутрішніх справ, М.Б.Щербатов зіштовхнувся з великими труднощами. Прем'єр-міністр І.Л.Горемікін був зовсім непрацевдатним, робота уряду йшла без будь-якого планування та організації, дії військової і цивільної адміністрації не були розрізненими і узгодженими, особливо щодо транспорту, всюди панували розвал і безглуздість, до того вирішене питання могло бути перевирішеним без будь-якої ради з відповідними людьми. Спостерігалися докорінні розбіжності в оцінці прем'єр-міністром та іншими міністрами подій, що відбувалися на фронті і в країні, і визначенні загальної лінії поведінки уряду, що у будь-якій ситуації є неприпустимим, а за воєнних обставин – погубельним [186, т.7, с.219].

М.Б.Щербатов навіть за таких умов і обставин намагався щось зробити для налагодження функціонування уряду взагалі і міністерства внутрішніх справ, зокрема. Перш за все він змінив понад десять губернаторів і звільнив багатьох непрацевдатних чиновників кабінету міністрів, що уводилися сюди після віставки з посади губернаторів. І такі дії нового міністра внутрішніх справ викликали «шалений лемент». Разом з тим М.Б.Щербатов фактично скасував положення про межу осілості євреїв, скориставшись переповненням біженцями низки губерній і тиском громадської думки [186, т.7, с.224, 229]. Сучасний російський історик А.Б.Міндлін доходив висновку, що М.Б.Щербатов став знаним завдяки своїй діяльності в царині єврейського питання, коли він у якості досить короткочасного управляючого Міністерством внутрішніх справ видав 15 серпня 1915 р. циркуляр, який практично скасував межу осілості [317, с.355]. В роки першої світової війни євреї зазнали жорстоких переслідувань. Вже на початку війни проявився «зоологічний антисемітизм» М.М.Янушкевича, який обіймав у 1914–1915 рр. посаду

начальника штабу Ставки Верховного Головнокомандувача. Не відрізнявся від нього у цьому питанні і Головнокомандувач великий князь Микола Миколайович [317, с.357]. В межах театру бойових дій Ставці належала уся вища влада, яка активно використовувалася проти мирного єврейського населення прифронтової території.

Ставка вважала, що євреї були надзвичайно небезпечними, оскільки через спорідненість їхньої та німецької мов мали можливість надавати супротивникові допомогу шляхом шпигунства. Певні польські кола, що коливалися в орієнтації між Росією та Австрією, свідомо розповсюджували плітки про те, що ніби то російські євреї схиляються на бік Німеччини та Австрії і займаються на їхню користь шпигунством. Внаслідок цього у серпні-вересні 1914 р. маси євреїв було виселено з прикордонних губерній – Ломжицької, Люблінської та Радомської, а дещо пізніше і Варшавської. Виселялися у внутрішні російські губернії і австрійські євреї з захоплених російськими військами районів Галіції. Відповідно до наказів воєнних властей про евакуацію, євреї змушувалися залишати місця свого помешкання упродовж 24-х годин. Усе це супроводжувалося грабінництвом, насильством та вбивствами мирних євреїв, закладництвом та безсудними розстрілами на підставі однієї лише підозри у шпигунстві [317, с.358]. Навесні 1915 р. відбулося поголовне виселення євреїв з Гродненської, Ковенської, Курляндської та Сувалкської губерній.

Масове переселення народу на Схід оберталось спаленням житла, забиттям худоби, знищенням врожаю і така «тактика 1812 р.» викликала обурення жертв свавілля. Переселенці складали відчутну проблему властям, оскільки людям треба було щось їсти, десь жити, працювати, лікуватися, вчити дітей тощо. Уся ця маса єврейського населення, що часто не володіла російською мовою, у глибині російської території могла слугувати розсадником спочатку паніки, а потім і жагучої ненависті до влади. Зрозуміло, що огульне звинувачення усього єврейського населення у шпигунстві було безпідставним.

М.Б.Щербатов відкрито говорив на засіданнях уряду, що для М.М.Янушкевича євреї слугували у якості алібі, оскільки вони виставлялися як один з важливих чинників страшних поразок російської армії [317, с. 358]. Він порушив питання стосовно біженців усіх національностей. 20 червня 1915 р., тобто відразу ж після входження в уряд. На допиті у Надзвичайній слідчій комісії Тимчасового уряду екс-міністр говорив, що євреї-втікачі заповнили східну частину межі осілости – Чернігівську та Полтавську губернії, у зв'язку з чим там різко зросли ціни на продовольство і «запахло погромами». Щоб уникнути кривавих ексцесів, М.Б.Щербатов розширив межу осілости приєднанням до неї Воронежської, Пензенської і Тамбовської губерній. Колишній міністр внутрішніх справ підкреслював, що взагалі межа осілости створювала можливості зловживань з боку поліції, у зв'язку з чим він вирішив її скасувати, зробивши це своїм циркуляром від 15 серпня 1915 р. [186,

с.228]. Микола II погодився з вирішенням єврейського питання таким чином [317, с.251].

Фактично питання про скасування межі осілості мало вирішуватися у законодавчих установах – Державній думі та Державній раді. Однак П.М.Мілюков й інше керівництво кадетської партії відмовилися виявити таку сміливість, що, на думку А.Б.Міндіна, можна мотивувати формуванням у цей час «прогресивного блоку» з шести думських фракцій. П.М.Мілюков боявся роздратувати своїх більш правих партнерів по об'єднанню [317, с.59]. Цілком логічний аргумент дослідника можна підсилити і тим фактом, що до думських фракцій приєднувалися три фракції Державної ради, яких можна було ще легше роздратувати постановкою питання про євреїв Імператор Микола II також не хотів торкатися цього питання. Він неодноразово повторював, що зі свого боку не виявить жодного почину щодо перегляду законів про цю націю [317, с.59]. За таких обставин міністр внутрішніх справ вирішив проблему за допомогою свого циркуляру, що виявилось принциповим і сміливим заходом. В Російській імперії закони можна було ухвалювати трьома шляхами: через законодавчі установи, у порядку статті 87 Основних державних законів, тобто у надзвичайному порядку, та циркулярами міністрів. М.Б.Щербатов і скористався останньою можливістю.

М.Б.Щербатов виявився принциповим і цілком відвертим супротивником перебрання імператором на себе посади верховного головнокомандувача. Він на засіданні уряду міністр констатував, що государ, не володіючи жодними здатностями, – ані військовими, ані тактичними, ані стратегічними, – не внесе нічого корисного у воєнному сенсі, і в той же час внесе усі ті негативні явища, які завжди «двір» вносить у воєнне середовище. По-друге, на його переконання, перебування государя у ставці зробить технічно неможливим правильне управління країною. Такі аргументи М.Б.Щербатов говорив і Миколі II, як наодинці, так і у присутності членів кабінету міністрів [186, с.220]. Він підписався під заявою восьми міністрів про небажаність зміни Миколи Миколайовича з посади головнокомандувача, чим була викликана їх колективна відставка [328, с. 517].

П.М.Мілюков у своїх спогадах називав М.Б.Щербатова «людиною невиразною», «нудною», «але добропорядною», «міністром-протестантом, особливо огидним гуртку цариці» [168, т.2, с.175, 190, 193]. С.Ю.Вітте ж вважав князя М.Б.Щербатова «тупоумною дубиною», яку деякі чорносотенці бажали бачити на престолі [106, т.2, с.555].

В опозиційних колах М.Б.Щербатов розглядався як можливий кандидат на посаду голови Ради міністрів в «уряді довіри». Під час Громадянської війни 1918–1920 рр. він перебував у стані військ генерала А.І.Денікіна, а потім – генерала П.Н.Врангеля. З кінця 1920 р. – в еміграції у Баварії, де співробітничав з збірниками «Белое дело» (1923) і був учасником Зарубіжного з'їзду у Парижі 1926 р.

М.Б.Щербатов був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1909) і 1-го ступеня (1914), Святої Анни 1-го ступеня (1915).

Таврійська губернія:

Крим (Нейман) Соломон Самойлович (Самуїлович) народився 25 червня 1867 р. у Феодосії, помер 9 вересня 1936 р. у Франції. За національністю він був караїмом. Караїмського віросповідання, особистий дворянин, з потомствених почесних громадянів, з 1916 р. – статський радник. Його батько – Самуїл Скийович Нейман був тютюновим фабрикантом, володів 4528 десятинами землі у Таврійській губернії, виноградним садом у Отузах, будинком у Феодосії, дачею з виноградником поблизу Феодосії, соляним промислом [25, л.1-3].

У 1884 р. С.С.Крим закінчив Феодосійську гімназію, поступив на юридичний факультет Московського університету, але відразу ж перейшов до Петровської сільськогосподарської академії. У 1890 р. він зазнав арешту за участь у студентському русі. Після закінчення академії на початку 1890-х років повернувся до Криму, поступив на службу понадштатним чиновником з особливих доручень в Таврійську казенну палату і в 1892 р. був відряджений у розпорядження податкового інспектора Керченсько-Феодосійської дільниці. З 1894 р. С.С.Крим обіймав посаду помічника бухгалтера Таврійської казенної палати, з 1896 р. – понадштатного чиновника з особливих доручень і податкового інспектора.

У 1898 р. С.С.Крим подав у відставку і займався садівництвом, виноградарством та виноробством, проводив дослідження на Карадагській станції і проявив себе як вчений агроном та винороб. У 1892–1914 рр. він був гласним Феодосійських повітових і Таврійських губернських земських зборів та Феодосійської міської думи, у 1894–1899 рр. – членом повітової лікарської ради, з 1896 р. – членом-представником земства у повітовому комітеті піклування про народну тверезість та повітової переписної комісії. У 1896 р. він обійняв посаду директора Феодосійського тюремного відділення, з 1897 р. – був членом обліково-ссудного комітету Феодосійського відділення Державного банку з торгово-промислових кредитів, у 1895–1899 рр. брав участь у роботі лікарської і ревізійної комісії.

У 1895–1911 р. С.С.Крим був почесним мировим суддею Феодосійського повіту, у 1910–1912 рр. – членом Таврійського у земських і гірничих справах присутствія. Він організував Пастерівську станцію у Феодосії, був ініціатором створення і директором міської публічної безоплатної бібліотеки, почесним членом Феодосійського відділення Російського товариства садівництва, головою сільськогосподарського товариства в Криму, збирачем фольклору, членом Таврійської вченої архівної комісії, ініціатором створення кримського університету. С.С.Крим

був почесним піклувальником Феодосійської чоловічої гімназії, членом Таврійського комітету виноградарства та виноробства, брав активну участь у житті караїмської общини півострову, був висунутий кандидатом на посаду таврійського і одеського караїмського хахама, але від балотування відмовився (1911).

С.С.Крим був учасником земських з'їздів 1904–1905 рр., одним з керівників Таврійського комітету Конституційно-демократичної партії, масоном. Він брав участь у роботі наради земських і міських голів та предводителів дворянства, що відбулася у Москві 24–25 травня 1905 р., і поставив свій підпис під ухваленим зборами текстом петиції імператору Миколі II [324, с.98] 20 березня 1906 р., завдяки високому авторитету, його обрали до першої Державної думи від загального складу виборщиків Таврійських губернських виборчих зборів. В палаті він входив до конституційно-демократичної фракції, підписав законопроект «Про громадянську рівність» [263, с.142].

25 жовтня 1912 р. С.С.Крим був обраний до четвертої Державної думи від з'їзду землевласників, у якій він був понадпартійним. Він був і членом комісій: по використанню державного розпису прибутків і витрат, сільськогосподарської, бюджетної, з питань боротьби з німецьким засиллям, бібліотечної і був доповідачем комісій: використання державного розпису і сільськогосподарської. Примкнув до членів «прогресивного блоку». 9 лютого 1915 р. склав свої повноваження [262, с.304].

21 серпня 1915 р. С.С.Крим був обраний членом Державної ради від Таврійських губернських земських зборів замість Є.В.Рикова, що вибув за закінченням терміну повноважень. У верхній палаті він входив до лівої групи. Його обирали членом бюро Сільськогосподарської наради (1916), членом фінансової комісії (1916–1917), комісії у справах сільського господарства (1916–1917) і особливої комісії по законопроекту «Про заборону забиття з метою продажу телят, а також продажу і купівлі забитих телят» (1916). Був С.С.Крим і членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про зміну чинних узаконень про міри та ваги і про встановлення нових штатів Головної палати мір і вагів і місцевих перевірочних палаток» (1916), «Про заходи щодо скорочення споживання населенням м'яса і м'ясних продуктів від великої рогатої худоби, телят, овець, свиней і поросят» (1916), «Про встановлення Положення про другий загальний перепис населення Російської імперії» (1916) [128-130].

У дні Лютневої революції 1917 р. С.С.Крим перебував у Петрограді. 28 лютого він разом з 22 іншими депутатами верхньої палати підписав листа-телеграму на ім'я імператора Миколи II, у якому містився заклик Державної ради нагально скликати установи народного представництва, відправити у відставку Раду міністрів і доручити особі, що заслуговує на всенародну довіру, представити імператору на затвердження новий склад уряду, «здатного управляти країною у повній згоді з народним представництвом». Після падіння монархії С.С.Крима було призначено

Тимчасовим урядом на посаду комісара з управління націоналізованими підприємствами колишнього удільного відомства. Після травня 1917 р. він був відряджений до Таврійської губернії з метою сприяння утворенню нових продовольчих комітетів і посилення підвозу хліба до станцій і пристаней.

Під час громадянської війни, з 15 квітня 1918 до 15 квітня 1919 рр., С.С.Крим очолював Кримський крайовий уряд, обіймаючи одночасно посаду міністра землеробства та державного майна. Він був одним з ініціаторів утворення Таврійського університету у Сімферополі. За дорученням генерала П.М.Врангеля С.С.Крим займався продажем запасів удільного кримського вина для потреб армії. У квітні 1919 р. він евакувався з французькою ескадрою до Франції, де закінчив вищу сільськогосподарську школу у Монпельє і працював у сфері садівництва та виноградарства, а також на російській зоологічній станції імені професора А.А.Коротнєва у Вільфранжі. Він очолював союз агрономів у Парижі, здійснив поїздки у Палестину для вивчення сільського господарства. С.С.Крим виїжджав до Великобританії у якості експерта, читав лекції на Російських курсах у Франції, був учасником з'їзду арендаторів Франції, працював в інституті Пастера. Він був членом правління Кримського землячества у Франції, заснував у Парижі Караїмське товариство і був його головою, брав участь у видавництві «Російського альманаху» у Франції, писав про виноградарство та виноробство [263, с.142-143].

За благочинницьку діяльність С.С.Крим був нагороджений орденом Святого Станіслава 2-го ступеня.

Риков Євгеній Володимирович народився 5 березня 1838 р., помер після 1915 р. Він був росіянином православного віросповідання, з потомствених дворянів, з 1901 р. – дійсним статським радником, у Таврійській губернії володів маєтком з 590 десятинами землі [41, л.1-2].

Є.В.Риков закінчив академію художеств. У 1873–1892 рр. він був почесним мировим суддею по Мелітопольському округу, гласним Мелітопольських повітових земських зборів, з 1895 р. – членом і головою Мелітопольської повітової земської управи, з 1886 р. – головою з'їзду мирових суддів Мелітопольського округу. У 1876–1909 рр. Є.В.Риков обіймав посаду мелітопольського повітового предводителя дворянства, у 1895–1902 рр. був почесним піклувальником Мелітопольського реального училища і з 1914 р. – почесного мирового судді [41, л.2-5].

11 квітня 1906 р. Є.В.Риков був обраний до Державної ради від Таврійських губернських земських зборів і у 1909 та 1912 рр. переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень і у 1915 р. вибув зі складу палати, у якій входив до лівої групи. Він обирався членом комісій по законопроектах: «Про заходи боротьби з філоксерою та іншими виноградними шкідниками» (1909), «Про користування проточними

водами в Криму» (1909), «Про встановлення Правил виробництва, збереження та продажу виноградного вина та про доповнення і зміни постанов, що охороняють народне здоров'я» (1912), Є.В.Риков обирався і членом групи Міжпарламентського союзу третейського розгляду міжнародних спорів [119-125]. Його подальша доля невідома.

Є.В.Риков був нагороджений орденами Святої Анни 3-го ступеня (1881) і 2-го ступеня (1887), Святого Володимира 4-го ступеня (1885) і 3-го ступеня (1891).

Харківська губернія:

Авдаков Микола Степанович народився 31 березня 1847 р. в станиці Щедринській Кизлярського округу Кавказької області, помер 11 вересня 1915 р. у Харкові. Він був вірменом за національністю, православного віросповідання, з 1910 р. – дійсним статським радником, володів будинком у Харкові. Його річні прибутки сягали 400 тисяч рублів [3, л.1-2].

М.С.Авдаков закінчив Петербурзький гірничий інститут і, отримавши професію гірничого інженера, з 1873 р. працював техніком підземних робіт у Рутченківському гірничопромислового товаристві, а потім і його директором. У 1874 р. його відрядили до Управління справами гірничого і промислового товариства Росії. З 1895 р. він обіймав посаду заступника представника, а з 1909 р. – представника з гірничої промисловості міністерства землеробства і державного майна. У 1878–1915 рр. Микола Степанович був уповноваженим з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії, у 1900–1905 рр. – головою Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. На цій посаді він підписав 29 грудня 1905 р. Пам'ятну записку на ім'я голови Ради міністрів про представництво промисловості і торгівлі в Державній раді і виділення представникам не менше 30 місць. В особистому листі графу С.Ю.Вітте від 24 лютого 1906 р., посилаючись на свій 30-річний досвід з вивчення Росії, просив справити «авторитетний вплив» на призначення його членом Державної ради [3, л.2-6].

Упродовж 1907–1915 рр. М.С.Авдаков був головою Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі, віце-головою З'їзду представників біржових комітетів. З 1909 р. він – член Ради міністра торгівлі і промисловості, член Ради з гірничих справ і приватній гірничій промисловості, у 1909–1913 рр. – представник з гірничої промисловості від міністерства торгівлі і промисловості у Радах з залізничних і тарифних справ, голова правління Товариства Брянських кам'яно-вугільних копалень і рудників, Олексіївського гірничопромислового товариства, товариства торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну тощо. З 1896 р. М.С.Авдаков був членом, у 1912–1915 рр. – головою правління Ленського золотопромислового товариства, директором правління товариства «Російсько-уральське золото», Макіївського металургічного заводу, одним

з засновників і головою Ради товариства «Продвугілля», членом Ради товариства «Продамет», головою Російсько-французької торгової палати. Він представляв в Росії інтереси французького банку «Сосьєте женераль», входив у правління низки промислових товариств, у червні–липні 1915 р. був головою Центрального воєнно-промислового комітету.

У 1880 р. М.С.Авдаков, разом з гірничим інженером М.І.Янішевським, заснував у Харкові орган гірничопромисловців – газету «Южнорусский горный листок», з 1888 р. – «Горнозаводской листок», співробітничав з газетою «Промышленность и торговля». У 1907–1915 рр. він був членом Центрального комітету партії «Союз 17 октября» [263, с.6].

Південноросійська буржуазія, до якої належав і М.С.Авдаков, відзначалась досить високим рівнем соціальної мобільності та громадської активності. Особливо властивими ці якості були південноросійській промисловій еліті. Саме технократи виявились керівним ядром представницької організації гірничопромисловців. Гірничий інженер М.С.Авдаков вже у 1873 р. став директором Рутченківського гірничопромислового товариства, у 1897 – головою правління товариства Брянських копалень і рудників, у 1901 р. – головою адміністрації Генерального товариства доменних печей, залізних та сталеварних заводів у Росії, у 1906 р. – головою правління синдикату «Продвугілля» [243, с.86-87, 95].

Ще 30 грудня 1904 р. було створено всеросійську Раду у гірничопромислових справах – дорадчий урядовий орган. Виступаючи на урочистому відкритті цієї установи, М.С.Авдаков зазначив, що у ній вперше упродовж двохсот років існування гірничої справи представники приватної гірничої промисловості отримали рівні з членами урядових гірничих справ права [109, с.7475-7476]. У жовтні 1905 р. уряд підготував проект «Положення про виборні установи торговельно-промислового класу та про біржовий устрій» Він передбачав створення на основі біржових товариств збори гласних торговельно-промислового класу та їх виконавчого органу – торговельно-промислових управ [64, л.55, 84]. Для обговорення цього проекту Міністерство торгівлі і промисловості скликало у березні 1906 р. нараду представників державних відомств та організацій підприємців, на якій М.С.Авдаков представляв південноросійську гірничопромислову буржуазію [229, с.38]. На широкому колі статистичного матеріалу М.С.Авдаков охарактеризував цілу низку практичних питань розвитку гірничопромислового підприємництва [87; 89].

У 1906 р. М.С.Авдаков був обраний головою Ради з'їздів – постійного виконавчого міжз'їздівського органу гірничих промисловців Півдня Росії – і уповноваженим представником Півдня імперії у загальноросійській Раді з гірничих справ [108, с.7408; 334, с.94].

Микола Степанович усвідомлював необхідність реформування системи державного устрою Росії за участю громадськості у цьому процесі. 19 березня 1905 р. він був членом делегації представників

буржуазії, яку прийняв голова Ради міністрів О.Г.Булигін. У поданій прем'єрові делегацією записці підкреслювалась необхідність залучення до складу учасників наради під керівництвом О.Г.Булигіна промисловців у якості виборних осіб від дорадчих представницьких органів [109, № 17, с.7727-7729]. Активну позицію виявив М.С.Авдаков і під час виборів до Державної думи. На XXXI з'їзді гірничопромисловців Півдня Російської імперії, що відбувся у листопаді 1906 р., М.С.Авдаков підкреслював необхідність обрання до нижньої палати своїх представників незалежно від їхньої партійності. Він вбачав у них гідних виразників інтересів усіх промислових, робітничих та службових прошарків населення південної частини країни [230, с.1-3].

М.С.Авдаков став виборщиком від Комітету Харківської кам'яновугільної та залізоторговельної біржі до Державної ради [229, с.31]. 16 березня 1906 р. М.С.Авдаков був обраний членом Державної ради від промисловості по Харківській кам'яновугільній та залізоторговельній біржі [229, с.31]. У зв'язку з цим він заявив, що відстоюватиме у Державній раді проголошені Маніфестом 17 жовтня 1905 р. принципи і захищатиме інтереси південноросійської промисловості. Член верхньої палати запевнив своїх виборців, що не тільки збереже зв'язок з цією промисловістю, але й докладе зусиль на новій ниві діяльності до її примноження [229, с.56]. І дійсно, в особі М.С.Авдакова південноросійська буржуазія знайшла одного з найбільш авторитетних виразників її інтересів у законодавчих установах [203, с.542]. У Державній раді Микола Степанович брав участь у вирішенні залізничних, податкових, бюджетних, фінансових питань. При цьому він не демонстрував своїх політичних переконань, а перш за все переслідував економічні інтереси. За влучним висловом своїх сучасників, М.С.Авдаков був прихильником тактики «політичного впливу на діловому ґрунті» [324, с.115-116]. Її сутність полягала у максимальному об'єднанні верхів торговельно-промислових верств населення з метою створення могутнього політичного формування, яке було б здатним справляти [336, с.108]. Будучи авторитетним промисловцем і менеджером, володіючи широкими зв'язками у колах столичної бюрократії, М.С.Авдаков переконливо і тактично захищав інтереси південноросійських підприємців в загальнодержавних установах, сприяв піднесенню ролі приватного капіталу та іноземних інвестицій у регіон. Одночасно він був представником і захисником інтересів промислової буржуазії Півдня Російської імперії у Державній раді.

У верхній палаті Микола Степанович входив до групи центру, упродовж 13 липня 1906 – 1 листопада 1913 р. був членом її бюро, у 1906–1913 рр. – головою її торгово-промислової підгрупи. Він виступав проти дій і гасел чорносотенних формувань. Останні намагалися створити Всеросійське національне товариство гірничих інженерів та гірничопромисловців. Однак М.С.Авдаков, як лідер гірничопромислової буржуазії Півдня розцінив таку ініціативу як прагнення влади «впровадити націоналістичні засади в галузі гірничої промисловості» [265, с.163].

Початок першої російської революції 1905–1907 рр. характеризувався системним протестом проти бюрократичної опіки, відсутності громадянських та політичних прав, міцного правового порядку та системи народного представництва на найвищому рівні, який виражався численними записками. Основною вимогою останніх було здійснення докорінних реформ, запровадження громадянських та політичних прав та парламентаризму. 12 березня 1905 р. таку записку опрацювали і представники південноросійської буржуазії. Вона була надіслана урядові саме М.С.Авдаковим 30 березня 1905 р. [271, с.32].

В записці обґрунтовувалась необхідність встановлення в країні стабільної твердої влади та стійкої правової системи. Зокрема, у ній говорилось, що промисловість здатна розвиватися лише за умови існування твердих законів та сильної влади, яка користується загальною повагою і визнанням. Вона може процвітати лише в середовищі здатного споживати її вироби народу. В той же час за існуючого бюрократичного режиму у ухваленні та скасуванні законів спостерігається цілковите свавілля. Саме тому закон не здатен слугувати підставою правильного промислового розрахунку [271, с.32]. Записка піддавала критиці безсилля уряду і зазначала, що початок революції виявив повну неспроможність бюрократичної системи, яка не впоралась з забезпеченням недоторканності майна приватних осіб від руйнівних інстинктів натовпу [271, с.37-39]. Одночасно із запискою М.С.Авдаков від імені Ради з'їздів гірничопромисловців надіслав листа імператору Миколі II з подякою за висловлений у рескрипті від 18 лютого 1905 р. намір здійснити реформу у системі державного устрою [109, №17, с.7719].

Революція 1905–1907 рр. загальмувала розвиток економіки Російської імперії. Найчутливіше вона вразила гірничу промисловість Півдня країни. Оцінюючи ці втрати, М.С.Авдаков зазначав, що фінансове становище кам'яновугільних копалень дійшло межі крайнього фінансового потрясіння [229, с.5-6]. Економічна та соціальна дестабілізація у галузі спонукала гірничопромислову буржуазію виступати за приборкання страйкового руху, встановлення серйозної кримінальної відповідальності за насильницькі дії. У жовтні 1905 р. М.С.Авдаков, як голова Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Російської імперії, звернувся до катеринославського губернатора з проханням негайно надіслати війська до Юзівки, Горлівки, Алмазної та Рутченківських рудників [142, с.97]. Враховуючи необхідність забезпечення інтересів виробництва та деструктивну роль страйків, загрозу з їхнього боку державному ладу, Микола Степанович виявив ініціативу реформування робітничого законодавства. З метою визначення загальноприйнятої позиції всієї південноросійської промислової буржуазії Рада з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії скликала особливу нараду для обговорення становища робітників, яка відбулася у місті Харкові 21 лютого 1905 р. Участь у ній, окрім голови Ради з'їздів М.С.Авдакова, взяли 12 членів Ради та 48 представників гірничих та гірничозаводських

підприємств. Нарада дійшла висновку, що причину робітничих страйків на копальнях та заводах складало не економічне становище робітників, а інтенсивна політична агітація та вплив безпорядків в інших регіонах країни [109, № 9, с.7589; 310, с.78-79].

Нарада, за активною участю М.С.Авдакова, опрацювала і ухвалила робітничу програму гірничопромислової буржуазії, яка охоплювала наступні положення: 1) негайне скорочення робочого дня є неможливим, оскільки воно може обернутися руйнуванням підприємств; 2) запровадження інституту постійних виборних представників від робітничої маси може бути здійсненим лише у законодавчому порядку; 3) нормування заробітної платні є небажаним; 4) понадурочні роботи мають врегульовуватись за допомогою добровільної угоди підприємців з робітниками; 5) категорично має бути відкинута вимога оплати витраченого на страйки часу; 6) звільнення робітників складає компетенцію виключно адміністрації та власників і не підлягає узгодженню з комісією виборних; 7) скасування штрафів є неприйнятним, оскільки воно зменшує можливість впливу на ставлення робітників до своїх обов'язків; 8) вимога безкоштовного забезпечення робітників квартирами, опаленням та водою повинна виконуватись у кожному окремому випадку в залежності від умов; 9) у питаннях призначення та звільнення службовців, майстрів, десятників та інших представників адміністрації на поступки не йти; 10) не погоджуватися з вимогами робітників щодо їх участі у визначенні розцінок заробітної платні [109, № 9, с.7589-7590].

В той же час гірничопромисловці частину вимог сприйняли позитивно. Так, було визнано можливими скасування обшуків на заводах, заміна підрядних робіт артілями, запровадження лікувальних та допоміжних страхових кас з обов'язковою участю підприємців та робітників, підтримка системи державного страхування робітників від нещасних випадків, сприяння поліпшенню морального і культурного виховання робітників за допомогою облаштування бібліотек, читалень, лікарень, шкіл і таке інше [109, № 9, с.7590; 324, с.163]. Таким чином, не дивлячись на те, що робітники висували сформульовані революційними партіями і спрямовані на провокацію і загострення суперечностей між працею та капіталом через свою нездійсненність вимоги, М.С.Авдаков, разом із своїми однодумцями, йшов на не знайомі Росії того часу поступки. І така позиція оберталася активізацією громадсько-політичної діяльності промисловців. Виступаючи на I з'їзді представників промисловості та торгівлі 12–14 жовтня 1906 р., М.С.Авдаков констатував, що пробудження політичної свідомості викликало до життя безліч політичних партій та формувань, але серед них не відчувався голос промисловості та торгівлі, які врешті-решт заговорили [74, л.2-4].

Завдяки своєму авторитету 3 червня 1907 р. М.С.Авдаков був обраний на посаду голови загальноросійської Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі, на якій він перебував до 1915 р. включно [336,

с.98-99]. На цій посаді М.С.Авдаков особливої уваги приділяв реформуванню гірничого відомства. У 1907 р. він виступив з ініціативою створення урядової установи для ефективного завідування гірничими справами в Росії з обов'язковою участю у її роботі представників промисловості. [88, с.11]. М.С.Авдаков пропонував виділити у якості самостійного головне гірниче управління у складі міністерства торгівлі і промисловості, зосередити у ньому усі питання щодо розвитку гірничої справи, надати Раді з гірничопромислових справ права вирішального голосу, підпорядкувати новій урядовій установі усі профільні навчальні заклади, переглянути гірничий статут, відокремити гірничу інспекцію від фабричної тощо [230, с.10-11].

У 1907–1915 рр. М.С.Авдаков обирався членом фінансової комісії, а також членом особливих комісій по законопроектах: «Про закриття порто-франко з привезення іноземних товарів до Приамурського генерал-губернаторства і Забайкальської області Іркутського генерал-губернаторства» (1908), «Про головні підвалини і порядок встановлення зборів з вантажів, що привозяться і вивозяться залізницею, на користь міст» (1909), «Про скорочення числа вихідних днів» (1909), «Для розгляду пропозиції 35 членів Державної ради про скорочення вихідних днів» (1909), «Про подовження дії тимчасового закону про безмитний пропуск із-за кордону морських суден» (1910), «Про право забудови» (1911), «Про видачу з державних коштів Добровільному флоту позики на виплату боргу за придбані пароплави» (1911), «Про страхування робітників від нещасних випадків» (1911), «Про забезпечення робітників на випадок хвороби» (1911), «Про встановлення нового Положення про Добровільний флот» (1912), «Про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються сільськогосподарських машин та знарядь» (1912), «Про спрямування у прибуток казни надходжень з портових зборів» (1912), «Про перетворення Катеринославського вищого гірничого училища на Гірничий інститут» (1912), «Про час виробничих робіт в розташованих у приморських портах і на ріках митних установах з прийняття і відпуску суден, а також про завантаження і вивантаження товарів і винагороду чинів митного відомства за проведення означених робіт в понаднормові часи» (1912), «Про запровадження Бакинського градоначальства» (1912), «Про волосне земське управління» (1915), «Про порядок опублікування зобов'язаними відповідальністю торгово-промисловими, страховими і кредитними установами обов'язкових оголошень» (1915), «Про передачу дільниці казенного шосе з мостом, що належить м. Коломні, у завідування Московського губернського земства і про відпуск земству коштів на переобладнання і утримання означених шосе і мосту» (1915), «Про відпуск з державного казначейства коштів на придбання в казну Строганівської наукової жіночої сільськогосподарської школи» (1915), «Про зміну деяких постанов щодо пробірної частини і про встановлення нового штату пробірних встановлень» (1915), «Про державний розпис на 1915 р.» (1915) [119-128].

Упродовж першої сесії М.С.Авдаков виступив 4 липня 1906 р. лише двічі з короткими поправками до пропозиції Д.І.Багалія стосовно умов проведення закритих засідань Державної ради [119, зас.13, с.2].

Під час обговорення проекту державного розпису прибутків і витрат на 1913 рік М.С.Авдаков констатував: «Ми бачимо сьогодні, що майже нічого не здійснено для розвитку приватної ініціативи і для розвитку самодіяльності в області промислово-торгового законодавства... Ті законоположення, що опрацьовувалися у міністерстві торгівлі і промисловості, ще не отримали жодного вирішення. Не посилатимуся на газетні повідомлення, але у цьому напрямку відчувається, що готується не свобода приватної ініціативи, не виявлення самодіяльності, а різні утиски... Необхідно потурбуватися про розвиток приватної ініціативи, про розвиток самодіяльності в приватній промисловості, оскільки той напрямок, що спостерігається сьогодні, а саме прагнення казни забрати у свої руки всілякі промислові підприємства, є шкідливим напрямком і напрямком цей промисловості загрожує» [126, ст.2445-2446].

М.С.Авдаков за заслуги перед державою та суспільством був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня (1881), 2-го ступеня (1895) і 1-го ступеня (1914), Святої Анни 3-го ступеня (1887) і 2-го ступеня (1898), Святого Володимира 4-го ступеня (1900) і 3-го ступеня (1912).

Багалій Дмитро Іванович народився у м. Харкові 26 жовтня 1857 р., помер у тому ж місті у 1932 р. Він був українцем («малороссом»), православного віросповідання, з міщан (син київського ремісника). Одружений, мав трьох дітей.

Д.І.Багалій закінчив приходське училище і 2-у Київську гімназію з золотою медаллю, після чого поступив до Київського університету, де був членом української національної групи «Кош» і мав репутацію українського патріота. За участь у студенських заворушеннях виключався на півроку з університету. На цей термін перевівся до Харківського університету, після чого повернувся до Київського університету. Після його закінчення у 1880 р. Д.І.Багалій залишився при кафедрі для підготовки до професорського звання. У 1882 р., після захисту дисертації на тему «Історія Сіверської землі до половини XVI століття», він став магістром російської історії і з 1883 р. працював на посаді штатного доцента Харківського університету на кафедрі російської історії [4, л.1-6; 90, с.71-74, 80].

Одночасно Дмитро Іванович завідував історичним архівом м. Харкова і читав лекції на харківських Вищих жіночих курсах. Після захисту у 1887 р. докторської дисертації «Нариси з історії колонізації степної окраїни Московської держави» він отримав наукову ступінь доктора історичних наук, посаду екстраординарного професора, а в 1889 р. –

ординарного професора Харківського університету. У 1887 р. Д.І.Багалій брав участь, як депутат від Харківського університету, у засіданнях 7-го Археологічного з'їзду у Ярославлі. У 1887 р. його обрали у члени Рязанської губернської вченої архівної комісії та дійсні члени Тамбовської губернської вченої архівної комісії. З 1888 р. він – член-співробітник Археологічного інституту у Санкт-Петербурзі, з 1889 р. – член Орловської губернської ученої архівної комісії, з 1908 р. – заслужений професор, а з 28 жовтня 1906 р. до 1911 р. – ректор Харківського університету. З 1905 р. Д.І.Багалій входив до Конституційно-демократичної партії, упродовж 1893–1905 рр. був головою Правління Харківської громадської бібліотеки і з 1890 р. – членом Харківського історико-філологічного товариства і дійсним членом Московського археологічного товариства, а з 1901 р. – членом Кубанського статистичного комітету [263, с.13].

Українські університети відігравали велетенську роль у формуванні національної свідомості народу. Першим з них виявився Харківський університет, який було відкрито у 1805 р. Історик ХДУ В.В.Кравченко справедливо зазначав, що після цієї події маленьке губернське містечко перетворювалося «на центр гігантського навчального округу», до якого входили землі російського південно-східного прикордоння, колишні козацькі області Слобожанщини, Запорожжя, Лівобережної України, Дону та Кубані, а також новоприєднані до імперії регіони Причорномор'я та Кавказу [308, с.6]. До того ж цей університет не мав попередників на цій території і його виникнення було не стільки реформуванням наявної, на той час переважно духовної освіти, скільки створенням нової, світської [308, с.6]. В.В.Кравченко додавав, що з усіх університетів, що в різний час виникали на території України, лише історія Харківського охопила собою увесь період українського національного відродження ХІХ – початку ХХ ст. Цей науково-освітній центр відіграв досить помітну роль у власне українській історії. Університети перетворювалися на важливі осередки просвітницької культури, а їхнє значення виходило далеко за межі суто освітніх і наукових завдань: «університети перетворювалися на анклав громадянського суспільства там, де закони найчастіше підмінялися або традиційною мораллю, або волею чи свавіллям «влада імущих» [308, с.7]. Протягом ХІХ – на початку ХХ ст. ліберальна професура боролася за демократизацію та автономію університетів, і ця боротьба підтримувалося активною участю громадськості, як складової частини більш широкого руху за демократизацію всієї країни. Університети відігравали у цьому процесі ключову та організуючу роль і виступали у ролі своєрідних барометрів та впливових чинників внутрішньополітичного життя [308, с.8].

Державний радник Д.І.Багалій, який вчився у Київському і працював у Харківському університетах, залишив у своїй «Автобіографії...» деякі спогади про ці навчальні заклади. Він писав з цього приводу, що історико-філологічний факультет Київського університету протягом його навчання у ньому (1876–1880 рр.) дав йому дуже багато знань з різних дисциплін. За

його висловом, викладачі здебільшого стояли на високому рівні і задовольняли запити студента щодо всесвітньої та російської історії. «Тут, на моє велике щастя, – підкреслював майбутній вчений і державний радник, – я мав за свого керівника голову тодішньої документальної школи в українській історії – В.Б.Антоновича. Він дав мені спромогу вийти на науковий шлях. Були й такі, що давали мені й усім нам дуже мало, іноді нічого; але негативні постаті не робили на нас впливу, бо ми добре розуміли їх розумове й моральне вбозтво» [90, с.84].

Одночасно Д.І.Багалій коротко відповідав на власне питання: що являв собою в ті роки Київський університет у його цілому, як вища школа? Юнак вступив до нього у перехідну добу університетського статуту 1863 р., коли царське самодержавство, його бюрократія та міністерство народної освіти готувалися скасувати цей найліберальніший статут і замінити його на статут 1884 р. На чолі міністерства народної освіти з 1866 до 1880 рр. «стояв великий реакціонер і прихильник класицизму» граф Д.А.Толстой, який не міг співчувати університетській автономії, а його славнозвісний «класицизм» у вищій школі давався у знаки саме історично-філологічним факультетам. Київська адміністрація також не відзначалася лібералізмом. Саме у рік вступу Д.І.Багалія до університету було видано «ганебний наказ 1876 р., що забороняв українську літературу», а перед цим відбувся розгром «Юго-Западного Отдела Русского Географического Общества в Киеве» і виїзд М.П.Драгоманова за кордон. Серед професури почала дедалі більше набирати сили реакційна націоналістична партія, яка особливо виявила себе після запровадження нового статуту 1884 р. [90, с.84].

Навчання у Київському університеті справило великий вплив на формування світогляду Д.І.Багалія завдяки викладацькому науковому рівню та світогляду викладацького складу. Зокрема, у своїй «Автобіографії...» майбутній вчений констатував, що на 14 професорів історично-філологічного факультету 9 були видатними, а 5 з них були відомими в Російській імперії і навіть у Європі. «І – це особливо важно було для мене, – продовжував він думку, – на історичному відділі, де я вчивсь, скупчилися справді видатні сили і як викладачі, і як вчені» [90, с.74]. Д.І.Багалій згадував історика В.Б.Антоновича, що заснував «дуже коштовну для початкової історії України» Київську школу, яка висувала на перше місце краєвий і федеративний устрій стародавньої Руси-України і виступала проти централістських тенденцій у російській і українській історії С.М.Соловйова та його школи. Разом з тим В.Б.Антонович зміцнював громадський науковий зв'язок з своїми слухачами-українцями у власному кабінеті з його велетенською бібліотекою, куди увійшло мало не все необхідне, цінне і рідкісне в усіх галузях українознавства [90, с.75-78]. «Почав спеціалізуватися я в галузі української історії ще за студентських часів, – констатував автор «Автобіографії...», – отож вплив на мене Володимира Боніфатійовича був найбільший» [90, с.78]. Згадував

Д.І.Багалій і В.І.Іконнікова, Ф.Я.Фортинського, І.В.Лучицького, А.А.Котляревського, А.А.Козлова, О.Ф.Кістяковського [90, с. 79-84].

Певну роль у формуванні світогляду та особистості Д.І.Багалія відіграло і короткотермінове навчання у Харківському університеті. Саме тут він захопився творами В.Г.Белінського, М.О.Добролюбова, Д.І.Писарева, М.Г.Чернишевського, І.С.Тургенева. Великий вплив на студента справили лекції «геніального О.О.Потебні». З почуттям пошани згадував він також професорів Ф.А.Зеленогорського, В.К.Надлера, М.М.Петрова, А.С.Лебедева. Харківський університет поширив знання Д.І.Багалія з тих дисциплін, що виходили за межі історії [90, с.85-87]. «Перебування моє в Харкові, – зазначав він у «Автобіографії...», – стало немов за першу екскурсію туди, за пролог до мого дальшого довгочасного перебування в ньому» [90, с.87].

Д.І.Багалій писав про спадкоємний зв'язок між університетами, у яких він вчився і працював. «Я поніс з Києва на схід у центр Слобожанщини – Харків..., – читаємо ми далі в «Автобіографії...», – усе, що здобув у київській українській документальній школі свого вчителя В.Б.Антоновича для викладів у Харківському університеті. У цьому полягала моя сила, що перейняв я в своїй метрополії – Києві й Київському університеті, і переносив на нове огнище науки та культури – у Харків... Нарешті, я йшов до Харківського університету, як свідомий український діяч, що ним мене утворило моє київське оточення, щоб розробляти там непорушену ще зовсім цілину – краєву історію Слобідської України і тим виконувати обов'язок українського громадянина... Переселившись до Харкова, я поніс з собою туди українську ідеологію Київської Старої Громади і Молодої Громади Коша» [90, с.91, 96].

У цьому місті Д.І.Багалій став на визвольний шлях щодо українського слова, продовжуючи тут давню традицію Харківського університету та його діячів українського відродження. Він зазначав, що Харківський університет протягом цілого століття провадив освітню роботу здебільшого серед українського народу, а наукові інтереси його кращих викладачів, зокрема, А.Л.Метлинського, В.І.Срезневського, М.І.Костомарова, О.О.Потебні та інших «були тісно зв'язані з українською народною словесністю й літературою» [90, с.123]. За часів праці Д.І.Багалія у Харківському університеті, за його словами, було чимало дуже видатних і з наукового, і з громадського боку професорів: Б.М.Ляпунова, В.А.Стеклова, Л.Л.Гіршмана, В.П.Бузескула, М.Ф.Сумцова, М.А.Градескула, А.П.Грузинцева, С.М.Кульбакіна, В.Ф.Левитського, М.І.Палієнка, П.П.Пятницького, І.Г.Оршанського, Л.В.Рейнгарда, Д.М.Овсянико-Куликовського, М.Ф.Мельникова-Разведенкова, Д.М.Сінцова, В.Ф.Тімофєєва, В.Я.Данилевського, О.М.Краснова, О.М.Анциферова, І.М.Оболенського, К.М.Георгієвського, Л.В.Орлова та інших [90, с.127]. «Харківський університет, – писав Дмитро Іванович в «Історії Слобідської України, – взагалі був прихильний до українознавства і дав чимало славетних діячів на сій ниві. Він з самого початку свого

існування добре зрозумів, що окрім загальної мети – утворення науки і викладання лекцій – перед ним, яко краєвим центром освіти, поставлена ще одна поважна мета – працювати на користь тієї країни, де він заснувався, для того населення, яке зробило такі величезні жертви для можливості мати вищу школу у своєму рідному краї. – у Слобожанщині... Це повинні твердо знати усі теперішні університетські діячі і все сіспільство, коли воно підіймає питання про відносини університету до України... І можна тільки висловити бажання..., щоб тепер праця університету у цьому напрямку поширилася, а не зменшилася, а особливо – щоб не було ніякого ворогування проти сього поширення» [95, с.218-219].

Харківський, Київський і Новоросійський (Одеський) університети справляли помітний вплив на формування громадської думки на теренах України. За висловом В.В.Кравченка, особливу роль у підготовці кадрів для українського національного руху відігравали Київський та Харківський університети, де з середини ХІХ ст. сформувалися напівлегальні українські громади, що включали в себе як професорів, так і студентів [99, с.10]. Студенти-українці Харківського університету наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сприяли політизації українського руху, який до того часу розвивався переважно в культурницькому напрямку. В той же час університетські викладачі продовжували вирішувати просвітницькі завдання національного руху і створювали українознавчі кафедри і наукові осередки в університетах [99, с.10].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століть на фоні піднесення національної свідомості спостерігалось посилення інтересу до регіональної історії. Яскравим прикладом цього були праці Д.І.Багалія, В.О.Барвінського, М.С.Дрінова, О.Я.Єфименко, О.О.Потебні, М.Ф.Сумцова та інших. Значна роль у даному процесі належала Харківському історико-філологічному товариству (ФІФТ), що виникло у 1877 р. на базі історико-філологічного факультету університету. У 1879 р. товариство створило історичний архів, у якому вже на початку 90-х років ХІХ ст. зосереджувалося понад 52 тисячі справ. На той час це було найбільше сховище документів з історії Лівобережної України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

ФІФТ створило комітет з видавництва літератури, який до 1909 р. опублікував 117 назв книг загальним накладом 2,5 мільйонів примірників. За ініціативою товариства створювалися безкоштовні громадські бібліотеки та читальні. Завдяки цьому Харківська губернія на початку ХХ ст. за кількістю бібліотек посідала друге місце в Російській імперії [296, с.27]. За роки свого існування Харківське історико-філологічне товариство (1877–1919) виховало багато краєзнавців, які очолили чисельні краєзнавчі осередки не тільки на Харківщині, але й в усій Україні. І в авангарді такої роботи стояли харківські вчені такого масштабу, як О.Потебня, Д.Багалій, Є.Редін, М.Сумцов, М.Дрінов, О.Кирпичников та інші [376, с.28]. В цілому сильний поштовх у процесі розвитку

краєзнавства надали класичні українські університети, що були відкриті у 1805 р. у Харкові, у 1834 р. у Києві та у 1865 р. в Одесі [298, с.28]. Оскільки ж університетська система того часу була форпостом русифікації, вчені, які цікавились минулим України, поставали перед необхідністю пошуку інших форм об'єднання і координації своїх зусиль стосовно наукових досліджень за межами університетів. Наукові товариства і виявились такою формою. ФІФТ видало 21 том «Сборника ХИФО» з багатьма аналітичними статтями з української історії та культури, а також унікальними фольклорно-етнографічними матеріалами [298, с.29].

Фактично краєзнавство ФІФТу за своїм змістом і спрямуванням було українознавством. І воно знайшло яскраве втілення в життя у науковій творчості Д.І.Багалія, який багато зробив для вивчення історії Слобожанщини, Лівобережної та Південної України XV-XVIII ст. Д.І.Багалій вважав, що історію України потрібно вивчати як окрему дисципліну, а не як складову історії Росії. Обласна історія України виявилась головним предметом його наукових занять [85]. Вчений говорив про його прагнення «зробити щось для самосвідомості того народу», з якого він вийшов [85].

Д.І.Багалій виявляв інтерес до історії Слобожанщини у кількох напрямках своїх наукових досліджень. Перш за все це була історія міста Харкова та Харківського університету. Поряд йшли питання заселення Слобідського краю, його матеріальної культури, духовного життя, біографічні нариси місцевих діячів. Окремо можна поставити видання творів українського філософа Г.С.Сковороди. Однак найяскравіше таланти Д.І.Багалія-краєзнавця знайшов прояв у фундаментальному дослідженні історії м. Харкова. Вона складала ґрунтовно опрацьовану наукову історію, якої не знало жодне місто Російської імперії [298, с.32]. Праця містила вичерпну інформацію про промисловість, торгівлю, стан освіти, побут, звичаї і таке інше [94].

Харківський університет виявлявся осередком впливу на формування громадської думки напередодні першої російської революції. Так, з початком російсько-японської війни один з приват-доцентів у своїй лекції торкнувся питання про її можливі наслідки, після чого був позбавлений права працювати в закладі. В лютому 1904 р. в університеті розпочалися студентські сходки протесту проти зовнішньої політики уряду. Вони закінчились лише у березні виключенням з університету 56 осіб та іншими покараннями багатьох студентів [222, с.304]. За таких обставин Д.І.Багалій, одночасно з науковою працею, брав активну участь у громадській діяльності, зокрема, таких суто громадських організаціях Харкова як Харківська Громадська Книгозбірня, Видавничий Комітет Харківського Товариства Освіти та його допоміжних організацій, Харківський Міський Музей, Харківське міське самоврядування [90, с.175].

10 квітня 1906 р. Багалій Д.І. був обраний членом Державної ради від Імператорської Академії Наук та університетів [118, с.578]. «До Державної Ради, – згадував він в «Автобіографії...», – я вступив не за призначенням од уряду, але мене обрали Академія Наук і всі російські університети, у тому числі й троє українських – Київський, Харківський та Одеський. Тим-то і свою діяльність там я визнаю також по суті за громадську» [90, с.175].

Від самого початку функціонування верхньої палати народного представництва він розпочав активну діяльність і виявився автором одного з трьох проектів «адреси» імператорові [119, зас.3, прилож., с.28]. Породжена міжнародною парламентською практикою традиція передбачала необхідність офіційної відповіді народних обранців на тронну промову монарха. І обидві новостворені законодавчі установи Російської імперії – Державна дума та Державна рада протягом першого тижня свого функціонування доклали зусиль до опрацювання і ухвали «адреси».

Вже на самому початку підготовчої роботи до укладання тексту «адреси» виникло питання щодо поєднання різних політичних підходів до його вирішення. Деякі державні радники вважали, що у сенсі партійної боротьби верхня палата народного представництва повинна відрізнитися від «народної», тобто нижньої, і що у ній не повинно бути партій. Інші ж розуміли і неможливість уникнути появи партій взагалі. Так, Д.І.Багалій, дискутуючи з приводу утворення комісій, вважав, що у вирішенні цього питання «більш правильним виглядав би розподіл відповідно до політичних платформ» [119, зас.9, с.6]. «Вважаю у найвищій мірі важливим, – продовжував він свою думку, – щоб під час утворення комісій до них ніхто не потрапляли по можливості представники усіх наявних у Державній раді течій, щоб у цих комісіях рівним чином було забезпечено інтереси і меншості, і більшості» [119, зас.9, с.6]. Д.І.Багалій доходив висновку, що поступово і у Державній раді розпочнеться виникнення партій. «Сьогодні ми не маємо ніякої боротьби або різкої визначеності партій, – підкреслював він. – Якщо ми ще щось і маємо цього часу, то це цілу низку невеликих груп більшої чи меншої чисельності, які поволі переходять одна в іншу» [119, зас.8, с.9].

Першою організаційно сформувалася ліва група Державної ради, до якої входили в основному представники науки, у тому числі і Д.І.Багалій. «У Державній Раді, – писав він у своїй «Автобіографії...», – ми становили собою дуже невелику групу лівих (лівішої од неї там вже не було). Наша роль зводилася до того, щоб одстоювати на спільних зібраннях Ради прогресивні законопроекти Державної Думи, робити радикальні декларації, що наганяли жах на голову Ради і на вельможних консервативних призначених членів Ради; нарешті – щоб провадити ділову роботу в таких важливих постійних комісіях, як фінансова або законодавча» [90, с.185]. Д.І.Багалій говорив також про «махрових» ретроградів серед призначених членів Державної ради, зокрема, про її голову М.Г.Акімова, який «поводивсь з радниками «брутально, глузливо, наче вчитель кріпацьких часів з школярами» [90, с.185]. Перелік

продовжувався іменами П.М.Дурново, В.Й.Гурко, В.К.Саблера, О.С.Стишинського, М.Ф.Сухомлінова, В.Б.Фредерікса, О.М.Шварца, Б.В.Штюрмера, І.Г.Щеглової та інших[90, с.185]. Саме Д.І.Багалій виявився найактивнішим членом лівої групи. Так, протягом п'ятнадцяти засідань першої сесії Державної ради він виступив 81 раз і був особистим автором лівого проекту «адреси» та другим після центриста С.С.Манухіна, який брав слово 106 разів у якості голови комісії з укладання наказу палати (*підрах. автором*).

Відповідно до поляризації політичних сил, що почала проявлятися з перших же кроків діяльності Державної ради, в останній виникли три проекти «адреси»: лівий, тобто ліберальний, запропонований професором Д.І.Багалієм, правий – Ф.Д.Самаріним і центристський – колективом державних радників [119].

Під час обговорення проектів «адреси» Д.І.Багалій звернув увагу на необхідність визначити характер його змісту, який, на його погляд, має бути двох типів. Перший тип полягав би у висловленні лише почуття вдячності за дарування милості, а другий – у викладенні програми з визначенням основних цілей, які ставить перед собою Державна рада, і умов, за яких виявилась би найбільш плідною її робота. На глибоке переконання Д.І.Багалія, необхідно обрати другий тип. Перший є неприйнятним через те, що, по-перше, у привітальному слові імператора означено деякі найважливіші задачі палати. По-друге, він не відповідав би новому характеру Державної ради, яка у значній мірі перетворилася на представницьку установу. По-третє, він збудив би проти державних радників громадську думку країни [119, зас.3, с.9].

Виходячи із сказаного, Д.І.Багалій ставив питання: яким же має бути реальний зміст «адреси» верхньої палати? І відповідав: окрім висловлення почуття вдячності за запроваджене народне представництво, яке увело Росію до складу Західноєвропейських правових держав, необхідно обрати з чисельного кола задач першорядної важливості те, що видається нагальним і найважливішим. Тільки за такої умови зміст «адреси» виявиться цілісним, а не випадковим. Висхідним пунктом «адреси», на думку промовця, мало бути висвітлення шляху, яким має намір йти оновлена Державна рада у повній відповідності до зміненого державного ладу – з 27 квітня без сумніву вже *конституційним*, – і до назрілих і усвідомлених народом потреб доби (*курсив – у тексті*) [119, зас.3, с.10].

Проект Д.І.Багалія передбачав широку освіту народних мас на підставі загального навчання і піднесення їхнього добробуту, для чого необхідне докорінне вирішення аграрного і робітничого питань [119, с.28]. У проекті йшла мова про перехід Росії на шлях свободи і права, у зв'язку з чим першим кроком законодавчої діяльності палат народного представництва має виявитись здійснення проголошених маніфестом 17 жовтня 1905 р. докорінних реформ, рівності усіх громадян перед законом і рівноправності усіх народностей, що населяють Росію, за умови реорганізації місцевого самоврядування на принципах самодіяльності, без чого є не можливим

зміцнення внутрішньої єдності і могутності держави [119, с.28]. Найшвидше вирішення усіх цих завдань автор проекту вбачав у необхідності дружнього єднання праці Державної ради та Державної думи, а також у тому, що уряд повинен користуватися довірою її більшості [119, с.28]. Проект закликав монарха здійснити повну політичну амністію – до помилування усіх, хто у прагненні до якнайшвидшого досягнення політичної свободи, що зараз вже втілюється в життя, переступили означені законом межі [119, с.28]. Саме у втіленні в життя останнього акту – повної політичної амністії – ліберальний проект вбачав межу, що відокремлює стару Росію від нової, яка починає відроджуватися [119, с.28].

Обстоюючи висунуті у проекті «адреси» вимоги, Д.І.Багалій заявляв, що благо народу повинне бути єдиною метою та піклуванням Державної ради, і тільки воно, а не приватні, національні, класові чи станові інтереси, може слугувати основним критерієм у вирішенні усіх питань. І першим кроком на цьому шляху мають бути права громадян: недотоканність особи, рівність усіх перед законом, свобода слова, віросповідання, друку і таке інше, з одного боку, і рівноправність усіх народів, що населяють Росію, з іншого боку. Справедлива повага до національностей приведе до взаємної довіри і надихне усіх на зміцнення не тільки зовнішньої, але і внутрішньої єдності Росії. Але для вирішення цих задач і взагалі для найбільших результатів діяльності Державної ради бажана наявність деяких сприятливих умов, як наприклад, принципове визнання Державною радою необхідності роботи у дружньому єднанні з виразницею народних інтересів – Державною думою [119, зас.3, с.10].

Державний радник вбачав у єдності законодавчої діяльності обох палат народного представництва запоруку зміцнення зовнішньої і внутрішньої єдності Росії. «Для найбільшої плідності результатів нашої діяльності, – підкреслював автор проекту, – є бажаним перш за все принципове визнання Державною радою необхідності роботи у дружньому єднанні з виразницею народних інтересів Державною думою» [119, зас.3, с.10]. Одночасно радник наголошував і бажаність того, щоб уряд користувався довірою більшості Думи. «Не можна заперечувати велетенського значення і ще одного чинника, – підкреслював Д.І.Багалій. – Бажано, щоб уряд користувався довірою більшості Державної ради утворити Кабінет міністрів у складі лівих прогресистів та центристів».

Можна сказати, що і заклики представників лівої групи, і відгуки на них центристів мали певні практичні результати. Так, центристи відіграли вирішальну роль у тому, що думський законопроект про скасування смертної кари Державна рада не відхилила протягом першої сесії. Після бурхливих дебатів законопроект повернувся до комісії у складі п'ятнадцяти осіб, десять з яких були центристами [119, зас.10, с.1]. У той час як праві вимагали безумовного відхилення ухваленого Державною думою законопроекту про скасування смертної кари, представники центру схилилися до компромісу з нижньою палатою: збереження смертної кари лише стосовно царевбивць, зрадників та учасників збройних повстань [119,

зас.9, с.9, 23-26, 31, 32, 34; зас.11, с.25]. Центристи відіграли вирішальну роль і в ухваленні не урядового, а думського законопроекту щодо надання допомоги населенню, яке постраждало від неврожаю [119, зас.11, с.1-21].

Позиція центрислів справила вплив на урядові кола: у червні 1906 р. виявились ознаки відгуку членів і навіть представників уряду на заклик Д.І.Багалія щодо формування думського кабінету міністрів у складі лівих прогресистів та центрислів. 1-го червня 1906 р. лідер центрислів О.С.Єрмолов звернувся до голови першої Державної думи С.А.Муромцева з листом, у якому просив допомоги в організації зустрічі з П.М.Мілюковим [1]. «Я вважаю за можливе виступати кандидатом на посаду голови Ради міністрів, – констатував автор листа..., – бажав би переговорити з паном П.М.Мілюковим відносно інших можливих комбінацій..., виявити собі його погляд на утворення майбутнього міністерства. Я мав днями тривалу розмову з Государем на цю тему і, цілком імовірно, буду незабаром у Петергофі й ще раз» [1]. П.М.Мілюкова підтвердив факт такої зустрічі [168, т.2, с.379]. «Муромцев мені сказав, – згадував П.М.Мілюков у своїх «Споминах», – що Єрмолов бажає зі мною познайомитися як з одним з можливих кандидатів. Сам Єрмолов розпочав розмову заявою, що розмовляє зі мною «за дорученням Государя». У досить доброзичливому тоні бесіда велася на загальні політичні теми, на подробицях Єрмолов не зупинявся... Вочевидь, необхідно було отримати скоріше загальне враження про особу, ніж про політичну програму. Муромцев... сповістив мені потім, що враження було благоприємним. Це було видно і з того, що потім, теж «за дорученням Государя», я отримав запрошення поговорити з самим Столипініним» [168, т.2, с.379]. З останнім розмова носила ще більш узагальнений розвідувальний характер [168, т.2, с.383, 385]. Найбільш детальну розмову вів з П.М.Мілюковим комендант царського палацу Д.Ф.Трепов 168, т.2, с.377-378].

Торкаючись програми, П.М.Мілюков висунув низку вимог: утворення відповідального уряду з думської більшості, примусове відчуження приватних земель, амністія, загальне виборче право, перегляд «основних державних законів», нова, укладена установчою владою Державної думи конституція, скасування Державної ради [168, т.2, с.377-378]. На здивування П.М.Мілюкова, Д.Ф.Трепов погодився з усіма пунктами, висловивши лише три застереження: монарх, а не Дума, проголошує відчуження земель, затверджує думську конституцію і виключає з амністії помилування царевбивць [168, т.2, с.378]. Д.Ф.Трепов підготував для Миколи II список низки кандидатів у міністри майбутнього думського уряду:

«Голова Ради міністрів – Муромцев
Міністр внутрішніх справ – Мілюков чи Петрункевич
Міністр юстиції – Набоков чи Кузьмін-Караваєв
Міністр іноземних справ – Мілюков чи О.П.Ізвольський
Міністр фінансів – Герценштейн
Міністр землеробства – М.М.Львов

Державний контролер – Д.М.Шипов

Міністри військовий, морський, двору – на розсуд Його Величності» [168, т.2, с.380].

Слід зауважити, що різні переговори чи ознайомлювані бесіди поміж міністрами, центристами Державної ради і лідерами кадетів дійсно мали місце. Однак, що стосується позиції Миколи II у питанні про створення думського «уряду довіри» та здійснення поступок відвертим ворогам монархії, то це далеко не відповідало дійсності. Про це свідчив і С.С.Ольденбург. «У другій половині червня виникли завзяті слухи про можливість думського міністерства, – писав він з цього приводу. – Государ навряд чи сам коли-небудь погоджувався на такий крок. Його відношення до цієї Думи було достатньо визначеним, але він не перешкоджав наближеним до Нього особам, у тому числі і Д.Ф.Трепову, «здійснювати глибоку розвідку у ворожому таборі» [322, с.330].

П.М.Мілюков також наводив у своїх «Спогадах» окремі висловлювання монарха у його бесідах з міністром фінансів В.М.Коковцовим стосовно дій наближених до нього осіб, які, на його думку, були «дещо наївними у розумінні державних справ, але добросовісно шукали вихід з тяжкого становища» [168, т.2, с.379]. «Я можу сказати вам зараз, – іншого разу говорив монарх В.М.Коковцову, – що я ніколи не мав наміру пускатися у невідому мені далечінь... І зараз у мене немає права відмовлятися від того, що мені заповідано моїми пращурами і що я повинен у цілості передати моєму синові» [168, т.1, с.385-386]. Однак якої б оманної позиції не дотримувалися монарх та його оточення, центристи Державної ради та кадати Державної думи дивилися на можливість утворення «уряду довіри» серйозно, і навіть невинні безрезультатні переговори червня 1906 р. виявляться у 1915 р. прецедентом для створення міжпалатного «прогресивного блоку», найважливішою вимогою програми якого був відповідальний перед народним представництвом «уряд довіри». І, безперечно, це було певною заслугою Д.І.Багалія.

Д.І.Багалій підкреслював і необхідність вирішити питання щодо амністії. Саме у цьому вчений вбачав основний зміст «адреси» [119, зас.3, с.10]. Він наголошував, що необхідність амністії диктується не тільки почуттями, але й міркуваннями холодного розуму, вимогами політичної мудрості. І для членів Державної ради особливе значення можуть мати саме аргументи другої категорії. Виходячи з останньої, Д.І.Багалій виклав кілька таких аргументів. Він продовжував, що усі так звані політичні злочини спрямовувались на зміну існуючого державного ладу. Зараз цей лад змінено і Росія перетворюється на державу правову. Багато дій, що були злочинними з точки зору попереднього політичного порядку, зараз такими вже не виявляються чи відносяться до більш легкої категорії злочинів. Він доходив і того висновку, що серед засуджених і в особливості адміністративно-засланих є маса невинних осіб [119, зас.3, с.10].

З іншого боку, за висловом промовця, суспільство не визнавало законними і відповідними почуттям справедливості тимчасових законів, що видавалися у цей тяжкий перехідний час, оскільки вони йшли наперекір проголошеним Маніфестом 17 жовтня свободам. Виходячи з цього, державні радники взяли до уваги найбільш колосальну цифру постраждалих і додати до неї масу безумовно неповинних жертв: їхніх дітей, дружин тощо. Необхідно також серйозно рахуватися Державній раді, як пов'язаній зараз в особі її обраних представників з суспільством, з могутньою силою громадської думки, яка знайшла собі яскраве і красномовне вираження у постанові Державної думи про повну амністію.

Д.І.Багалій констатував далі, що деякі депутати верхньої палати також отримали мандати про амністію від своїх виборців. Багато людей відчують також моральну незручність користуватися плодами політичної свободи у той час, як значна частина чисто ідейних борців за свободу томиться у в'язницях і засланнях. За таких обставин краще за все для уряду рішучо порвати зв'язок з старим режимом, забути про нього і змусити забути про нього усе суспільство. За нового порядку репресивна система виявляється несумісною з народним представництвом, оскільки ці поняття взаємно виключають одне другого. «Я особисто, наприклад, бажав би найбільш широкої амністії, – констатував Д.І.Багалій, – оскільки тільки вона є здатною, на мою думку, покласти грань між похмурим минулим і світлим майбуттям» [119, зас.3, с.11].

Активну участь Д.І.Багалій брав і в роботі з опрацювання Наказу Державної палати. Він прискіпливо вивчив проект Наказу, додатки до нього і дійшов висновку, що комісія з його укладання виконала своє завдання досить досконало. Однак, на його думку, на допомогу їй має прийти якомога більше число членів Державної ради для того, щоб цим Наказом були забезпечені інтереси усього складу, усіх тих груп і течій, які у палаті представлені чи можуть виникнути у найближчий час. Він наголошував, що, за висловом одного з авторитетних дослідників Західноєвропейського парламентаризму, Наказ складає такого роду акт, який часто може виявитись чи не важливішим за саму конституцію. Наказ визначає найближчим чином внутрішнє життя і порядок діяльності установи [119, зас.6, с.8].

Д.І.Багалій говорив, що в основу проекту Наказу Державної ради покладено головним чином джерела літературні. І це було неминучим і викликалося тим, що історія палати не мала досвіду, яким можна було б зараз скористатися. Таким чином, першоджерелами Наказу виявились Накази відповідних Західноєвропейських установ. Однак, в цих Наказах мова йде не про те, яким є насправді внутрішній розпорядок у парламентах, а містяться лише вказівки на те, яким він повинен би бути. Ці Накази фактично містили законодавчі норми, однак вони не повідомляли про вироблену життям практику. І з подібними обставинами потрібно рахуватися, оскільки невідомо, наскільки окремі параграфи означених Наказів вважаються доцільними чи, можливо, застарілими і

непридатними тощо. Державний радник зазначав, що з метою заповнення такої істотної прогалини Державна канцелярія видала особливу брошуру у 120 друкованих сторінок з заголовком «Нариси внутрішнього життя представницьких установ Західної Європи», яка, однак, на погляд промовця, своєї мети не досягла через суб'єктивізм її авторів. А тому Д.І.Багалій пропонував членам палати користуватися першоджерелами [119, зас.6, с.8-9].

Обговорюючи Наказ Державної ради, Д.І.Багалій торкався і окремих його положень, як наприклад, визначення умов надання відпусток членам палати із збереженням місячного утримання. Він констатував, що обирани державні радники не повинні в інтересах справи втрачати зв'язок із своїми виборцями, що обумовлює необхідність не однієї відпустки, а можливо і кількох на рік. По-друге, посада члена Державної ради виявляється сумісною з багатьма іншими посадами. Так, предводителі дворянства, представники від університетів, представники від торгівлі зберігають свої посади і звання. За таких умов Д.І.Багалій вважав за абсолютно необхідне внести до Наказу вказівку на те, скільки разів можна, із збереженням утримання, користуватися відпусткою, яка викликається тією чи іншою серйозною обставиною, тому що для такої відпустки потрібне мотивування. Він вважав за максимум дві подібні відпустки [119, зас.7, с.11]. Говорив Д.І.Багалій і про необхідність передбачення Наказом забезпечення утримання обраних і призначуваних державних радників у випадку захворювання [119, зас.7, с.11-12].

Д.І.Багалій брав активну участь у вирішенні різних організаційних питань. Так, коли постало питання про сутність формування комісій для опрацювання «адреси» імператору, він запропонував розподіл державних радників по політичним платформам. Д.І.Багалій вважав у вищій мірі важливим утворення комісій на означених принципах з тим, щоб до них могли потрапити по можливості представники усіх наявних у Державній раді течій і щоб у цих комісіях одніково забезпечувались інтереси і меншості, і більшості. З цією метою він запропонував розділитися на групи у складі шести осіб. Оскільки ж особовий склад палати сягав 192 членів, то виходило 32 групи.[119, зас.6, с.6].

Д.І.Багалій пропонував такий метод формування комісій, виходячи з відсутності чіткого розподілу державних радників стосовно політичної орієнтації. Він заявляв, що у палаті ще немає боротьби чи різкої визначеності партій: у ній має місце ціла низка невеликаких груп більшої чи меншої чисельності, які непомітно переходять одна в іншу. Д.І.Багалій доходив висновку, що діяльність кожної установи повинна ґрунтуватися на одній непохитній підвалині, а саме, вона повинна виражати дійсне співвідношення сил цієї установи. «Коли це буде так насправді, – наголошував радник, – то можна буде сказати, що вона функціонує правильно. Я вважаю, що запропонована система в однаковій мірі сприятлива і справа, і зліва, і у центрі» [119, зас.8, с.9]. Цей спосіб Д.І.Багалій запропонував і для формування комісій з опрацювання наказу

(регламенту) Державної ради. Він нагадував і про мету такого способу, яка полягала у прагненні залучити до складу комісій представників усіх можливих відтінків, напрямків та груп Державної ради [119, зас.8, с.7].

Державний радник пропонував і методи здійснення цих виборів з тим, щоб досягти означеної мети. Він доводив, що для справи однаково важливо, щоб у складі комісій віддзеркалювалися як думки позитивні, так і опозиційні стосовно будь-якої пропозиції, з чого випливає необхідність участі у її роботі малих груп. При цьому Д.І.Багалій підкреслював очевидну простоту запропонованого ним способу, яка полягала у наступному: 1) кожен член загальних зборів палати подає записку з іменем одного кандидата; 2) обраними вважаються особи, які отримали відносну більшість голосів; 3) у випадку наявності кількох осіб, що отримали однакове число голосів, застосовується жеребкування. На переконання Д.І.Багалія, така система відрізняється не тільки найбільшою простотою, але і ясністю, практичністю і визначеністю: для обрання одного члена до складу комісії досить п'яти однодумців у даному питанні [119, зас.8, с.8].

28 червня 1906 р. до Державної ради з Державної думи надійшов ухвалений нею законопроект про асигнування 15 мільйонів рублів для надання допомоги постраждалому від неврожаю населенню кількох губерній. На ґрунті цього законопроекту між урядом та Думою загострився конфлікт, що виник після декларації прем'єр-міністра про нездійсненність усіх висунутих у «адресі» Думи вимог. Урядовий законопроект передбачав надання населенню 50 млн. рублів, але Дума ухвалила власний законопроект, що надавав лише 15 млн. рублів. Державна рада, виходячи з того, що Дума висловлювала наміри знову ухвалити кілька законопроектів для задоволення усіх потреб постраждалого від неврожаю населення, а також прагнучи до зміцнення стосунків з нижньою палатою, без змін ухвалила думський законопроект про асигнування 15 млн. рублів.

Така боротьба між народним представництвом та виконавчою владою шкодила населенню, яке постраждало від недороду. Микола II також допустив помилку, втягнувшись у недоречні змагання. Суперечила така тактика боротьби з урядом, щоб поставити його «на місце», і розумінню та заявам депутатів обох палат про необхідність у першу чергу допомогти народу. Отже, тактика ставлення Державної ради до радикальних рішень нижньої палати не була послідовною. Не можна назвати вмотивованою і поведінку депутатів Державної думи, які, будучи народними обранцями, замість логічних вимог збільшити обсяги допомоги населенню, різко їх скоротили.

Д.І.Багалій виявився єдиним членом Державної ради, який підкреслив означені вище суперечності тактики депутатів Думи. Він, зокрема, підкреслив, що між урядовим та думським законопроектами «існує прірва, через яку члени Державної ради не можуть споруджувати власного містка».

Практичні ж наслідки відхилення думського законопроекту, за висловом вченого, також могли обернутися нещастям для населення, про

благо якого депутати верхньої палати мають подбати. Він висловив впевненість у тому, що Державна дума нагально опрацює наступний законопроект. Д.І.Багалій запропонував Державній раді висунути і власну ініціативу в означеному питанні. Радник додавав, що у такому випадку верхня палата стоятиме на висоті положення, що усі члени Державної ради, як одна людина, ухвалють заходи з захисту інтересів населення [119, зас.11, с.26-27]. Не зважаючи на інтенсивну роботу під час першої сесії, державний радник у своїй «Автобіографії...» не згадав про неї жодним словом, обмежившись приміткою, що ця «перша сесія була недовговічна – її розігнано»[90, с.185]. 9 липня 1906 р. Д.І.Багалій відмовився від звання члена Державної ради на знак протесту проти розпуску першої Державної думи. В той же час внесок Д.І.Багалія у становлення російського парламентаризму був визнаний вже у 1910 р. у процесі вшанування його у зв'язку з 30-літнім ювілеєм науково-педагогічної діяльності. Окрім професорів університетів Російської імперії та європейських країн йому надіслали вітальні телеграми державні радники П.М.Кауфман, А.А.Шахматов, А.С.Лаппо-Данилевський, М.М.Ковалевський, Л.В.Васильєв, Н.С.Авдаков, А.А.Мануїлов та депутати Державної думи В.К.Анреп, М.М.Алексєєнко, Є.П.Ковалевський. Це свідчило про високий авторитет Д.І.Багалія не тільки як вченого, але і як громадсько-політичного діяча [104, с. 259-262].

4 жовтня 1911 р. Д.І.Багалія знову було обрано членом Державної ради від Імператорської Академії Наук та університетів замість В.І.Вернадського, який вибув з членів верхньої палати через втрату виборчого цензу. Він знову входив до лівої групи. У 1906, а також у 1912–1915 рр. Дмитро Іванович обирався членом різних комісій: фінансової, з укладання проекту адреси, «Про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про винагороду постраждалих внаслідок нащасних випадків службовців, майстрів та робітників на відкритих для загального користування залізницях, а також членів сімей цих осіб», «Про запровадження присутствій у справах страхування робітників», «Про перетворення управління міст у губерніях Царства Польського», «Про страхування робітників від нещасних випадків», «Про встановлення правил про наділення землею Амурського та Усурійського козачих військ» [125-128].

Активну участь брав Д.І.Багалій і в обговоренні Державною радою Холмського питання, яке безпосередньо стосувалося життя українців на теренах Російської імперії. 25 листопада 1911 р. уряд вніс до нижньої палати законопроект «Про виділення із складу губерній Царства Польського східних частин Люблінської і Седлецької губерній з утворенням з них особливої Холмської губернії» [63, л.34-35]. Його сутність полягала у тому, що декілька східних повітів означених польських губерній, які були населені переважно українцями, відокремлювались в особливу губернію, перетворюючись на внутрішню російську губернію.

Седлецька ж губернія скасовувалась, її частина відходила до Люблінської губернії, а один повіт – до Ломжинської.

Законопроект викликав хвилю обурення різних сторін. Чорносотенці та російські шовіністи кричали про колонізацію «російського» краю, «Коло» лементувало про «четвертий переділ» Польщі, українці проголошували Холмщину колискою «українства». Така розлюченість суперечки великою мірою обумовлювалась історією Холмського питання, яке пірнало у глибину століть. Загарбання Польщею споконвічних українських земель та Брестська унія 1596 р. обернулися подвійним гнітом українського населення: національним і релігійним, його насильницьким ополячуванням та скатоличенням. Однак і за таких обставин українці в основному зберегли свою мову, православну віру та культуру [63, л.49]. Після конгресу 1815 р. розпочався зворотній процес: насильницького повернення до православ'я, закриття уніатських церков, переслідування їх прихильників, русифікація польського населення. Після оприлюднення указу 17 квітня 1905 р. про віротерпимість на Холмщині насильницьки повернені до правосла'я почали переходити до католицизму.

В радянській історіографії ця проблема дослідників не цікавила. На сучасному етапі у вітчизняній історіографії Холмське питання розглядала в тезах доповіді на Багаліївських читаннях 1999 р. та в кандидатській дисертації «Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.)» 2001 р. О.І.Білоконь [244; 245]. В той же час основний наголос в працях було зроблено на вирішенні питання у нижній палаті. Що ж стосується Державної ради, то коротко характеризувався виступ Д.І.Багалія на підтримку законопроекту з Холмського питання. Зачіпалося воно і О.Б.Стрілюк у захищеній у 2008 р. кандидатській дисертації «Національна політика П.А.Столипіна» [333]. Однак її увагу привертала історія Холмської проблеми та процес підготовки її вирішення, а розгляд у палатах народного представництва констатувався лише одним реченням [333, с.135].

Державна дума розглядала внесений урядом законопроект з 7 травня 1911 р. до 4 травня 1912 р. упродовж 17 засідань [117, ч.1, ст.2636-3169; ч.2, ст.234-610; 63, л.103-211]. В ній боротьба велася між російськими націоналістами, польськими та українськими представниками. У Державній раді ухвалений Думою законопроект обговорювався лише упродовж чотирьох днів: від 11 до 14 червня 1912 р. [125, ст.4902-5202]. Тут відбувалося зіткнення протилежних поглядів на питання: урядово-націоналістичного та польського. Представлені у вищій палаті поляки Г.А.Шебеко [125, ст.4922-4935], О.С.Стишинський [125, ст.5021-5023], Г.Р.Потоцький [125, ст.5041-5072], О.Е.Мейштович [125, ст.5063-5072] знову твердили про «четвертий розподіл» Польщі. Захищали законопроект з позицій уряду націоналістично налаштовані радники В.Ф.Дейтріх [125, ст.4908-4913], О.О.Донецький [125, ст.4913-4922], Д.А.Олсуф'єв [125, ст.4996-5006] та міністр внутрішніх справ М.О.Маклаков [125, ст.4959-4969]. Вони вбачали сутність у захисті від національно-польського впливу

тієї частини населення східних повітів Люблінської та Седлецької губерній, що за своїм походженням належить до російської народності. Фактично ж їхні зусилля спрямовувались на русифікацію цього населення шляхом позбавлення від наслідків полонізації.

На відміну від нижньої палати, у Державній раді єдиним захисником дійсно українських інтересів виявився Д.І.Багалій. У своєму виступі 14 червня 1912 р. він відразу ж заявив, що на ньому лежить моральний обов'язок висловити свій погляд на проблему, оскільки він є фахівцем з південноросійської історії [125, ст.5108]. Докорінну сутність питання щодо виділення Холмських земель і вузол російсько-польських стосунків державний радник вбачав у мові [25, ст.5112]. На його погляд, з цього питання з очевидною ясністю випливає принцип виділення Холмських земель: якщо Польща обстоюватиме етнографічний принцип, то це означатиме, що російська частина їй не належала, а тому нічого образливого у виділенні немає [125, ст.5115]. Саме цей принцип Д.І.Багалій і захищав, виступаючи проти принципу віросповідного [125, с.5116]. Особливий наголос вчений робив на необхідності розвитку школи на Холмщині з українською мовою. Він виходив з того, що там, де збереглася українська мова, населення виявилось набагато стійкішим проти полонізації. Тим самим він обґрунтовував необхідність використання етнографічних особливостей населення замість їх знищення насильницькою русифікацією.

Д.І.Багалій доводив і необхідність домовитися з Ватіканом стосовно поступового запровадження богослужіння українською мовою в тих костьолах, які відвідує україномовне населення [125, ст.5117-5118]. Завершив радник свій виступ цитуванням українського прислів'я без перекладу: «І в наше оконце колись загляне сонце», який свідчив про його сподівання на вирішення Холмського питання [125, ст.5119]. Таким чином, Д.І.Багалій виявився єдиним виразником і захисником справжніх інтересів українського народу. Того ж дня законопроект було ухвалено більшістю голосів державних радників [125, ст.5202].

Про особливості наукової та громадсько-політичної діяльності Д.І.Багалія, її тісний взаємозв'язок писали місцеві газети «Утро», «Харьковские Губернские Ведомости», «Южный Край». Зокрема, вони торкалися його ролі у підготовці до 100-літнього ювілею Харківського університету, внеску у вивчення 250-літньої історії м. Харкова, в організації археологічних досліджень, увічненні пам'яті М.В.Ломоносова, у забезпеченні функціонування Харківської громадської бібліотеки, про результати його роботи в Міській думі, про його обрання у члени Державної ради, виступи в ній стосовно різних законопроектів та постанов, зв'язок його депутатської праці з науковою громадсько-політичною діяльністю тощо [91-103]. Преса висвітлювала означені проблеми з кінця ХІХ ст. до останніх років існування Російської імперії. І така робота оберталася великим впливом на формування громадської думки не тільки на Слобожанщині, але й за її межами.

4 жовтня 1915 р. Д.І.Багалій вибув з членів Державної ради відповідно до жеребкування. Після падіння монархії та Тимчасового уряду він співпрацював з гетьманом П.П.Скоропадським, брав участь в організації Української Академії Наук, у 1918 р. обіймав посаду її віце-президента, голови історико-філологічного відділку [90, с.190–214]. І знову він докладав зусиль до вивчення історії Харкова у праці «Історія Слобідської України», що побачила світ у 1918 р. [95]. За висловом О.Ю.Кашаби, на сьогодні це єдина цілісна робота з історії Слобожанщини, що охоплює період з моменту його заселення приблизно до початку ХХ ст. і включає в себе важливі проблеми історії, географії і етнографії краю, його соціально-економічного і політичного розвитку, історію духовної і матеріальної культури, побуту населення і таке інше [298, с.33]. Окремий розділ дослідження вчений присвятив розгляду Харкова як суто українського міста і з національного і з соціального боку.

Досить скромно і узагальнено Д.І.Багалій писав у своїй «Автобіографії...» про роботу у верхній палаті народного представництва у 1911–1915 рр.: «Я не торкатимусь змісту своїх доповідів у Державній Раді і обмежуся тільки вказівкою на їх теми» [90, с.186]. За його словами, ці теми торкалися насамперед вищої освіти і коштів на Академію Наук, університети та наукові установи. Д.І.Багалій зазвичай доповідав від імені лівої групи про фінансові питання вищих шкіл, обстоював українську «викладову» мову у нижчих школах на Україні, виступаючи проти російських націоналістів-ретроградів, зокрема, проти Д.І.Піхна та інших. Вчений-радник згадував, що у національній українській справі він брав участь в обговоренні законопроекту про Холмщину, проводячи рішучу думку про необхідність її виділення, як стародавньої суто-української землі, з Польщі і приєднання до українських земель. «Це був цілий меморіал, – підкреслював автор «Автобіографії...», – якого я склав, ґрунтуючись на історичних, етнографічних, лінгвістичних та фольклорних даних, що йшов у розріз з загально-«ліберальними» думками кадетської партії Державної Думи і центру Державної Ради, куди увіходила й польська група» [90, с.186].

Д.І.Багалій продовжував, що третя – численна – група його доповідів стосувалася соціально-економічних питань поліпшення стану трудящих, їх відпочинку, інтересів селянства, зокрема, скасування станового принципу на селі, утворення всестанового земства тощо [90, с.186-187]. «Мої виступи, – писав з цього приводу радник, – були таки численні й перейняті єдиною поступовою думкою» [90, с.187]. При цьому Д.І.Багалій вказував і на обставини та умови діяльності його особистої і усієї лівої групи у верхній палаті народного представництва. «Тепер оцінюючи їх, – зазначав він, – треба підходити з історичною перспективою, себто вважаючи на тогочасні умови в легальній роботі та ще в такій зашкарублій установі, як Державна Рада» [90, с.187]. Д.І.Багалій говорив також про значну чисельну обмеженість лівої групи, а також про контроль виступів з боку голови палати М.Г.Акімова, який, «неначе шуліка», кидався на кожного, хто

видавався йому небезпечним. «Усе це утворювало і для мене, як і для моїх товаришів у групі, – підкреслював автор, – тяжку атмосферу в Державній раді – і я залишався там головним чином, щоб мати сякий-такий вплив, коли вирішувано справи конкретного характеру – насамперед культурно-освітні і до того ж на українському національному ґрунті» [90, с.187].

З 1919 р. Дмитро Іванович – академік АН УРСР, професор історії України Харківського інституту народної освіти (1921–1927), директор інституту з вивчення життя та творчості Т.Г.Шевченка (1925–1932) [90, с. 189-214]. У 1930-ті роки Д.І.Багалій зазнавав репресій. Упродовж свого творчого життя вчений написав понад 200 наукових праць з історії Росії та України та спогади. Він був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня (1888), 2-го ступеня (1896) та 1-го ступеня (1910), Святої Анни 2-го ступеня (1898), Святого Володимира 3-го ступеня (1905).

Бразоль Сергій Євгенович народився 27 вересня 1851 р., помер не раніше 1916 р. Росіянин за національністю, православного віросповідання, з потомствених дворянів, з 1898 р. – дійсний статський радник, з 1906 р. – гофмейстер. Сергій Євгенович володів 531 десятиною землі у Харківській губернії і 1623 десятинами у Полтавській губернії, а також гуральнею. Закінчивши юридичний факультет Харківського університету, він у 1874 р. розпочав службу в Сенаті і з 1875 р. був помічником столоначальника департаменту землеробства і сільськогосподарської промисловості міністерства державного майна [8, л.1-3].

У 1876 р. С.Є.Бразоль був відряджений на Всесвітню виставку у Філадельфію. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. він перебував у діючій армії у якості агента Російського Червоного Хреста. У 1879 р. звільнився із служби за власним бажанням. З 1879 р. Сергій Євгенович – почесний мировий суддя Ахтирського судового округу Харківської губернії, у 1880–1892 рр. – Зеньківського судового округу Полтавської губернії. У 1880–1886 рр. С.Є.Бразоль був головою Зеньківської повітової земської управи, у 1886–1892 рр. – зеньківським повітовим і у 1892–1907 рр. – полтавським губернським предводителем дворянства. З 1881 р. він – директор Зеньківського повітового відділення піклувального комітету про тюрми, з 1893 р. – почесний мировий суддя Полтавського повіту Полтавської губернії, почесний піклувальник Лубенської повітової гімназії. З 1903 р. – член Полтавської губернської вченої архівної комісії. Був учасником усіх з'їздів Об'єднаного дворянства і членом чотирьох його комісій [8, л. 3-7].

7 квітня 1906 р. С.Є.Бразоль був обраний членом Державної ради від дворянських громад, а в 23 жовтня 1915 р. переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень. На першій сесії він виступив лише двічі – 3 і 5 травня 1906 р. – з пропозиціями редакційних поправок до текстів «адреси» та Наказу [119, зас.2, 4; зас.4, с.5].

До 1911 р. Сергій Євгенович входив до правого гуртка групи центру, а потім до групи правого центру. У 1911–1917 рр. – заступник голови групи. Член аграрної комісії групи центру, у 1909–1911 рр. – член бюро групи. У 1908–1909, 1910–1913, 1916–1917 рр. – член фінансової комісії. Він обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про перехід з одного сповідання до іншого», «Про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння» (1909), «Про скорочення числа неприсутственних днів» (1909), «Про землеустрій» (1910), «Про перетворення місцевого суду» (1910), «Про тимчасовий відпуск з державної казни додаткових коштів на утримання С.-Петербурзького жіночого медичного інституту і про деякі зміни в Положенні про цей інститут» (1910), «Про пенсійне забезпечення вчителів-євреїв в єврейських початкових училищах» (1910), «Про покращання матеріального становища службовців в середніх загальноосвітніх чоловічих навчальних закладах і окружних інспекторів» (1910), «Про надання міським громадським управлінням права встановлювати збори з будинків на певні потреби і вимоги обов'язкового приєднання до міських комунікацій» (1910), «Про пенсії і одноразові допомоги чинам воєнного відомства і їхніх сімейств» (1910), «Про притулки нижніх воїнських чинів і їхніх сімейств» (1910), «Про деякі засоби, спрямовані на розширення діяльності існуючих цукрових заводів» (1910), «Про зміну узаконень про святкові і неприсутственні дні» (1911), «Про устрій кредиту для земств і міст» (1912), «Про виділення із складу губерній Царства Польського східних частин Люблінської і Седлецької губерній з утворенням з них особливої Холмської губернії» (1912), «Про видання Загального уставу рибальства» (1912), «Про покращання матеріального становища службовців жіночих гімназій міністерства народної освіти» (1913), «Про надання міністерству народної освіти права перетворювати Маріїнські жіночі училища на вищі початкові училища» (1913), «Про встановлення правил наділення землею Амурського і Усурійського козачих військ» (1913) [124-126].

У 1915 р. С.Є.Бразоль був обраний від Державної ради членом-заступником Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів з подовження запропонованих головою її статистичної комісії справ. З 1916 р. він – член Сільськогосподарської наради.

Сергій Євгенович був нагороджений орденами Святого Володимира 4-го ступеня (1879), 3-го ступеня (1890) і 2-го ступеня (1912), Святої Анни 2-го ступеня (1880), і 1-го ступеня (1904), Святого Станіслава 1-го ступеня (1901) і Білого Орла (1916).

Після жовтня 1917 р. емігрував спочатку до Греції, а потім до Франції. [263, с.24].

Буткевич Тимофій Іванович народився 21 лютого 1854 р. у селі Рогозянка Харківського повіту Харківської губернії, помер 1925 р. у Харкові. Росіянин, православного віросповідання, з 1893 р. – протоієрей. Володів кам'яним будинком у Харкові і дачею у Харківському повіті. Одружений, мав дев'ятеро дітей [9, л.1-3].

У 1869 р. Т.І.Буткевич закінчив харківське духовне училище, у 1875 р. – семінарію, а у 1879 р. – Московську духовну семінарію кандидатом богослов'я. З 1878 р. він був священником старобільського Покровського собору, у 1881–1882 рр. – членом повітової училищної ради. З 1882 р. – священник Іоанно-Усекновенської кладовищенської церкви у Харкові. З 1883 р. – законоучитель Маріїнської жіночої гімназії, член Харківського єпархіального піклування про бідних духовного звання, у 1883–1906 рр. – голова ради Харківського єпархіального жіночого училища. З 1887 р. – член єпархіальної учительської ради, з 1890 р. – член комітету із спорудження храму, каплиці і благодійних установ на місті катастрофи імператорського потягу біля станції Борки, Харківського комітету Православного місіонерського товариства. З 1884 р. – священник, з 1891 р. – ключник, з 1893 р. – протоієрей харківського кафедрального Успенського собору [9, л.3-7].

У 1884 р. Т.І.Буткевич захистив дисертацію на тему «Життя Господа нашого Ісуса Христа: Досвід історико-критичного викладу євангельської історії із спростуванням заперечень, що наводяться критикою новітніх часів» і отримав вчену ступінь магістра богослов'я. У 1903 р. він захистив наступну дисертацію на тему «Релігія, її сутність і походження: Огляд філософських гіпотез» і став доктором богослов'я. Упродовж 1894–1906 рр. Т.І.Буткевич – професор богослов'я у Харківському університеті і одночасно у 1900–1906 рр. – законоучитель харківської приватної жіночої гімназії. З 1906 р. – член Синоду, співпрацівник харківського журналу «Вера і разум». Він був членом особливої комісії з реформи церковного суду та Передсоборної наради 1916 р., з 1906 р. – членом «Російських зборів» і у 1913–1917 – її ради. Почесний член Харківського відділу «Союзу російського народу». Автор спогадів «Мемуари протоієрея Буткевича Тимофія Івановича» [263, с.27-28].

Т.І.Буткевич систематично відвідував політичний салон графині С.С.Ігнат'євої, який був заснований ще у 80-х роках ХІХ ст. її чоловіком О.П.Ігнат'євим (1842–1906), графом, з 1896 р. членом Державної ради, Іркутським (1885–1889) та Подольським (1889–1896) генерал-губернатором, з 1905 р. головою Особливої наради з перегляду виняткових законоположень щодо охорони державного порядку. З початком царювання Олександра ІІІ граф О.П.Ігнат'єв разом з дружиною почав організовувати тричі на тиждень «політичні прийняття», які відразу ж перетворилися на так звані «чорний салон». У ньому збиралися представники консервативного духовенства, політики, дипломати, військові та міністри, банкіри і поставщики, міністерські та поліцейські чиновники тощо. Метою зібрань було справляння впливу на політику

двора у сенсі підсилення її жорсткості. 9 грудня 1906 р. О.П.Ігнат'єв був вбитий есером. З цього часу розпочався другий етап функціонування салону С.С.Ігнат'євої, який простягався до падіння монархії. Його головними учасниками були єпископи, архімандрити, члени уряду. Тут дискутувалися пов'язані з діяльністю церкви питання, проводилися духовно-моральні бесіди, формувалася ідеологія крайньо правого спрямування [332, с.189-191, 296].

20 травня 1906 р. біле духовенство обрало Т.І.Буткевича членом Державної ради. Він з помітною пристрасстю підтримав запит 35 державних радників до міністра народної освіти П.М.Кауфмана, який загальні збори Державної ради обговорювали 10 березня 1907 р. Автори запиту відверто говорили про його мету: підтримати уряд у його заходах щодо придушення революційних виступів у системі вищої школи зокрема і в усій країні в цілому. Т.І.Буткевич виступив першим з цього питання. Він заявив, що особисто не підписував запиту, але цілком і повністю розподіляє погляди його авторів – членів Державної ради, оскільки морально не міг не співчувати цьому запиту.

Т.І.Буткевич сказав, що він віддав двадцять вісім років кращої частини свого життя служінню школі духовній і світській, гімназіям і університетам. Він, як штатний професор, був обов'язковим членом ради університету, і саме тому був у курсі справи, близько знав університетське життя, радощі цієї школи були його радощами, її скорботи були і його скорботами. Саме тому він не може з байдужістю ставитися до усього того, що стосується російських навчальних закладів. Усе те, що складає їхні недоліки, спричиняє йому скорботу і жагучим бодем проникає у його серце. Він не знає, до чого приведе, яких наслідків досягне нинішній революційний рух, але він переконаний у тому, що потомки ніколи не пробачуть нам того, що ми дозволили революційній хвилі захопити наші школи. Не пробачуть вони і того розбещення, яке у цей час панує не тільки у вищих школах, але навіть і в низчих. «Нам ніколи не можна пробачити цієї ганьби, – наголошував державний радник з трибуни. – Вона – наша провина перед потомством, свідоцтво нашого зневажливого відношення до виховання наших власних дітей» [120, ст.73].

Т.І.Буткевич заздрих навіть Франції, оскільки, коли там відбувався великий переворот наприкінці XVIII ст., школи не брали у ньому жодної участі і саме тому після цього перевороту Франція мала свіжі, живі сили, які виявились здатними підтримати її наступну діяльність і благоустрій країни. Він не знає, що станеться з Росією, коли свідомі люди боятимуться і зволікатимуть з вирішенням назрілого питання, відбуватимуться напівзаходами, знаходитимуть несвоєчасними пропоновані способи і навіть брехливо тлумачити кращі почуття і кращі устремління членів Державної ради. Адже юність завжди схильна до захвату. Хто з нас не був молодим? Захоплення можуть бути всебічні, у тому числі політичні.

І раніше мали місце приклади, що молоді люди, захоплюючись часто навіть ідеальними прагненнями, потрапляли на помилковий шлях. Але це були часткові і випадкові явища, які могли пояснюватися лише якими-небудь індивідуальними особливостями тієї чи іншої особи. «Останнього ж часу усе, що раніш траплялося випадково, – продовжував Т.І.Буткевич, – виявилось хронічною і жахливою хворобою, а політика вигнала з наших шкіл науку. Я можу назвати навіть той день, якого спіткала нашу школу ця хвороба. Це – 27 серпня 1905 р., коли були даровані університетам особливі права, які розпочалися новим, невідомим нашій законодавчій практиці, словом «автономія» [120, ст.74].

Т.І.Буткевич продовжував, що, з одного боку, у вищій мірі тяжко зрозуміти значення цього слова. Автономія у буквальному перекладі означає самозаконня, самоврядування. У цьому плані воно розуміється в тих країнах, де ініціатива запровадження навчальних закладів, не тільки середніх, але і вищих, належить не державі, а приватним особам, товариствам і асоціаціям. Так уряд надає навчальним закладам право вести справу так, як вони самі знаходять це найкращим, на власний страх професорів і дирекції. Уряд дивиться на школи тільки як на будь-яку виробничу установу на своїй території.

Стосунки уряду, як і суспільства, з такими школами визначаються вже успіхами, яких досягають останні. Уряд бере кращих юристів з тієї школи, яка розробляє найкращим способом юридичні науки. Він бере медичних працівників з тієї школи, де процвітають медичні науки, бере викладачів там, де дійсно приділяється серйозна увага педагогічній підготовці молодих людей. «Однак уряд ніколи не допустить, – наголошував Т.І.Буткевич, – щоб такі школи перетворювались на знаряддя політичної боротьби проти нього і загрожували правильному життю і інтересам суспільства. У нас же слово «автономія» від самого початку, не усіма, звичайно, але багатьма, було зрозуміло невірно. У нас зрозуміли слово «автономія» як екстериторіальність. Наші університети і інші вищі навчальні заклади виявились якоюсь державою у державі. Нашою школою у цьому випадку самоврядування було зрозуміло не як внутрішній розпорядок, а як чисте свавілля...» [120, ст.75].

Т.І.Буткевич продовжував, що у російському розумінні слово «автономія» сприймалося як «уподобанням моїм не супереч, що хочу, те й роблю». Це – моя справа: виховувати добре молодих підданих держави чи разом з ними займатися такими справами, які до науки не мають жодного відношення і, можливо, обертаються шкідливими справами для суспільства. «Уряд, відповідно до такої автономії, виявився потрібним професорам, – констатував Т.І.Буткевич, – але тільки тоді, коли їм були потрібні гроші на платню. Уряд був потрібним для професорів тоді, коли вони хотіли змусити його збільшити платню і пенсії. Уряд потрібен був автономії університетській, коли професори хотіли досягти генеральських чинів, коли хотіли, щоб уряд пообвішував їх зірками і орденськими стрічками» [120, ст.75].

Державний радник доводив, що уряд виглядав би комічно, коли б залишив за собою лише право платити гроші і нагороджувати за працю, про які він не має уяви, тому що його не допускають навіть до дверей університетів, щоб подивитися, що там діється і як діється? Але досить швидко стало зрозуміло усім, що автономію даровано не професорам, а університетам, у яких вирізняються дві сторони: учителі і учні. Учні ж зі свого боку, мали право сказати, що і їм повинні дарувати автономію і незалежні права. І професорам довелося поділитися своїми правами з студентами, що обернулося єднанням професорів із студентами і навіть ректорів із студентами. «Ректор одного університету, – наголошував радник, – з деякими професорами бере безпосередньо участь навіть у побудові барикад навкруги будівель довіреного йому храму науки. Я говорю про це, тому що це не плітка, – студенти університету в друкованій адресі вказали на цей факт, як на заслугу ректора» [120, ст.76].

Т.І.Буткевич пояснював на прикладах, як відбуваються усі ті небажані явища, що виявились предметом обговорюваного запиту. Виявилось, що в університетах молоді сили енергійніші за професорські, що їх було значно більше, а їхні вимоги – сильніші. Результатом же усього цього виявилось те, що університетом почали управляти не ректор, не професори, а студенти. Перш за все вони виголосили бойкот кращим професорам і вказали, як на мотив, на їхні монархічні переконання. Деякі професори виявились великими злочинцями, оскільки осмілилися бути членами Російських зборів. І на погляд студентів, монархіст не може бути хорошим математиком. Що не може добре розумітися на юридичних науках той, хто дотримується вікових принципів російського життя, православної віри, самодержавства і російської народності. Більше того, усунули цілковито інспекцію і саме тому відкрили доступ в університети вулиці, і часто траплялося, що поліція, здійснюючи обшук, застигала в наших університетах менше всього студентів.

Оратор констатував, що внаслідок таких обставин вбачають тягар в автономії саме професори, які не знають, що робити з таким самоврядуванням. Він зазначив, що, наприклад, у Харкові ректор університету професор Д.І.Багалій, який нещодавно також був державним радником, знайшов метод охорони свого закладу від проникнення до нього сторонніх осіб, заявивши, що у разі нездатності самих студентів упоратися з цим завданням доведеться відновити інститут інспекторів. Після цього і в Політехнічному інституті студенти почали слідкувати за відвідуванням закладу [120, ст.77].

В той же час Т.І.Буткевич констатував, що в цілому по країні справи виглядають досить погано. Професори не здатні виконувати їхні обов'язки. В Одесі дев'ять професорів були піддані бойкоту і зупинили читання курсів лекцій. Подібне положення склалося і в Київському та Казанському університетах. При цьому студенти, на підставі автономії, вимагають права бути присутніми на засіданнях ради вищих навчальних закладів, і не тільки з дорадчим, але і з вирішальним голосом. Внаслідок усього цього

господарями чи офіційними розпорядниками університетським життям в дійсності виявляються не дирекція, не професори, а молоді люди – студенти. Відомі факти, що молоді люди, які не відвідували останні два роки жодних лекцій, отримали атестати про закінчення навчання у вищих учбових закладах: професори бояться поставити незадовільну оцінку і задавати серйозні питання.

Т.І.Буткевич стверджував, що «автономія вбила науку» і це складає лише половину горя. «Але біда полягає у тому, – продовжував він свою думку, – що разом з запровадженням автономії здійснюється і моральне падіння молоді, оскільки у неї відібрали моральну свободу... В університеті панує повний деспотизм. Обираються центральні студентські органи, ради старост. Варто кільком молодим особам ухвалити постанови і ці постанови виявляються обов'язковими для дев'яти тисяч студентів. Мене охоплює жах від такого явища. Адже це деспотизм східний, азіатський, це той деспотизм, за якого розвиток моральної самосвідомості неможливий і немислимий. У боротьбі з таким деспотизмом неминучі брехня, лицемірство і обман» [120, ст.78].

Т.І.Буткевич наводив такі факти: сходка постановляє виключити з числа студентів тих осіб, які належать за своїми переконаннями до Союзу російського народу. І останні повинні або жертвувати своїм майбуттям, кидаючи університет, але не зраджуючи своїх переконань, або ж під страхом деспотичного тиску, всупереч голосу сумління, зраджувати свої засвоєні з дитинства переконання, чи, в решті решт, лицемірити, показуючи вигляд, що вони вже покинули свої чисті переконання і засвоїли ті, яких вони не поділяють.

Підбиваючи підсумок свого виступу, Т.І.Буткевич закликав усіх членів Державної ради діяти укупі з урядом, щоб поставити Росію на необхідний шлях. Він підкреслив, що мова йде про молодь і майбутнє країни. «Якщо у держави немає майбутнього, – наголосив радник, – то така держава не має права на існування» [120, ст.79]. Він закінчив виступ наведенням низки звернень студентів різних міст, батьків, генерал-губернаторів з благанням врятувати російську систему освіти «від розкладання» [120, ст.79].

Упродовж третьої сесії Державної ради, на засіданні 12 травня 1908 р. Т.І.Буткевич брав активну участь в обговоренні укладеного фінансовою комісією законопроекту про асигнування потреб православної церкви. Один з його пунктів передбачав повернення невикористаних церквою на платню священникам бюджетних коштів до казни. Т.І.Буткевич розпочав свою промову констатацією того факту, що дорадча Державна рада п'ять разів обговорювала подібне питання і кожного разу спрямовувала залишки у розпорядження Святого Синоду. Однак фінансова комісія в обговорюваному законопроекті докорінно змінила погляд на цю проблему. Виходячи з цього, державний радник запитував: чи змінилися життєві обставини? Чи священники стали жити краще? Чи збільшились

матеріальні можливості церкви. Він відповідав, що усе змінилося у гіршу сторону [121, ст.1104].

Далі Т.І.Буткевич заявляв, що усі кошториси задовольняють потреби тих відомств, на адресу яких вони укладені. І тільки стосовно православної церкви кошторис має особливий характер. Він не забезпечує передбачених ним осіб, а лише асигнує деяку допомогу, дещо полегшує матеріальні потреби церкви і духовенства. Призначене священникам утримання переважно складає 94 рублі і лише досить рідко 300 рублів на рік. Дев'яносто чотирьох рублів не вистачало для утримання священників, обтяжених багатодітними сім'ями, і з кошторису про платню священникам не могло щось залишатися. Т.І.Буткевич констатував, що другий пункт укладеного фінансовою комісією законопроекту передбачав також повернення до казни невикористаних бюджетних коштів, якими асигнувалися церковні школи. Він наголошував, що і ці школи перебувають у складному матеріальному становищі. В решті решт державний радник доходив висновку про необхідність, у разі виявлення якихось кошторисних залишків, залишати їх у розпорядженні Синоду для матеріальної підтримки священників і сільських шкіл [121, ст.1105-1106].

11 червня 1908 р. Т.І.Буткевич виступив і у процесі обговорення законопроекту про збільшення коштів на утримання міського і сільського духовенства. Він звернув увагу на те, що перший розділ законопроекту, який передбачав щорічне виділення 400 тисяч рублів на означену вище потребу, не викликав дебатів. Другий же розділ законопроекту, що передбачав спосіб розподілу сум по кожній парафії єпархії, викликав гарячі дебати. Т.І.Буткевич пояснював, що старий спосіб розподілу коштів полягав у наступному: єпископи на місцях збирали свідчення про найбільшні парафії і надсилали їх до Синоду, який і розподіляв суми по єпархіях. Він виступав за те, щоб цей спосіб залишався і в майбутньому [121, ст.1648].

26 червня 1908 р. Т.І.Буткевич брав участь в обговоренні проекту про фінансування канцелярії Державної думи. Він наголошував на тому, що революційні агітатори використовують у своїй пропагандистській діяльності факти про величезні витрати держави на утримання чиновників і державних установ. Населення виявляє гнів через зростання різних податків і падіння життєвого рівня. Виходячи з цього, Т.І.Буткевич закликав державних радників добросовісно ставитись до народних потреб [121, ст.2068-2069].

За свою діяльність Т.І.Буткевич був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня (1897 р.) і 1-го ступеня (1912 р.), Святого Володимира 4-го ступеня (1900 р.), 3-го ступеня (1907 р.) і 2-го ступеня (1916 р.).

Після Лютневої революції 1917 р. Т.І.Буткевич повернувся до Харкова, де був настоятелем Свято-Миколаївської церкви. У грудні 1919 р. він став членом сформованої у місті для вирішення поточних церковних справ тимчасової колегії у складі трьох ієреїв, а з серпня 1920 р. – головою Харківської єпархіальної ради. Помер Тимофій Іванович від запалення

легенів і паралічу серця і був похований на кладовищі Івано-Усекновенської церкви, яке не збереглося. На стіні храму збереглася лише меморіальна дошка.

Вернадський Володимир Іванович народився 28 лютого 1863 р. у С.-Петербурзі, помер 6 січня 1945 р. у Москві. Росіянин, православного віросповідання, з потомствених дворян, він був з 1898 р. – колежським радником, з 1904 р. – статським радником, з 1911 р. – дійсним статським радником, сином професора-економіста І.В.Вернадського. Володимир Іванович володів 504 десятинами землі у Тамбовській губернії і хутором з 12 десятинами землі. Одружений, мав двох дітей [13, л.1-3].

З 1868 до 1876 рр. В.І.Вернадський мешкав у м. Харкові, де упродовж 1873–1876 рр. навчався у 1-й Харківській гімназії. У 1881 р. він поступив на фізико-математичний факультет С.-Петербурзького університету, який закінчив у 1885 р. З студентських років Володимир Іванович був членом дружнього гуртка під назвою «Ольденбурзьке братство». Після закінчення університету його залишили у ньому для підготовки до професорського звання. З 1886 р. він був хранителем університетського мінералогічного кабінету. Упродовж 1888–1889 рр. В.І.Вернадський перебував за кордоном у науковому відрядженні. З 1890 р. – викладач мінералогії, з 1891 – приват-доцент Московського університету. У 1891 р. захистив дисертацію на ступінь магістра мінералогії і геогнозії, у 1897 р. – на ступінь доктора мінералогії і геогнозії. З 1898 р. В.І.Вернадський – екстраординарний, а з 1902 р. – ординарний професор Московського університету [13, л. 3-9].

З 1893 р. В.І.Вернадський неодноразово відривався за кордон на літні канікули для наукових досліджень. У 1905 р. його обрали ректором Московських вищих жіночих курсів і помічником ректора Московського університету. У 1911 р. він вийшов у відставку на знак протесту проти політики міністра народної освіти Л.А.Кассо. З 4 березня 1906 р. В.І.Вернадський – ад'юнкт фізико-математичного відділення мінералогії С.-Петербурзької Академії Наук, з 5 квітня 1908 р. – екстраординарний, а з 3 березня 1912 р. – ординарний академік. З 1906 р. – завідувач мінералогічним відділом Геологічного музею імені Петра Великого, з 1914 р. – його директор. У 1909 р. Володимир Іванович – один з творців і викладач Московського гірничого університету імені А.Л.Шанявського, з 1915 р. – один з організаторів і викладач Комісії з вивчення природних виробничих сил Росії.

З 1891 р. В.І.Вернадський – член Московського комітету грамотності. У 1892–1907 і у 1910–1913 рр. – гласний Моршанських повітових і Тамбовських губернських земських зборів. Вчений був учасником земських з'їздів 1893, 1894 і 1902 рр., членом гуртка «Бесіда», членом «Союзу osvobodження» і «Союзу земців-конституціоналістів». У березні 1905 р. – він один із творців Академічного союзу, член його Московського

бюро. Публіцист, співробітничав з газетою «Русские ведомости», журналом «Русская мысль» і з іншими періодичними виданнями. У 1905 р. В.І.Вернадський був одним з творців Конституційно-демократичної партії і член її центрального комітету.

У 1906 р. В.І.Вернадський записав у щоденнику: «Життям висунуті два докорінні питання, які мають бути вирішені будь що. З одного боку, в Росії неминучим є встановлення вільних умов особистого і громадського життя на принципах рівності, а з іншого – докорінне вирішення земельного питання» [222, с.206]. Він продовжував, що ці два завдання, величезні кожне окремо, неминучим плином подій об'єднані до купи і повинні вирішитися одночасно. І вони вирішаться тим чи іншим шляхом – чи шляхом насильницької і кривавої, чи шляхом відносно мирної революції. Життя сягнуло такої межі, що ці питання вирішаться легальним шляхом зверху, чи взяті силою. Адже їх докорінне вирішення складає неминучу умову самого існування російської держави, їх вирішення перетворилося на історичну необхідність [222, с.206].

10 квітня 1906 р. В.І.Вернадський був обраний членом Державної ради від імператорської Академії Наук. Вчений вімовився від добового довольтства, отримуючи платню ординарного професора. У верхній палаті він входив до лівої групи, брав активну участь в обговоренні проектів адреса, виступаючи за повну політичну амністію. 9 липня 1906 р. В.І.Вернадський склав з себе повноваження державного радника на знак протесту проти розпуску першої Державної думи. 8 лютого 1907 р. його знову було обрано членом Державної ради. 15 березня 1911 р. він вибув із складу палати через втрату, вірніше, через позбавлення його професорського цензу, а 25 вересня 1915 р. був знову обраний державним радником.

В.І.Вернадський у 1906 р. був членом особливої комісії по законопроекту «Про скасування смертної кари». Він, як і інші члени академічної групи, зазначав, що питання достатньо опрацьовано у юридичній літературі і підтверджено практикою, що смертна кара не знищує причин злочинних поступок, а зростання, їх зменшення чи збільшення обумовлюються важливішими законами соціального життя тієї чи іншої держави [119, с.11, 14, 15, 19, 20].

У щоденнику 16 червня 1906 р. В.І.Вернадський написав, що до Державної ради надійшов ухвалений Думою законопроект про скасування смертної кари. «Яку відповідь дасть Державна рада? – запитував він себе. – Чи зупинить вона кров, що ллється по усій Росії, чи допоможе скинути з нашої країни ганьбу безперервних легальних вбивств? Чи виступить наперекір гарячому прагненню країни, вийде в ряди вершителів кривавих справ?» [222, с.211]. Державний радник писав, що те чи інше ставлення верхньої палати до цього першого законопроекту Державної думи має величезне політичне значення. І є для неї тільки два шляхи, тільки дві відповіді. Один – ухвалити думський проект цілком і цим шляхом зупинити криваві страти і вбивства. Другий – відхилити чи змінити його,

тобто зберегти легальні вбивства у більшому чи меншому обсязі. [222, с.211].

На переконання В.І.Вернадського, час минув, і поступові, проміжні рішення виявились неможливими. На справді, у ХХ столітті країна пережила жахи минулих часів, що давно відійшли в історію. Вона побачила і зрозуміла, що ознавчає дати в руки сучасній російській владі право життя і смерті. Внаслідок цього виявились сотні трупів, законно вбитих людей – дорослих і дітей, не враховуючи здійснених органами влади безкарних масових і одиночних вбивств... Ці вбивства виявились можливими тільки через те, що в країні визнавалась смертна кара, і їх би не було, коли б в Росії було скасовано смертну кару. Ці страти виявились спрощеною формою смертної кари в руках розбещених служителів дезорганізованої державної влади.

Автор констатував з великим жалем сотні страт, сотні легальних і безкарних вбивств упродовж небагатьох місяців, у ХХ столітті, в цивілізованій країні, в освіченому суспільстві. Він вважав, що коли б про це, як про можливе, вірогідне сказали кілька років тому, ми сприйняли б це як дику фантазію. Коли в деяких колах російського суспільства, перед настанням революції, носився страх її кривавих справ, – цей страх спрямовувався у бік революціонерів. Революція прийшла, і виявилось, що урядова влада стоїть далеко попереду їх, що на її совісті незрівнянно більше крові і більше вбивств. І занесена кривава рука влади не зупиняється. Урядовий терор стає все більше кривавим [222, с.212].

В.І.Вернадський констатував необхідність відібрати у влади таку зброю «Смертна кара повинна бути безповоротно і остаточно скасованою. – наголошував автор запису. – На її захист не чути жодних розумних доказів, її прихильники мовчать – в них говорить лише почуття помсти і відплати, лише рутини і немичності» [222, с. 212]. 4 травня 1906 р. В.І.Вернадський у своєму виступі пропонував відстоювати ідею повної амністії усіх засуджених царськими властями. Однак ця ідея викликала запеклий протест правої більшості Державної ради і не знайшла підтримки [119, зас.3, с.232].

Активну участь В.І.Вернадський взяв і в обговоренні проектів «адреси», зокрема, опрацьованої комісією палати. «Мені здається, – підкреслював він на початку свого виступу 4 травня 1906 р., – що в обговорюваній нами зараз «адресі» повинен віддзеркалюватись історичний момент, який ми нині переживаємо» [119, зас.3, с.21]. Далі радник констатував, що цей момент є моментом виняткової важливості, це незвичайний час, це час надзвичайний, і тому державна установа, яка має законодавчу функцію, не може, подаючи «адресу» – єдиний засіб звернення до верховної влади, не зупинитися на тих обставинах, що викликаються винятковими умовами доби, яку переживає країна. А поміж тим ні в «адресі», ні у виступах попередніх промовців він не побачив цього віддзеркалення.

На погляд В.І.Вернадського, відбиття виняткового моменту могло бути подвійним: або у програмі тих реформ, які Державна рада вважає за можливе здійснювати в цей час, або у вказівці на ті необхідні заходи, які слід вжити перш за все, щоб виявилась можливою подальша правильна течія життя імперії. У першій частині, яка повинна охоплювати передбачувані Державною радою реформи, він не бачив нічого, окрім загальних місць, які абсолютно не відповідають потребам доби. В.І.Вернадський також висловлював думку, що Державна рада не мала в даний час намічати програму майбутніх реформ, оскільки вона ще не згуртувалась у єдине ціле, а тому навряд чи може виступити з визначеною програмою.

На думку вченого, набагато важливішим була необхідність висловити Державною радою деяких положень стосовно пов'язаних з серйозністю доби заходів. У цьому плані «адреса» містить деякий натяк, але висловлений з такими застереженнями і так обережно натяк, що він позбавляється свого змісту. Це – натяк на амністію. І те, що має бути схожим на амністію, насправді не складає амністії. В.І.Вернадський заявляв, що коли він слухав попередніх ораторів, йому здавалося дивним, що вони ніби не усвідомлювали того положення, у якому перебуває Росія. У промові Ф.Д.Самаріна пропонується найспокійнішим чином просуватися тим шляхом, який привів країну до нещасної війни з усіма її результатами. Граф Вітте запевняє державних радників у тому, що ніби то Росія вже пережила революцію. На погляд же В.І.Вернадського, такі твердження є ілюзією і ілюзією небезпечною. Він вважав, що коли найбільш яскраві спалахи революції і погасли, то все рівно порядку, навіть самого зовнішнього, ще немає. А для його досягнення необхідно узгодити з життєвою практикою ті обіцянки і реформи, які до цих пір існують лише на папері [119, зас.3, с.21-22].

Промовець виділяв серед таких заходів перш за все два з них: один – узгодити уряд з настроями Думи, другий – проголосити амністію. Він нагадував, що граф Вітте сумнівається у тому, що амністія зможе забезпечити спокій, оскільки цьому заважає ненависть, і додавав, що ніхто, зрозуміло, не може амністією лікувати соціальну ненависть. З іншого ж боку, можна сказати, що без амністії спокою не можна досягти і з цієї точки зору амністія виявляється заходом державної необхідності. «Звичайно, – наголошував В.І.Вернадський, – цей захід – не є нормальним. Але ми переживаємо виняткову добу, а у виняткову добу потрібно удаватися до героїчних засобів» [119, зас.3, с.22]. Повторюючи, що такий засіб є не нормальним, він додавав, що він складає опрацьований століттями засіб. При цьому для забезпечення порядку і спокою цим заходом не пропонується обмежуватися: його мають супроводжувати органічні заходи державного будівництва.

Державний радник вважав за необхідне подивитись, чи має цей засіб значення. І оцінювати його необхідно з двох точок зору. По-перше, у заяві М.С.Таганцеві кількість заінтересованих в амністії осіб занижена. На

думку В.І.Вернадського, кількість реально заінтересованих в амністії осіб сягає не ста тисяч, а мільйону. І справа в тому, що нещодавно близько 20 тисяч осіб перебували у засланні і у в'язницях. Коли ж їх рахувати з сім'ями, то це дає вже 80 тисяч тісно пов'язаних з долею цих осіб. Коли ж ще додати їхніх друзів та приятелів, то число безпосередньо заінтересованих в амністії сягне далеко за 100 тисяч, адже всякому відомо, яке враження викликає кожен арешт, як він проникає у найширші і різноманітні кола.

В.І.Вернадський вважав за неможливе забувати і про те, що заворушення і арешти чаще всього мають місце у середовищі, яке виявляється найбільш енергійним і визначає сутність громадської думки. Особи, що зазнали ув'язнення, без сумніву, відносяться до цього явища не так, як ті, яких воно не зачепило і не піддало політичній карі. Якщо взяти усе це до уваги, стане зрозумілим, чому амністія проникла глибоко у середовище російського суспільства і чому прагнення до амністії неможливо нічим викоринити. З іншого ж боку, що відсутність амністії створює умови, за яких виявляється неможливою діяльності нових законодавчих установ.

Державний радник констатував, що коли залишатимуться у засланні і в'язницях пов'язані з рухом минулих місяців особи, то роздратування суспільства продовжуватиметься, а гнів – зростатиме. Адже завдяки суворим репресіям, невдачним і помилково застосованим заходам упало усвідомлення законності, виник самосуд, який досягнув диких масштабів. За таких умов амністія стримає громадське збудження і надасть час для здійснення органічних реформ. «При цьому повна амністія викличе найглибше враження, – сказав на закінчення промови В.І.Вернадський, – і чим сильнішим виявиться це враження, тим глибше і ширше виявиться заспокоєння» [119, зас.3, с.22].

Під час обговорення 30 червня 1906 р. думського законопроекту про виділення 15 млн. рублів постраждалим від неврожаю у поточному році замість передбачених урядовим законопроектом 50 млн. рублів він розпочав свою промову заявою, що Державна рада повинна ухвалити надісланий нижньою палатою законопроект цілком і додав до міркувань попередніх ораторів деякі аргументи щодо сутності та форми справи. Перш за все державний радник підкреслив, що всупереч твердженням міністра фінансів та головноуправляючого землеустроєм і землеробством, Державна дума своїм законопроектом не вирішує питання остаточно: вона збирається знову повернутися до його вирішення на початку і наприкінці липня. Визначена у 15 млн. рублів сума складає лише аванс, який обумовлюється нагальною необхідністю через те, зокрема, що через відтермінування допомоги хліб може подорожчати, а навігація закінчиться. Саме тому В.І.Вернадський і констатував, що, звертаючись до самого законопроекту, він знаходив запропонований Думою спосіб нагального часткового вирішення питання по сутності абсолютно правильним [119, зас.11, с.29].

В.І.Вернадський підкреслював, що у боротьбі навкруги цього питання зіштовхнулися два асолютно різні світогляди, люди з різним розумінням ведення справи, що яскраво підкреслив у своєму виступі міністр фінансів. Останній вказував, що відхилення урядового законопроекту Державною думою було обумовлено тими обставинами, що депутати нижньої палати, які його обговорювали, не мали достатньої підготовки для вирішення фінансової проблеми. В.І.Вернадський же висловлював думку, що відхилення законопроекту було викликано не відсутністю підготовленості Думи, а різницею поглядів останньої і міністра фінансів на фінансові питання. «Зіштовхнулися люди життя і люди, які звикли до старого ведення справ, – констатував державний радник. – До того ж неможна забувати і того, що Державна дума зустрілася з необхідністю надати асигнування нагально з питання, яке не терпить зволікання» [119, зас.11, с.29].

Промовець додавав, що Державна дума має справу з міністерством, якому неодноразово висловлювала свою недовіру, що ще більше загострило ситуацію. У процесі обговорення фінансових державних питань виникло дві точки зору на їх вирішення. Одну з них яскраво висловив міністр фінансів, який вважає за необхідне керуватися вказівками закону і не відступати від нього навіть у тому разі, коли життя висуває нові вимоги, Отже, змалювавши картину тяжкого фінансового становища країни, він наполягав на неможливості відійти від формального закону, від усіх один раз і назавжди затверджених витрат. На іншій точці зору стоять члени Державної думи, тобто люди, які не є, на думку міністра фінансів підготовленими до вирішення фінансових питань. В.І.Вернадський погоджувався, що депутати нижньої палати не були фахівцями у фінансовій сфері. В той же час він наголошував, що вони на собі, на кожному кроці відчують ту стару фінансову систему, яка зачіпає так близько кожного з них і яка привела країну до критичного становища.

В.І.Вернадський чітко пояснив незрозумілу для багатьох державних радників сутність тактичної лінії нижньої палати народного представництва. Він підкреслював, що Державна дума вустами своїх ораторів занадто яскраво вказала на нову точку зору, яка полягає у тому, що віднині кожна копійка знаходитиметься на обліку. Вона дає гроші, але бажає, щоб міністр фінансів звітував перед нею за кожну копійку. «Думський законопроект наполягає на тому, – підкреслював промовець, – щоб будь-яке нове асигнування знову обговорювалось Державною думою. Цим шляхом Дума уникне фінансової системи, яка так довго панувала в нашій країні і призвела її до того тяжкого положення, у якому вона зараз перебуває» [119, зас.11, с.30].

Оратор зупинився на одній ілюстрації означеної старої системи. Зокрема, він нагадав, що у розданому державним радникам переліку нових кредитів, які були ухвалені після опублікування державного розпису на 1906 р., вказано кредит в 1 млн. рублів, про який одночасно сказано, що по ньому буде внесено в установленому порядку відповідну постанову. Отже,

з одного боку, показано кредит як затверджений, а з іншого боку, його збираються лише просити. І ця ілюстрація показує, наскільки є важливим точний облік в усіх подібних справах. Саме тому В.І.Вернадський вважав, що обережне відношення Державної думи до справи є виправданим і Державна рада повинна підтримати цей новий принцип, який вносить, з одного боку, постійний облік, а з іншого боку, – надзвичайно обережне ставлення до народних грошей [119, зас.11, с.30].

В.І.Вернадський доходив висновку, що відхилення ухваленого Державною думою законопроекту про надання 15 млн. рублів допомоги постраждалим від неврожаю обернеться повторним просуванням його у загальному законодавчому порядку, по-перше, його провалом через запізнення, а по-друге, – виникненням конфлікту між обома палатами народного представництва. Виходячи з цього, він закликав членів Державної ради цілком підтримати внесений Думою законопроект [119, зас.11, с.31]. І В.І.Вернадському вдалося навіть правих радників переконати у тому, що в основі конфлікту лежить не випадковість, а «два світогляди, дві системи», що виступ проти Державної думи не тільки не дозволить, але й небезпечно загострить стосунки між палатами. Так, близький до урядових кіл правий державний радник О.Б.Нейдгарт підкреслював, що усі ці тертя і взагалі усі розбіжності у питанні є проявом того дуже прикрого тертя, яке помічається поміж представницькими установами та урядом. Державна рада, безсумнівно, повинна дивитись на справу поверх неї, повинна мати на увазі одну необхідність допомогти населенню. Єдиною позицією, на яку повинна стати Державна рада, є та, що у цій справі усе має бути зроблено для блага народу [119, зас.11, с.3]. Отже, це означало заклик не підтримувати уряд у його боротьбі проти Думи. З того, що О.Б.Нейдгарт говорив про тертя між представницькими установами та урядом, а не між однією Державною думою та урядом, дає підставу припускати, що і верхня палата була не проти того, щоб поставити уряд на місце виконавчої влади.

У 1916 р. В.І.Вернадський обирався членом Сільськогосподарської наради і економічної комісії, а також узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про відпуск з державного казначейства коштів на роботи у порожистій частині р. Дніпра», «Про покращання становища професорів імператорських університетів і Демидівського юридичного ліцею, а також доцентів імператорського Варшавського і Юр'ївського університетів і названого ліцею та про зміни деяких постанов Устава Імператорських університетів». 28 лютого 1917 р. В.І.Вернадський підписав телеграму обраних державних радників імператору Миколі II [227].

Вже під час служби більшовицькій Росії, у 1924 р. В.І.Вернадський згадував: «Переді мною промайнула Державна рада, де я міг спостерігати відбір «кращих» людей влади... Зовнішність була блискучою. Чудовий Маріїнський палац, відчуття старих традицій у всьому устрої побуту, аж до дворецьких, що розносили булочки, каву, чай, на які накидалися, як звірі, обрані і призначені члени Державної ради. Безперечно, серед них були

люди з іменами і великим внутрішнім змістом, такі, як Вітте, Коні, Ковалевський, Таганцев та інші. Але не вони задавали тон. Не було тих традицій у сановників, які тут зібралися, що були у такій красивій формі... – не було ні корпоративного духу, ні блиску знань та освіти, ні відданості Росії, ні ідеї державності. В цілому – нікчемний і сірий, ненажерливий і дрібнохижацький натовп серед красивого декоруму» [222, с.214-215].

Академік з великим обуренням підкреслював, що більшість державних радників переймалася не вирішенням пекучих державних проблем, а дбала про свої особисті інтереси..., як «влаштувати» своїх дітей, отримати зайві гроші... Їхні інтереси і їхні думки усі були спрямовані головним чином у цей бік [222, с.215]. Особливе обурення В.І.Вернадського викликали ті державні радники, що одночасно обіймали посади міністрів та голів уряду. «І ці міністри останніх років, – констатував вчений, – та й раніше – Горемикін, князь Н.Голіцин, Протопопов, Щегловитов... який жахливий підбір» [222, с.215]. «В Державній раді, – писав він 13 серпня 1906 р. – я побачив цих людей, убогих духом, а у їхніх руках влада, і неможна вважати, що вони робитимуть те, що розумне» [222, с.214].

Можна припустити, що таку загальну характеристику особового складу Державної ради В.І.Вернадський давав з певною пристрасстю, яка обумовлювалась, у меншій мірі, трьома можливими чинниками. По-перше, він з юнацького віку брав активну участь у громадсько-політичному русі ліберального характеру, що обумовлювало відразу до опонентів правого, центристського чи позапартійного спрямування і особливо до кар'єристів. По-друге, В.І.Вернадський був визнаним вченим світового масштабу і дивився на загальний рівень освіченості членів палати з висоти своїх глибоких енциклопедичних знань. По-третє, академік боровся проти більшовицького режиму, зазнавав висилань з країни, арештів, допитів, ув'язнення, що змусило його кинути радянській владі необхідну ідеологічну данину заради праці на благо країни в цілому і публікації його спогадів зокрема. І, на наш погляд, ми не маємо права засуджувати його поступок.

Але ж повернімося в дорадянські часи. Після падіння монархічного режиму, з 21 березня 1917 р. В.І.Вернадський – професор Московського університету, а з 12 квітня 1917 р. – голова комісії по вчених установах і наукових підприємствах при міністерстві народної освіти. З 10 червня 1917 р. він – голова сільськогосподарського вченого комітету міністерства землеробства, з 1 серпня 1917 р. – заступник міністра народної освіти. Володимир Іванович був обраний кандидатом від конституційно-демократичної партії у члени Установчих зборів. Про свою згоду з призначенням його на посаду голови Вченого комітету він писав, що йому вдасться щось зробити у тій сфері життя, яку він вважав на той час найважливішою, а саме у науковій роботі, у її організації і зміцненні.

Він з великим задоволенням констатував, що перед ним відкривається реальна перспектива добитися передачі Гатчинського палацу, парків,

царського мисливства і частини лісу для організації науково дослідницького центру: Вченого комітету з його установами, Ботанічного саду, Художнього гатчинського музею, академічного Ломоносовського інституту, Геологічного і мінералогічного музею, відділу Палати мір і вагів. Вчений радісно перелічував 550 десятин парку, понад 600 кімнат у палаці, низку флігелів, будинків, що виявиться для наукових установ дуже важливим внеском, На його погляд, Гатчине мало стати науковим містечком-садом. «Не знаю, звичайно, як це все влаштується, – підкреслював автор, – але я все-таки дивлюсь вперед дуже твердо» [222, с.285].

Про посаду заступника міністра В.І.Вернадський також писав, що не мав мужності відмовитися від пропозиції щодо її обійняти, оскільки його завжди глибоко хвилювали питання правильної організації наукової і учбової роботи [222, с.287]. Він також констатував, що упродовж короткого часу його праці в міністерстві освіти було відкрито Пермський університет і збуджено питання про створення нових академій наук, зокрема, Грузинської Академії наук, Академії наук на Україні і у Сибіру. Саме в цей час В.І.Вернадський познайомився з професором історії М.П.Василенко, який виявився ініціатором створення Української академії наук [222, с.287-288].

Восени ж 1917 р., у жовтні і на початку листопада, оптимізм вченого почав хитатися. «Атмосфера тривожна як ніби-то напередодні Громадянської війни, – читаємо у щоденнику. – Розвертається нечувана в історії катастрофа чи, можливо, нове світове явище... Читання газет..., в яких безкінечна кількість неправди перемішана з правдою. Але ніхто конкретно нічого не знає... Дуже сумно і тривожно за майбутнє» [222, с.288].

Після жовтня 1917 р. В.І.Вернадський брав участь у засіданнях членів Тимчасового уряду, які залишилися на свободі. 16 листопада 1917 р. він підписав «Звернення до громадян Росії» на захист Установчих зборів, проти узурпації влади більшовиками. 19 листопада 1917 р., у зв'язку з наказом ВРК про його арешт, Володимир Іванович втік з Петрограду до Полтави. У червні 1918 р. він переїхав у Київ, де організував Українську Академію Наук, і у жовтня 1918 р. був обраний її президентом [222, с.312]. Вчений вийшов з партії конституціоналістів-демократів, однак брав участь у роботі її центрального комітету і міжпартійного Національного центру. 28 вересня 1920 р. В.І.Вернадський був обраний ректором Таврійського (Сімферополь) університету, але на початку 1921 р. висланий радянською владою з Криму.

У квітні 1921 р. В.І.Вернадський повернувся до Петрограду. 14 липня 1921 р. його піддали обшуку, заарештували і помістили в будинок попереднього ув'язнення. 15 липня 1921 р. вченого допитали і звільнили завдяки заступництву віце-президента Російської Академії Наук В.А.Стеклова.

Упродовж 1921–1939 рр. В.І.Вернадський був організатором і директором Радієвого інституту. Під враженням «справи» професора В.Н.Таганцева він виїхав з сім'єю до Парижу, де читав лекції у Сорбоні. У 1925 р. В.І.Вернадського виключили з Академії Наук СРСР, однак у березні 1926 р. він повернувся до Ленінграду і був відновлений у званні академіка. У 1928 р. В.І.Вернадський організував біогеохімічну лабораторію і був призначений її директором. У 1931 р. академік проходив по «справі» Д.І.Шаховського, у 1933–1934 – по «справі Російської національної партії». У 1940 р. його призначили головою комісії з урану Академії Наук СРСР. У 1943 р. Володимир Іванович отримав сталінську премію.

В.І.Вернадський був нагороджений орденами Святої Анни 3-го ступеня (1901) і 2-го ступеня (1907), Святого Станіслава 2-го ступеня (1904).

Голіцин Олександр Дмитрович народився 12 лютого 1874 р. у Харкові, помер у 1926 р. у Парижі. Росіянин, православного віросповідання, з старинного княжого роду литовського походження, з 1905 р. – церемонімейстер, з 1916 р. – дійсний статський радник. Він мав маєток у Старій Водолазі Валківського повіту Харківської губернії у 40 верстах від міста, 2400 десятин землі, гуральню, паровий млин, молочну ферму на сто корів, племінне свинарство і птахарство. Одружений, мав трьох синів [16, л.1-3].

У 1896 р. О.Д.Голіцин закінчив юридичний факультет Харківського університету з дипломом першого ступеня. З 1898 р. він – депутат дворянських зборів Валківського повіту Харківської губернії, з 1899 р. – почесний мировий суддя Харківського судового округу, у 1900–1908 рр. голова повітової і у 1905 р. – Харківської губернської земських управ. У 1900–1917 рр. – харківський повітовий предводитель дворянства. У 1903 р. – голова Всеросійської виставки тваринництва в Харкові. У 1904 р. – уповноважений Російського товариства Червоного Хреста на Далекому Сході під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. Олександр Дмитрович – учасник земських з'їздів у Москві, організатор харківського товариства «Партії центру», яке об'єднувало усі конституційні партії, у 1906 р. – один із творців «Союзу 17 октября», член його С.-Петербурзького відділу. У 1908 р. – член Ради у справах місцевого господарства при міністерстві внутрішніх справ. Організатор першого обласного земського з'їзду з переселенського питання [262, с.133].

О.Д.Голіцин був виборщиком з обрання членів Державної думи. 19 жовтня 1907 р. він був обраний до третьої Державної думи Харківськими губернськими виборчими зборами від з'їзду землевласників. У нижній палаті народного представництва входив до фракції «Союзу 17 октября». Обирався членом комісій: з переселенської справи (її голова і

доповідач), з місцевого самоврядування (з другої сесії – заступник голови, доповідач), бюджетної (доповідач), про заходи боротьби з пияцтвом, для нового розгляду законопроекту про недоторканність особи, для розгляду законопроекту про Устав і штати імператорських російських університетів, для розгляду законопроекту про гімназії і підготовчі училища, про мисливство, для опрацювання законопроекту про зміну законодавства про селян, для розгляду законопроекту про скасування пасовищних і лісних сервітутів в західних і білоруських губерніях. Він був доповідачем комісій з проекту державного розпису, бюджетної, переселенської, місцевого самоврядування [262, с.133].

О.Д.Голіцин обіймав посаду голови правління Російського товариства гуралень. У 1910 р. він виявився одним з засновників Всеросійського банку для хлібної торгівлі, обраний директором товариства Таврійської дороги і Ензелі-Тегеранської залізниці. Одночасно Олександр Дмитрович був членом правління: Кам'яновугільного товариства «Олександрова Гора», Акціонерного товариства Сисерського гірничого округу (1912), С.-Петербурзького акціонерного товариства для механічної і хімічної обробки дерева і виробництва паперу (1914), Мологського лісопромислового акціонерного товариства (1915). Був він також членом Ради Російсько-англійського банку, головою правління акціонерного товариства трубочних і гільзових заводів, Харківського акціонерного облікового банку, Харківського торгового товариства.

24 вересня 1915 р. О.Д.Голіцин був обраний членом Державної ради від Харківських губернських земських зборів. У верхній палаті він входив до групи центру, з 27 березня 1916 р. був заступником її голови, у 1916 р. – членом бюро Сільськогосподарської наради. Олександр Дмитрович обирався членом комісій: у справах сільського господарства (1916), фінансової (1916–1917), у 1916 р. був головою особливої комісії по законопроекту «Про заборону забиття з метою продажу телят, а також продажу і купівлі цих телят», узгоджувальної комісії по законопроекту «Про встановлення Положення 2-го загального перепису Російської імперії».

22-26 листопада 1916 р., у так звані «історичні дні» Державної ради, коли її більшість рішучо підтримала Державну думу у її вимогах усунути вплив на державні справи скритих безвідповідальних сил і створити дієздатний уряд, О.Д.Голіцин виступив проти захисників існуючої системи, заявивши: «Ми вже маємо усі негативні сторони парламентаризму, не маючи разом з тим його позитивних сторін» [263, с.57].

У 1917 р. О.Д.Голіцин був заступником голови ради Всеросійської сільськогосподарської палати, членом ради З'їздів гірничих промисловців Уралу, ради З'їздів торгівлі і промисловості.

Після жовтня 1917 р. О.Д.Голіцин входив до складу бюро антибільшовицької Ради державного об'єднання Росії (1918–1920). Навесні 1918 р. у Харкові він займався підготовкою скликання з'їзду «хліборобів»

для обрання гетьмана, який відбувся 15(28) квітня і обрав гетьманом України П.П.Скоропадського. Олександр Дмитрович був головою правління Союзу промисловості, торгівлі і фінансів та сільського господарства на Україні («Протифіс», Київ, 1918). Він емігрував до Югославії, де був членом російського торгово-промислового і фінансового союзу (Париж) і бюро Позапартійного об'єднання (Белград).

О.Д.Голіцин похований на цвинтарі Сен-Женев'єв-де-Буа під Парижем. [262, с.133; 263, с.57-58].

Дітмар Микола Федорович народився 10 травня 1865 р. у С-Петербурзі, помер 5 липня 1919 р. у Харкові. Німець, православного віросповідання, дворянин, з 1910 р. – статський радник. Одружений, мав трьох дітей [44, л.1-2]. Він був власником Нестеровської копальні, виробнича потужність якої сягала у 1901 р. одного мільйона пудів вугілля[19, л.1-3; 182, с.25]

У 1882 р. Микола Федорович закінчив перший московський кадетський корпус. До 1885 р. він був слухачем на фізико-математичному і юридичному факультетах Петербурзького університету, з 1885 р. вчився у петербурзькому гірничому інституті, який закінчив у 1889 р. з дипломом гірничого інженера і до 1893 р. працював на заводах С.-Петербурга. У 1893 р. М.Ф.Дітмар організував у Харкові майстерню з виробництва бурових інструментів, яка переросла у Харківський машинобудівний завод. Останній виробляв помпи, бурове обладнання, машини для гірничої і будівельної справи. У 1898 р. М.Ф.Дітмар був відряджений до села Петрівське Ізюмського повіту Харківської губернії для розробки кам'яного вугілля, а з 1904 р. – у розпорядження Ради з'їздів гірничих промисловців Півдня Росії. Практична діяльність М.Ф.Дітмара супроводжувалась науковими дослідженнями, результати яких він опублікував у низці монографій [137; 138; 139; 140].

М.Ф.Дітмар був членом Харківського губернського присутствія з фабричних і гірничих справ, Загального присутствія Казенної палати, Ради у справах страхування робітників, головою Харківського відділення імператорського Російського технічного товариства (1913). У 1912–1914 рр. він випускав і фінансував журнал «Счетоводство и хозяйство», а також виявив ініціативу створення Харківського комерційного інституту.

З 1893 р. М.Ф.Дітмар був учасником з'їздів гірничих промисловців Півдня Росії, у 1893 р. – організатором і завідувачем Статистичного бюро З'їзду, секретарем, управляючим справами, з 1905 р. – головою Ради з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії, головою Ради Товариства допомоги гірникам Донецького басейну, ініціатором створення першого в Росії Медико-механічного інституту для лікування шахтарів і металургів.

У жовтні 1899 р. було затверджено «Положення про гірничопромислові з'їзди Півдня Росії», яким на початку ХХ ст. визначались норми діяльності об'єднання гірничопромисловців цього регіону. Відповідно до нього було створено постійний виконавчий між'їздівський орган – Раду з'їздів [323, с.9]. Фактично ж керівництво справами здійснював своєрідний «неофіційний комітет», до складу якого входили представники найпотужніших підприємств регіону М.Ф. фон Дітмар, М.С.Авдаков, П.М.Горлов та інші [338, с.87]. У 1906 р. Раду з'їздів очолив М.Ф.Дітмар [107, с.16589-16592; 240, с.163-164].

На початку ХХ ст. південноросійська буржуазія розпочала вдаватися до активної критики дворянсько-станового характеру земських установ, вимагати розширення своєї участі в них, впровадження майнового принципу у виборах гласних та забезпечення представництва своїх інтересів пропорційно сплаченим податкам. Помітну активність у цьому виявляв і М.Ф. фон Дітмар. На ХХІХ з'їзді гірничопромисловців, що відбувся у листопаді 1904 р., він наголосив очевидну невідповідність кількості наданих місць у земських зборах обсягам податкових сум, які сплачував потужний клас буржуазії. Він констатував, що така урядова політика позбавляє її можливості брати належну участь у вирішенні земських справ, а земські установи перетворює на чужі і більше віддалені від мешканців губернії, у тому числі і від промисловців, ніж установи державної адміністрації [228, с.23-25].

М.Ф. фон Дітмар неодноразово виступав з основними доповідями на з'їздах гірничопромисловців 1904–1906 рр. У своїх доповідях та записках він звертався до досвіду представництва буржуазії в органах самоврядування різних країн Західної Європи. Так, на ХХХ з'їзді гірничопромисловців 1906 р. він зачепив питання стосовно можливої перспективи реформування земських установ Російської імперії. Микола Федорович наголосив на необхідності розширення виборчих прав до цих установ за участю представників від З'їзду гірничопромисловців Півдня Російської імперії, які у цьому напрямку мали б керуватися визначеним на ХХІХ З'їзді з даного питання принципом. Останній же передбачав, що участь в органах самоврядування має перебувати у відповідності із сплаченими податками і забезпечувати широке і справедливе представництво усіх груп і районів населення та платників земських податків [141, с.31-32]. Микола Федорович широко висвітлював проблему представництва буржуазії в земських установах, критикував їх надмірне втручання у справи приватних підприємств і доводив несправедливість їх земського оподаткування [336, с.42].

З розвитком у Російській імперії робітничого руху М.Ф.Дітмар виступав за свободу робітничих страйків, за нагальне скасування законів, які передбачали кримінальне покарання за участь робітників у страйках і фактично не могли застосовуватись до усіх страйкарів через широкі масштаби робітничих виступів [311, с.195]. Це питання інженер докладно розглядав у своїй записці. Він схвалював запропонований урядом закон

щодо скасування кримінального переслідування учасників мирних страйків, і разом з тим засуджував обмеження, які забороняли страйки під приводом загрози безпеці держави та громадському спокою [304, с.88]. Одночасно Микола Федорович погоджувався із збереженням покарань за насильницькі та руйнівні дії страйкарів, з необхідністю компенсації збитків за рахунок страйкових фондів, наголошував на тому, що мирні страйки робітників мають дозволятися лише за умови «мирного стану промислового життя» [138, с.59, 71;310, с.80-81].

М.Ф.Дітмар вважав, що розвиток робітничих професійних спілок з відповідними правами та свободами має сприяти оптимізації взаєностосунків капіталу та праці, спрямовувати робітничий рух у бік пошуку компромісу та вирішення суперечливих питань за допомогою цивілізованих методів. Він наголошував, що заснування робітничих професійних спілок дасть можливість втілити в життя практику укладання колективних угод між робітниками та підприємцями, врегулювати процедуру розгляду конфліктних питань між ними, сприятиме послабленню страйкового руху. Інженер схвалював вільний розвиток профспілок, засуджував надмірну регламентацію їхньої діяльності та передбачений законодавством порядок їх розпуску, який забезпечував прояви адміністративного свавілля, закликав брати приклад з діяльності німецьких професійних об'єднань [138, с.63, 68].

У квітні 1906 р. XXX з'їзд гірничопромисловців Півдня Російської імперії ухвалив клопотання про підтримку ідеї запровадження системи обов'язкового державного страхування від хвороб, нещасних випадків, інвалідності та старості за участю робітників, підприємців та держави [229, с.4-5]. Оцінюючи після з'їзду законопроекти щодо державного страхування, М.Ф.Дітмар конкретизував побажання та пропозиції промисловців Півдня Росії. Він виступав за розширення участі держави у страхуванні на всі види найманої праці шляхом виплат не лише через хвороби та нещасні випадки, але й старість та інвалідність. Микола Федорович запропонував останні два види страхування здійснювати не за рахунок ощадних кас забезпечення, а на пенсійних засадах з доплатами від держави. Інженер наполягав на забезпеченні страховим організаціям права утворювати власні спілки та секції [230, с.13;304, с.85].

Під час революції 1905–1907 рр. надзвичайно актуальним постало земельне питання, яке боляче зачіпало інтереси не тільки поміщиків та селян, але й буржуазії. У листопаді 1906 р. гірничопромисловці на XXXI з'їзді висловили занепокоєння можливими несприятливими для них наслідками столипінських перетворень в аграрному секторі економіки країни. Руйнація сільської общини спричиняла перешкоди у користуванні надрами землі і гальмувала розвиток гірничої промисловості. Виходячи з цього, гірничопромисловці Півдня Російської імперії виявили ініціативу ухвалення заснованого на принципі «гірничої свободи» закону. М.Ф.Дітмар опрацював його основні положення, які передбачали необхідність оголосити усі надра землі власністю держави, наявні копальні

передати у довгострокову оренду терміном на сто років їх нинішнім власникам, встановити державну орендну плату, визнати за власником поверхні землі право першочергової розробки упродовж 10 років тих надр, що до моменту видання закону не розроблялися [230, с.1-5].

Микола Федорович був редактором «Гірничозаводського листка», у 1902–1918 рр. – гласним Харківської міської думи, членом правління Олексіївського гірничопромислового товариства, Донецько-Грушевського акціонерного товариства кам'яновугільних антрацитних копалень (1905), головою правління Новосильцевського кам'яновугільного акціонерного товариства. У 1906–1917 рр. він – голова Ради Петербурзького торгового банку, власник чавунно-ливарного і механічного заводів у Харкові та Нестерівської копальні у Катеринославській губернії.

За своїми політичними поглядами М.Ф.Дітмар був близьким до «Союзу 17 октября» [263, с.81].

25 жовтня 1912 р. М.Ф.Дітмар був обраний членом Державної ради від промисловості, де входив до групи центру. Він обирався членом тимчасової комісії для обговорення законопроекту «Про затвердження Положення про Особливу нараду для об'єднання заходів з оборони держави» (1915), економічної комісії (1916) і комісії у справах торгівлі і промисловості (1916). Був обраний також від Державної ради членом Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів щодо забезпечення паливом шляхів сполучення, державних і громадських установ і підприємств, які працюють на державну оборону (17 серпня 1915). Микола Федорович виявився прихильником прогресивного прибуткового податку. 17 лютого 1916 р., під час обговорення законопроекту «Про прибутковий податок» він «від імені промисловості і торгівлі» заявив: «Представники промисловості і торгівлі завжди стояли за покращання і повне перетворення податкової системи, з метою її урівняльності, справедливості і загальності. Запровадження прогресивного прибуткового податку складає першу і головну ступінь у цьому напрямку» [126-130].

У роки першої світової війни М.Ф.Дітмар увійшов у бюро Центрального воєнно-промислового комітету. 29 липня 1915 р. він у якості запрошеного брав участь в роботі Особливої наради для об'єднання заходів щодо забезпечення діючої армії предметами бойового і матеріального постачання і в роботі Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів з оборони держави.

Після Лютневої революції 1917 р. М.Ф.Дітмар був членом Тимчасової ради Російської республіки (Предпарламенту) від Ради З'їздів гірничих промисловців Півдня Росії. Після жовтня 1917 р. брав участь в антибільшовицькому русі. У 1918 р. за гетьмана П.П.Скоропадського він очолив організацію крупних промисловців «Протофіс». Один з делегатів Яської наради 16-20 листопада 1918 р. У 1919 р. М.Ф.Дітмар очолив Комітет крупної буржуазії Донбасу у Ростові-на-Дону із сприяння армії генерала А.І.Денікіна. Помер від тифу [263, с.81].

Ковалевський Максим Максимович народився 27 серпня 1851 р. у Харкові, помер 23 березня 1916 р. у Петрограді. Росіянин, православного віросповідання, з дворянів, з 1914 р. – дійсний статський радник, академік імператорської Академії Наук. Володів 212 десятинами землі у Харківській губернії [23, л.1-2].

М.М.Ковалевський отримав домашню освіту. У 1868 р. він закінчив третю Харківську гімназію з золотою медаллю, а в 1872 р. – юридичний факультет Харківського університету за спеціалізацією по державному праву європейських країн. Його залишили на кафедрі для підготовки до професорського звання. Упродовж 1872–1876 р. М.М.Ковалевський продовжував освіту за кордоном – у Берліні, Лондоні, Парижі з метою підготовки до магістерського екзамену з державного і міжнародного права. Після повернення у 1877 р. на батьківщину він захистив магістерську дисертацію на тему «Історія поліцейської адміністрації і поліцейського суду в англійських графствах із стародавніх часів до смерті Едуарда III. До питання про виникнення місцевого самоврядування в Англії».

У 1880 р. М.М.Ковалевський захистив докторську дисертацію на тему «Громадський лад Англії наприкінці середніх віків» і став доктором права. У 1877–1887 рр. Максим Максимович викладав у Московському університеті на посаді доцента, а потім ординарного професора юридичного факультету по кафедрі державного права. Вчений пропагував з університетської кафедри основні принципи необхідних для Росії реформ, обґрунтовуючи пріоритет загальнолюдських цінностей і свободи особи [263, с.119]. Метою своєї наукової і викладацької діяльності М.М.Ковалевський вважав доведення ліберального характеру західно-європейських порядків у порівнянні з російським самодержавством, «підготовку росіянів до конституції». За своїм світоглядом він був послідовним позитивістом, прагнув вивчати історію у соціологічному зрізі, вбачав у соціології загальну теорію соціального розвитку [23, л.3-7].

Вчений вважав основним соціологічним законом закон прогресу, який полягає у зростанні соціальної солідарності. Класову боротьбу він розглядав як відзнаку незрілості чи, навпаки, «виродження» того чи іншого громадського ладу. За своїми політичними поглядами М.М.Ковалевський був прихильником конституційної чи «народної» монархії, якій відводив роль верховного посередника між класами і захисника інтересів народних мас шляхом рішучого втручання держави в економічну і соціальну сферу [262, с.256]. Міністр міністерства народної освіти І.Д.Делянов розпочав проти М.М.Ковалевського кампанію, яка закінчилась звільненням його з університету. П.М.Мілюков констатував, що М.М.Ковалевський, разом з С.А.Муромцевим, «був змушений покинути Московський університет через урядові гоніння» [168, т.2, с.231].

У 1887–1905 рр. М.М.Ковалевський проживав за кордоном, де вів літературно-наукову і викладацьку роботу у Стокгольмі, Оксфорді, Парижі, Брюселі, Чикаго, Сан-Франціско та інших. Він завершив роботу над своїми основними працями і став визнаним авторитетом у світовій

науці. У 1895–1897 рр. вчений опублікував узагальнюючу працю «Походження сучасної демократії» у чотирьох томах, найзначнішу у вітчизняній дореволюційній історіографії працю, яка присвячувалась осмисленню соціальних і політичних передумов Великої Французької революції і її початкового етапу. У 1898–1903 рр. М.М.Ковалевський опублікував працю «Економічне зростання Європи до виникнення капіталістичного господарства» у трьох томах, яку вважав своїм головним науковим досягненням. Поряд з цим слід поставити і його трьохтомну працю «Від прямого народоправства до представницького і від патріархальної монархії до парламентаризму», що побачила світ у 1906 р., та чотиритомне видання 1895–1897 рр. «Походження сучасної демократії». Безпосередньо державного ладу Російської імперії стосувалися «Дійсна природа Державної думи: доповідь, прочитана на засіданні Харківського Юридичного товариства 11 вересня 1905 р.» та «Російська конституція», яку було видано у 1906 р. [262, с.257].

Найважливішим внеском М.М.Ковалевського у науку виявилось створення так званої генетичної соціології, напрямку, який займався вивченням зародження, становлення і розвитку громадських інститутів. Він опрацював власну теорію соціальних факторів – плюралістичну концепцію соціальної причинності, наполягаючи на «рівноправності» усіх чинників і умов, можливості кожного з них виступати у якості «незалежної змінності». Вчений обстоював необхідність тісних зв'язків соціології з психологією, його праці виявились однією з перших спроб дослідження процесів повсякденної і масової свідомості – «колективної психології». Рушійною силою прогресу М.М.Ковалевський вважав єдиний для усього людства внутрішній закон, який визначає соціальний розвиток у бік зростання громадської солідарності.

М.М.Ковалевський виявився крупним організатором науки і соціологічної освіти. Він очолював чисельні наукові і просвітницькі товариства, виступав організатором і співпрацівником низки періодичних видань як у Росії, так і за кордоном. Максим Максимович був членом-кореспондентом Французької Академії Наук (Institut de France) по відділенню моральних і політичних наук, почесним членом Академії законодавства в Тулузі, дійсним членом Товариства історії Французької революції («Societe de l'histoire de Revolution Francaise»), почесним членом італійського історичного товариства «Societa de historia patria». Вчений співробітничав у журналі «Revue internationale de sociologie» і надавав цьому виданню матеріальної підтримки, у «Nouvelle Revue Historique de droit» у Парижі, «Archaeological Review» у Лондоні і в інших періодичних виданнях. Він був учасником з'їзду Британської асоціації істориків в Оксфорді, з'їзду орієнталістів у Лондоні, першого міжнародного конгресу порівняльної історії права, з'їзду Міжнародного інституту соціології у Парижі і інших.

З 1895 р. М.М.Ковалевський – віце-голова Британської асоціації наук, з 1894 р. – член, а з 1907 р. – голова Міжнародного інституту соціології у Парижі. Вчений брав участь в організації Вищої школи громадських наук у Стокгольмі у 1888 р. За ініціативою М.М.Ковалевського було засновано Вищу школу громадських наук у Парижі (1901–1906), Психоневрологічний інститут у С.-Петербурзі у 1907 р., де він створив першу в Росії кафедру соціології. У 1906–1916 рр. – він професор Петербурзького університету.

Повернувшись до Росії у серпні 1905 р., М.М.Ковалевський вважав своїм обов'язком сприяти мирному оновленню російського життя шляхом вказівки на точки розумного прикладання досвіду Західної Європи до російської дійсності. Він співробітничав з багатьма періодичними виданнями, у тому числі з журналами «Весник Европы», з 1909 р. був його видавцем, а так же у 1906–1907 рр. – видавав газету «Страна».

26 березня 1906 р. М.М.Ковалевський був обраний до першої Державної думи від загального складу виборщиків Харківських губернських виборчих зборів. Саме тут вчений дійшов висновку, що думська трибуна є кафедрою, кращої за яку не існує у світі [328, с.229]. У нижній палаті народного представництва Росії Максим Максимович був членом комісії з опрацювання Наказу палати і членом комісій: про недоторканність особи, про громадянську рівноправність, про свободу зібрань та бібліотечної комісії. Він виступав з думської трибуни 62 рази з більшістю обговорюваних питань, у тому числі з довідками по історії парламентаризму і його сучасній практиці, про відповідальний уряд, про смертну кару, про амністію, з аграрного питання, про свободу зібрань, про становище друку, з приводу Білостокського погрому і таке інше. Вчений очолював думську делегацію на конференції Міжпарламентської асоціації миру, яка відбулася 10–12 червня 1906 р., був головою Російської парламентської групи у Міжнародному третейському суді [262, с.257].

М.М.Ковалевський представляв тип політика-центриста, вищою цінністю для якого виявлялася «громадська солідарність», а керівництвом до дії – здоровий глузд і турбота про «загальне благо». Він був учасником земських з'їздів 1879 і 1905 рр. і одним із творців і ідеологів Партії демократичних реформ (1905–1907), членом центрального комітету Партії прогресистів (1912–1917). П.М.Мілюков згадував, що «авторитетний професор... М.М.Ковалевський» займався «переробкою для майбутньої партії тексту вже надрукованої за кордоном редакцією «Освобождения» конституції» [168, т.1, с.280, 309]. Автор спогадів підкреслював, що конституційно-демократичну партію називали «професорською партією» через участь у її практичному створенні таких «ідейних вождів російської інтелігенції», як М.М.Ковалевський, які «багато попрацювали над підготовкою її ідеології» [168, т.1, с.354]. Вчений був членом безлічі не тільки російських, але і зарубіжних організацій та комітетів. К.Маркс вважав його своїм науковим товаришем, оскільки вони обоє довго працювали у бібліотеці Британського музею. І.В.Гессен уїдливо констатував, що у громадських організаціях М.М.Ковалевський

користувався такою пошаною, як генерали на купецьких весіллях. Він виявився і засновником російського масонства кінця XIX ст. [328, с.138].

М.М.Ковалевський доводив з трибуни першої Державної думи неконституційність декларації уряду у відповідь на думську «адресу» імператорові, з якою виступив 13 травня 1906 р. І.Л.Горемиків, і виголосив вимогу відставки уряду і заміни його відповідальним перед палатами народного представництва урядом. Внаслідок цього формула «недовіри» урядові була ухвалена Думою одностайно [168, т.1, с.373-374]. В.П.Обнінський писав, що М.М.Ковалевський був знаменитим державознавцем, колишнім професором Московського університету, який провів кращу пору свого життя у вигнанні, збагачуючи своїми знаннями студентів західноєвропейських шкіл. «Член першої Думи, потім член Державної ради, – наголошував автор, – гроза міністрів, що виступали під прапором науки. Ніхто так м'яко не скубе їм вуха, але ніхто так не таврує назавжди невігластво Столипіна з його оточенням» [321, с.44].

8 лютого 1907 р. М.М.Ковалевський був обраний членом Державної ради від імператорської Академії Наук і імператорських університетів, 8 жовтня переобраний і повторно у 1912 р. У верхній палаті він входив до лівої групи і був одним з її лідерів. Вчений-радник обирався членом комісії законодавчих пропозицій у 1907–1910, 1911–1913, 1916 рр. і особливих комісій по законопроектах: «Про скасування піклувань про народну тверезість» (1907), «Про закриття порто-франко з привозу іноземних товарів у Приамурське генерал-губернаторство і Забайкальську область Іркутського генерал-губернаторства» (1908), «Про нову організацію піклувань про народну тверезість», «Про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння» (1909), «Про порядок видання законів, що стосуються Фінляндії, і постанов загального значення», «Про землеустрій», «Про застосування Положення про земські установи 12 червня 1890 р. до губерній Вітебської, Волинської, Київської, Мінської, Могильовської і Подольської» (1910), «Про нову організацію піклувань про народну тверезість», «Про встановлення Правил для найму торгових службовців», «Про зміни статті 139/1 Кодексу про покарання і статті 31 Кримінального кодексу про порядок розгляду справ з відновлення у правах», «Про санітарну і гірничу охорону лікувальних місцевостей», «Про видання Загального уставу рибальства», «Про страхування робітників від нещасних випадків», «Про забезпечення робітників на випадок хвороби», «Про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються продажу міцних напоїв» (1912) [126]. П.М.Мілюков підкреслював той факт, що під час обговорення верхньою палатою законопроекту про запровадження в шести західних губерніях земських установ «Державна рада – особливо у промовах Вітте і М.М.Ковалевського – визнала розподіл на національні курії ідеєю антиросійською і антидержавною» [168, т.2, с.78].

М.М.Ковалевський обирався членом узгоджувальних комісій по законопроектах: «Про виховно-виправні установи для неповнолітніх»

(1908), «Про умовно дострокове звільнення», «Про порядок і способи зміцнення прав на нерухоме майно в містах і гірських містечках Карської і Батумської областей» (1909), «Про поземельний устрій Дніпровських лоцманів», «Про скасування постанов прокурора по деяких громадянських справах», «Про спрощення порядку ведення старшими нотаріусами кріпосних книг» (1910), «Про зміну деяких узаконень, що стосуються обліку і призову нижчих чинів запасу армії і флоту», «Про впорядкування громадянсько-правового становища старообрядців, шлюби яких не записані до метричної книги», «Про віросповідне товариство маріавітів», «Про відпуск з коштів Державного казначейства додаткового кредиту на винагороду чинів міністерства народної освіти за особливі праці», «Про денатуралізацію цукрових продуктів, що відпускаються для годівлі худоби і на технічні потреби», «Про видачу злочинців за вимогою іноземних держав», «Про зміну порядку здійснення публікацій по судових і деяких адміністративних справах», «Про зрівняння осіб жіночої статі у правах успадкування по закону з особами чоловічої статі», «Про деякі зміни у порядку відкриття аптек» (1911), «Про розповсюдження дії Міського положення 11 червня 1892 р. на м. Новочеркаськ Області Війська Донського», «Про зміну порядку пред'явлення позову відповідачам, місце мешкання яких невідоме», «Про впорядкування землеволодіння осідлого (селянського і козацького) населення і кочового калмицького населення у районі п'ятнадцятиверстної смуги в обсязі Астраханської губернії», «Про запровадження обласного рибальського з'їзду Області Війська Донського і встановлення з рибпромисловців названої області особливого грошового збору» (1912), «Про зміни деяких постанов, що стосуються рибальства у Каспійському морі і впадаючих у нього ріках» (1913) [121-126].

Як вчений-енциклопедист з світовим іменем, М.М.Ковалевський пристрасно захищав права національних меншин вивчати рідну мову і користуватися нею. Виступаючи 26 березня 1908 р. під час обговорення Державною радою законопроекту про забезпечення викладання основних предметів у школах Царства Польського польською мовою, він звертався до державних радників правої орієнтації і наводив приклади з погляду на це питання трьох видатних державних діячів імперії, яких тяжко звинуватити у відсутності патріотизму, а саме, Варшавського генерал-губернатора фельдмаршала Й.В.Гурко, обер-прокурора Синоду К.П.Победоносцева і М.Мілютіна. Перш за все М.М.Ковалевський закликав усіх членів палати віднести до педагогічного питання, як до педагогічного питання і не вносити політику туди, де їй не місце [121, ст.736].

Звертаючись до згадки про позицію вказаних осіб у польському питанні, М.М.Ковалевський прагнув показати державним радникам, що вони давали керівні принципи вирішення того у вищій мірі нескладного питання, яке постало перед верхньою палатою. Він наголосив, що у своїх звітах Варшавський генерал-губернатор Й.В.Гурко у 1890-ті роки доповідав у С.-Петербургу наступне. В урядових школах Привісленського

краю ставляться до польської дитини не тільки з нелюбов'ю, але й прямо вороже. У школі їй ставлять у провину її польське походження, ображають її національне почуття, до її релігії відносяться зневажливо. Безсердечне ставлення до дитини, зрозуміло, призводить до результатів прямо протилежних тому, чого очікує від діячів цієї школи уряд. Школи ці не розвивають у дитини любов до Росії, а навпаки, змушують її зненавидіти з дитячого віку усе російське, що доставило їй у кращу пору її життя «стільки даремних образ і гірких сліз» [121, ст.737].

Перейшовши до зображення позиції К.П.Победоносцева, М.М.Ковалевський зазначив, що останній називав охарактеризованих вище російських чиновників «глухонімими». К.П.Победоносцев наполягав на тому, щоб російські діячі на польських очах володіли польською мовою і не потрапляли у становище глухонімих, оскільки лише за таких обставин вони виявляться провідниками російської ідеї у Царстві Польському. За висловом промовця, на таких же позиціях стояв і Микола Мілютін, який поклав міцну підвалину російській справі у Царстві Польському, вирішивши питання про земельне забезпечення селянства. Він виступав і проти вторгнення політики в школу. «Якщо ви усе це візьмете до уваги, – наголошував М.М.Ковалевський, – то як інакше зможете ви віднести до законопроекту, що пропонує усунути «глухонімих», забезпечити можливість російським діячам говорити з поляками їхньою мовою і проводити російську справу у зрозумілій для поляків формі? Не інакше, як співчутливо» [121, ст.737]. І радник констатував, що перед колегами лежить законопроект, який уводить не обов'язкове, а факультативне викладання найпростіших задач арифметики з тією метою, щоб в імперії не було людей неучьких.

Звертаючись до членів Державної ради, М.М.Ковалевський наголошував, що практично політики не повинні піклуватися тільки про те, що знатимуть наступні покоління. Перш за все важливо піклуватися про найближчі покоління, оскільки саме їм можливо доведеться потрапляти у такі становища, у які Росія потрапила при Цусімі і Мукдені, де математика виявилась не на її боці. І можливо за цієї умови, коли б російська школа менше піклувалася про політику, а більше про педагогіку, то ця математика виявилась би на боці Росії. М.М.Ковалевський знову закликав державних радників до обговорення поставленого перед ними питання з цієї єдиної точки зору, з якої воно має бути обговореним, а саме, з точки зору педагогіки [121, ст.738].

М.М.Ковалевський проголосив з трибуни аксіомою будь-якої педагогіки ту дуже просту думку, що неможливо навчати іноземній мові дитину, яка не знає граматики рідної мови. І як довід протилежного, він згадував, що за хорошої вимови, виховані французькими і німецькими гувернантками одночасно на обох мовах дворянські діти упродовж усього свого життя говорять надзвичайно неправильно і французькою, і німецькою мовами через незнання граматики, незнання, яке підтримується тим, що вони почали вивчати спочатку іноземні мови, а потім вже рідну

мову. «Якщо ви візьмете це до уваги, – підкреслював промовець, – то скажете, що в інтересах успішного вивчення російської мови необхідно надати можливості польському хлопчику навчитися спочатку польської мови завдяки значному числу уроків на цій мові» [121, ст.739]. Він продовжував, що не треба побоюватись, коли польським хлопчикам, які не розуміють арифметичних задач на російській мові, ці задачі пояснюватимуться польською мовою.

Оратор закликав державних радників спрямувати увесь їхній партіотизм на те, щоб не доводити до сварки тих, хто вже давно свариться і кому потрібно добитися згоди, можливості жити мирно і спокійно під Російською державою. Закликав вчений і взяти до уваги те, що закони веління здорового глузду так же обов'язкові, як і закони природи, і коли не для всіх, то у крайньому разі для державних діячів [121, ст.739].

У своїх виступах у Державній раді М.М.Ковалевський роз'яснював права законодавчих установ і умови їх роботи. Він вважав, що шляхом згоди верхньої і нижньої палати парламенту, розподіливши з окремих питань між ним сам почин, можна було б значно прискорити процес законотворчості. Вчений виявився супротивником поспішного і занадто широкого застосування статті 87 Основних державних законів. Гаряче обстоюючи переваги закону перед тимчасовими заходами, М.М.Ковалевський говорив: «Усе міцно встановлене в юридичній літературі відштовхується від тієї думки, що в управлінні державою, якою б не була її форма, потрібно класти у підвалину закон, а не широко і довільно трактовану необхідність нагального вирішення давно назрілих потреб, своєчасна увага до яких могла б попередити чисельні тужливі явища у сьогоденні і у майбутньому» [263, с.120].

Будучи прихильником общинного землеволодіння, М.М.Ковалевський підкреслював не тільки економічне значення общини, але і її виховну функцію, що виражалася у розвитку почуття солідарності між людьми. На його погляд, основою дрібної земської одиниці (волості) в Росії мала стати саме община. М.М.Ковалевський, зретаючись до П.А.Столипіна з трибуни Державної ради, доводив необхідність надати самим селянам можливість вирішувати питання: виходити їм з общини чи не виходити. Основними напрямками аграрної реформи в Росії вчений вважав опрацювання державою переселенської програми, створення державного земельного фонду шляхом часткового відчуження, за умови викупу за рахунок держави, поміщицьких латифундій, а також передачі до нього казенних земель для наділення селян землею, як у довгострокову аренду, так і на правах власності, законодавче забезпечення прав як общини, так і сільського господаря-власника, зменшення податкового тиску на селян, розширення сільськогосподарського кредиту і таке інше.

Перспективним типом державного устрою М.М.Ковалевський вважав представницьку демократію, яка ґрунтується на самоврядуванні народу (парламентаризм) і рівності усіх громадян перед законом. На його погляд, ствердженню в Росії представницької демократії мала передувати ціла

низка послідовних змін, до того ж у якості початкового етапу розглядався лад конституційної монархії, що відіграє роль верховного посередника між класами і захищає інтереси народних мас шляхом втручання держави в економічну і соціальну сфери. Вирішення проблеми національного устрою М.М.Ковалевський бачив на шляхах здійснення принципу рівності громадян перед законом і забезпечення інтересів Росії як єдиного цілого.

У питаннях стосунків між церквою та державою М.М.Ковалевський заявляв: «Ми є такими ж прихильниками церковної, як і віросповідної свободи. Ми не допускаємо думки про перетворення православ'я на зброю урядової політики, як і підкорення останньої «видам і цілям Синоду». Під час обговорення проектів судової реформи М.М.Ковалевський виступав як прибічник суду присяжних, здійснення принципу підсудності посадових осіб на загальних підставах і таке інше. Державний радник захищав свободу друку, обстоював необхідність докорінних реформ у сфері освіти: введення принципу загальної і безоплатної освіти, відокремлення школи від церкви, скасування станових обмежень при вступі до вищих учбових закладів, розвиток національних шкіл, університетська автономія тощо. 18 червня 1908 р. М.М.Ковалевський доводив нагальну необхідність покращення діяльності системи народної освіти [121, ст.1953-1958].

М.М.Ковалевський був принциповим супротивником урядової політики систематичного застосування 87 статті Основних державних законів. Він критикував її, зокрема, під час обговорення запиту до уряду 24 березня і 1 квітня 1911 р. з приводу незаконного розпуску палат народного представництва без наявності будь-яких ознак надзвичайного стану в країні і проведення у надзвичайному порядку відхиленого Державною радою 11 березня 1911 р. законопроекту про введення в дію в шести північно і південно-західних губерніях імперії Положення про губернські і повітові земські установи від 12 червня 1890 р. Його виступи з трибуни палати завжди відрізнялися глибиною думки, історизмом і аргументованістю. Такими були і його виступи 24 березня і 1 квітня 1911 р.

Свою промову 24 березня 1911 р. М.М.Ковалевський розпочав з констатації того факту, що нормальний порядок проходження законів у Російській імперії передбачає стаття 86 Основних державних законів. Вона говорить, на виконання маніфесту 17 жовтня 1905 р., що жодний новий закон не може виникнути без ухвалення Державною радою і Державною думою. Радник нагадував, що прагнення ввести такий нормальний порядок у видання загальнообов'язкових норм було властиве керівним колам і до настання в країні так званого оновленого ладу. Стаття 47 попередніх Основних державних законів визнавала розгляд їх у Державній раді нормальним порядком. Майже напередодні реформування російського державного ладу була здійснена спроба підпорядкувати надзвичайні укази, певною мірою, законам.

Державний радник продовжував, що Маніфест 12 грудня 1904 р. говорив про необхідність ухвалити дійсні заходи з охорони повної сили закону, найважливішої, як зазначалось у ньому, у монархічній державі опори престолу. Комітет міністрів, якому було доручено втілити Маніфест 12 грудня в життя, на трьох своїх засіданнях – 21 і 24 грудня 1904 р. і 4 січня 1905 р., – підкреслив бажаність поставити в обов'язок міністрам, у випадку ухвали ними тих чи інших заходів у надзвичайних обставинах, коли ці заходи мають отримати обов'язкову силу на більше чи менше довгий час, негайно надсилати про видання тимчасових для цього правил чи постійного закону до Державної ради. [52-59; 95] «Це давніше прагнення, – наголошував М.М.Ковалевський, – покласти в основу російського державного ладу закон як тверду опору престолу знайшло собі втілення в життя в тексті статті 86» [124, ст.1413]. І державний радник запитував: чи мають місце підстави для сумніву у тому, що обхід нормального порядку видання загальнообов'язкових норм напередодні відкриття занять Державної ради і Державної думи складає порушення Основних державних законів?

Промовець констатував, що на це запитання можна дати лише одну відповідь – заперечну. Стаття 87, що нормує звернення до «надзвичайно-указового права», обмежує область його дії тими випадками, коли неможливо було зробити звернення до самих палат народного представництва. Але палати могли бути зібрані наступного ж дня за виданням указу, а це означає, що не було необхідності відступати від звичайного, встановленого статтею 86 порядку. В іншому випадку, на думку М.М.Ковалевського, можна було б дійти того висновку, що обидва порядки – вказаний у статті 86 і передбачений у статті 87, виявляються однаково нормальними, і що від Ради міністрів залежить вибір того чи іншого порядку. Він вів далі, що ті з російських юристів, які дають найбільш широке тлумачення унормованого статтею 87 так званого «надзвичайно-указного права», однак не менше сходяться у тому, що за урядом не можна визнати нічим не обмеженої свободи користуватися у своїх цілях цими надзвичайними повноваженнями. Така свобода, на викладений у написаному ще у 1907 р. коментарі до статті 87 погляд барона Нольде, суперечить самій сутності і призначенню надзвичайних указів, як актів виняткового характеру. Ця свобода дорівнювала б визнанню, що в державі встановлено два законодавчі шляхи, дві законодавчі влади.

М.М.Ковалевський заявляв, що ця одна означена обставина – удавання Ради міністрів до надзвичайного порядку видання загальнообов'язкових норм, коли мала місце повна фактична можливість удатися до звичайного і нормального, дає повну підставу для внесення Державною радою запиту.

Далі державний радник розглядав ті умови, за яких Рада міністрів удалася до видання надзвичайного указу. Стаття 87 дає уряду вказівки, говорячи, що для передбаченого нею порядку необхідне настання надзвичайних обставин, які викликають необхідність у такому заході, що

вимагає обговорення у законодавчому порядку. М.М.Ковалевський ставить запитання: що називається надзвичайними обставинами? І дає відповідь: навіть ті автори, які, як барон Нольде, залишають за Радою міністрів широку свободу у визнанні надзвичайними обставинами тих чи інших фактів у внутрішньому житті держави чи у її зовнішніх відносинах, наполягають на тій думці, що стаття 87 зовсім не містить у собі санкції довільного і нічим необмеженого бачення урядової влади. Навпаки, стаття 87 без сумніву надає Раді міністрів загальні директиви, якими їй належить керуватися, коли вона удається до надзвичайних указів. Вона усуває можливість визнання указної діяльності у порядку статті 87 свого роду нормальним сурогатом у період міждум'я.

Державний радник наводив приклад, посилаючись знову на барона Нольде. Припустимо, – говорив він, – що уряд вніс той чи інший законопроект до Думи, яка не встигла його розглянути. Вочевидь, уряд, вносячи законопроект, вірив, що він викликається суттєвими потребами країни, що він необхідний і навіть край необхідний. Чи витіє з цього, що після розпуску Державної думи уряд може внести його знову у порядку 87 статті? Барон Нольде вважає, що не може. М.М.Ковалевський підкреслював, що друга вказівка, яку дає Раді міністрів стаття 87 стосовно тлумачення терміну «надзвичайні обставини», зводиться до того, що обставини, які викликають удавання до «надзвичайного указного» права у порядку статті 87, повинна бути особливо важливим відхиленням від тих нормальних умов, за яких протікає життя держави.

І промовець, виходячи із викладених ним двох точок зору, розглядав удавання Ради міністрів до ненормального порядку видання загальнообов'язкових норм. Він констатував, що напередодні відновлення діяльності законодавчих палат, Рада міністрів була стурбована думкою про надання загальнообов'язкового характеру нормі, яку два дні тому відхилила одна з палат. Таким чином, у її заходах потрібно відмітити бажання піти всупереч, не рахуватися з тією статтею російського законодавства, яка проголошує: законопроекти, не ухвалені Державною радою чи Державною думою, визнаються відхиленими (стаття 111 Основних державних законів). Отже, у разі визнання закономірною дією поведінку Ради міністрів у даному випадку, довелося б послідовно дійти того висновку, що стаття 87 розрахована на те, щоб паралізувати дію статті 86, яка вимагає, щоб новий закон не міг виникнути без ухвали Державної ради і Державної думи.

Державний радник доводив, що кожного разу, коли Рада міністрів визнає небажаним для себе рішення однієї з двох палат по внесеному нею законопроекті, їй була б відкрита у такому разі можливість не тільки у проміжок між сесіями, але і під час перерви сесії, удаватися до статті 87 для того, щоб перетворити на закон щойно відхилений однією з палат законопроект. Але це дорівнювало визнанню того, що законодавчими палатами в Росії виявляються не Державна дума і Державна рада, а Державна дума, Державна рада і Рада міністрів. При цьому остання, за

умови розбіжностей між Державною думою і Державною радою, мала б вирішальний голос. Безглуздість такого припущення є очевидною, але що воно логічно витікало б з перетворення нещодавньої практики на часткову чи постійну, що кидається будь-кому в очі.

М.М.Ковалевський нагадував, що стаття 87, за умови найбільш широкого її тлумачення, вимагає для удавання до неї настання надзвичайних обставин. І він запитує: які ж надзвичайні обставини мали місце у даному випадку? І відповідав, що, вочевидь, таким обставинами не може вважатися бажання шести західних губерній мати земство. Тим більше, що воно збудилося не вперше упродовж певного історичного періоду. Таке бажання збуджувалось ще у той час, коли виникло питання про запровадження земства у Західному краї, за керівництва міністерством покійного Д.С.Сіпягіна, і тоді, коли на користь цієї думки подавав свій голос член старої Державної ради, недавній голова Ради міністрів, присутній на сьогоднішньому засіданні член Державної ради І.Л.Горемікін. М.М.Ковалевський доходив висновку, що коли західні губернії до цього часу не мають земства і ніколи його не мали, то не можна, не грішучи проти здорового глузду, сказати, що нагальне запровадження в них земства складає невідкладну необхідність, яку вимагає стаття 87 і яка повинна бути задоволеною упродовж найближчих днів і до того ж за умов, які виявились прийнятними лише для незначної більшості членів Державної думи і неприйнятними велетенській більшості членів Державної ради.

Державний радник не міг навіть уявити собі, які б надзвичайні обставини могли виступати на користь нагального запровадження земства в шести західних губерніях на будь-яких підставах? На його погляд, неможливо припустити можливість того, що за відмови однієї з палат народного представництва піти на запропонований їй Радою міністрів ризикований дослід відбулося повстання чи навіть відокремлення тих частин держави, на які був розрахований у законодавчому порядку захід. Нічого подібного не спостерігалось. Щонайбільше було лише невдоволення тих, хто сподівався на здійснення своїх планів і побачили їх провал внаслідок недавнього голосування Державної ради. Та чи можна вбачати у цьому надзвичайні обставини? Безперечно зрозуміло, що не можна.

М.М.Ковалевський доводив, що ні видання нового закону, ні його відхилення ніколи не обходиться без того, щоб не викликати невдоволення у одних і задоволення інших. Коли б вважалась відсутність задоволеності передбаченими статтею 87 надзвичайними обставинами, то довелось би послідовно застосовувати цю статтю постійно: і тоді, коли закон пройшов через палати, і тоді, коли він відхилений однією з них, тобто усе це обернулося б абсолютним абсурдом. Радник доходив висновку, що у даному випадку, який виявився предметом запиту, надзвичайних обставин не було. А внаслідок цього не було і підстав для застосування статті 87. І якщо палати покликані ще Маніфестом 17 жовтня 1905 р., а потім і

Основними державними законами брати участь в утворенні загальнообов'язкових норм і наділені тими ж Основними законами правом і обов'язком звертатися з запитами до міністрів і головноуправляючих окремими частинами з приводу дій останніх, які палати вважають незаконними, то одна з цих палат, і саме Державна рада, не може також ухилитися, у даному випадку, від збереження сучасних державних устоїв. І саме тому її членам, і зокрема, особам, що підписали даний запит, є властивим переконання у тому, що вони слугують висловленому ще у 1904 р. Радою міністрів принципу: «закон складає кращу опору престолу».

Державний радник констатував, що звертаючи увагу членів Ради міністрів на незаконність виданого ними указу, державні радники висловлюють не основний принцип якої-небудь визначеної форми законодавчого порядку. Вони висловлюють властивий усім правильним державним порядкам принци, оскільки порядок означає, перш за все, відсутність свавілля, як з боку правлячих, так підданих. В іспанському королівському палаці в Алкала-Хенаресі, у тому самому залі, у якому Ізабела Католицька урочисто приймала Христофора Колумба, який повернувся з далекого плавання, і погодилася взяти під свою високу руку Новий Світ, арабським шрифтом на стінах написано: «Закон один усім управляє». Постає очевидним те, що ні за часів Ізабели Католицької, ні під час арабських каліфів, у яких була успадкована ця формула, правового представницького ладу не існувало, а між іншим і тоді, як тепер, визнавалось, що члени однієї з покликаних до збереження оновленого російського ладу законодавчих палат, залишаючись вірними принципу, що закон є підвалиною престолу, володіють не тільки правом, але і обов'язком звернутися до членів Ради міністрів з тим запитом, який розглядається в Державній раді [124, ст.1418].

Другий раз виступив М.М.Ковалевський з того ж приводу 1 квітня 1911 р. після промови голови Ради міністрів П.А.Столипіна, який досить аргументовано і переконливо захищав позицію уряду. «Мені випадає сьогодні невдячна роль, – підкреслював він, – я поставлений перед необхідністю показати, що та з зовнішніх боків красива будівля, яку своєю промовою спорудив голова Ради міністрів, складена можливо, не з досить міцної цегли, у будь-якому разі, можливо, зцементована неправильно. Уся промова побудована на змішуванні понять, і я боюсь, – у даному випадку, свідомому» [124, ст.1823]. М.М.Ковалевський продовжував, що голова Ради міністрів прагнув довести неправильність позиції прихильників запиту і правильність його точки зору. Він змішав дві речі і звинуватив радників у тому, у чому вони абсолютно не винні. Голова Ради міністрів говорив, що прихильники запиту ніби то постають проти прав монарха у будь який час розпустити Державну думу і Державну раду.

М.М.Ковалевський виступав від імені тих, хто, подібно до нього, займався державним правом, довели б тим самим, що їм невідомі ази цієї науки, тому що з тих пір, як існують покладені у підвалину представницького ладу всюди у Європі англійські державні порядки, існує

і той принцип, що глава держави є початком і кінцем парламенту. Це така безперечна істина, супроти якої, зрозуміло, ніхто з осіб, що брали участь у висуненні запиту, не говорили жодного слова. «Я б скоріш погодився жити під владою турецького султана і великого візиря, ніж під владою парламенту, який міг би стати одвічним і який неможливо було б розпустити». Радник наголосив, що це були не його слова, а Мірабо, які він вимовив у розпал подій, наслідком яких виявилось утворення оновленої Франції. «Отже, облишимо цей бік питання, – продовжував він. – Ми рішучо нічого не говорили, не говоритимемо і не можемо говорити проти невід'ємного права голови монархічної держави розпускати сесії Державної думи і Державної ради. Наш запит стосується зовсім іншого. Наш запит стосувався того, чи мала місце необхідність удаватися, напередодні нового скликання Державної думи і Державної ради, члени яких не встигли роз'їхатися, до того надзвичайного засобу, який надає стаття 87 голові Ради міністрів і членам уряду. Вочевидь, між двома питаннями існує деяка різниця і змішувати їх воедино немає підстав» [124, ст.1824].

М.М.Ковалевський указував і на другий бік: на добровільне змішування понять, проти якого також необхідно озброїтися. Він продовжував, що голова Ради міністрів показав значну начитаність новітньої літератури з конституційного права і в особливості з надзвичайно-указового права, включаючи в число відомих і видатних письменників скромних службовців науки, а іноді і владних осіб. В той же час він, здається занадто спішно зробив те узагальнення, що ніби то усіх письменників, що торкалися статті 87 чи відповідних їй статей в основних законах інших країн, можна розподілити на дві групи: одні стоять за обмеження монарха палатами і за представницьку монархію, інші стараються будь що нав'язати країні парламентський лад. Одні стоять за найширше користування статтею 87 і надають членам уряду право тлумачити настання надзвичайних обставин, у тому числі і те, що кожного разу, коли, за їхньою особистою оцінкою, державна необхідність вимагає ухвалення відповідного акту, мають місце у наявності і надзвичайні обставини, яких вимагає стаття 87. Другі, навпаки, прагнуть звузити, по можливості якнайбільше, застосування статті 87 і приписувати собі право, яке ніби то невід'ємно і в усіх конституціях належить одній Раді міністрів, – вирішувати, які обставини є надзвичайними, а які – ні.

Виходячи з цього, М.М.Ковалевський звернувся до характеристики письменників XV і XVIII століть, коли не йшла мова про парламентаризм. Один з них був канцлером королівства і писав трактати не про конституційну монархію, а тільки про «закономірну монархію», тобто правову – *legal monarchy*. Це був сер Джон Фортескью, який вперше поставив у XV ст. питання про те, чи має Рада міністрів право удаватися до видання надзвичайних указів, що заміняють закон чи вносять у життя загальнообов'язкові норми, навіть неузгоджені з законом? І як він вирішує це питання? А він вирішував його наступним чином. Необхідне настання

надзвичайних обставин, обставин тимчасових, обставин незвичайних, обставин, за яких закон міг би перетворитися на несправедливість і є наявною необхідність ухвалення загальнообов'язкових норм законодавчого характеру.

Фортеск'ю ілюструє своє вчення прикладами. Він говорить, що у їхньому законодавстві, як і в законодавстві інших країн, значиться, що прості громадяни не можуть забиратися на міські стіни чи на стіни фортець. Однак коли б фортецю оточив ворог і в місті не було б гарнізону, то невже влада карала б тих громадян, які, всупереч закону, забралися на міські стіни, стіни фортеці і відстоюють їх від ворога? Ні, ось тут-то монарху і потрібно видати указ, який дозволяє не рахуватися з попереднім указом, указ, який має тимчасову силу і дозволяє і навіть запрошує громадян забиратися на міські стіни і обстоювати незалежність міста від ворога. І з цього часу постає доктрина, яка переходить від Фортеск'ю до Локка, а від Локка до Блекстона, яка вважалась за труїзм задовго до того моменту, коли іноземні, тобто західноєвропейські держави, почали, за прикладом Англії, вводити у себе надзвичайно указове право.

М.М.Ковалевський риторично запитував: що ж визнається підвалиною видання надзвичайного указу? І відповідає: настання незвичайних і тимчасових обставин: голоду, повені, епідемічних захворювань тощо. Водночас радник констатвав, що і від цього у XVIII ст. англійці відмовляються, зрозумівши, що і у тлумаченні того, коли настає голод чи епідемія, чи повінь, і у тлумаченні стосовно небезпеки цього явища, можна допустити багато суб'єктивного. І коли у 1766 р. постало питання, як бути з законом, який дозволяє вільний вивіз хліба, коли в Англії наступив голод, – виникло дві думки, з яких переможеною виявилась та, що говорила про право видавати надзвичайні укази. Голова Ради міністрів заявив, що ніби то в Англії до цього часу утримується надзвичайно-указове право. Однак ще у 1766 р. це питання було вирішено остаточно: була ухвалена постанова, що навіть за надзвичайних обставин не можна удаватися до видання надзвичайного указу.

Державний радник наголосив на тому, що голова Ради міністрів, напевно, справив вплив на багатьох членів палати словами про те, що ліберальний міністр Гладстон удавався до надзвичайно-указного права. Але голова Ради міністрів забув пригадати одну обставину, що монарх Англії є генералісимус усіх англійських військ, і що від нього залежить врегулювання тих порядків, за яких офіцери призиваються до своєї служби, що саме тому від нього у формі указу, як голови виконавчої влади, залежало ухвалити ті заходи, за допомогою яких продаж офіцерських місць було зупинено в Англії. Змішуванням понять пояснював М.М.Ковалевський і постійні посилення голови Ради міністрів на австрійську практику, тобто практику застосування статті 14, з якої значною мірою була списана російська стаття 87. Стаття 87 складена на підставі статті 63 пруської конституції і на підставі статті 14 австрійської конституції 1867 р. Вона така близька до російської, що, зрозуміло, з

першого погляду, може видатися цілком природнім посилення голови Ради міністрів на статтю, що послужила прототипом для російської.

М.М.Ковалевський зазначив, що упродовж останніх 5-6 років 76 разів застосовувалась в Австрії стаття про надзвичайне указове право. Більшість цих випадків стосувалося незатвердження палатою бюджету, незатвердження нею числа новобранців, відмови від взяття позики. Прем'єр-міністр посилався і на те, що в Австрії часто удаються до надзвичайно-указового права з тим, щоб зламати опозицію, щоб зробити законом те, проти чого виступала опозиція. Фактично ж в Австрії було дуже мало випадків рівних з російськими умов удавання до статті, що відповідає російській статті 87. Австрійські правознавці доводять, що застосування статті 14, яка відповідає російській статті 87, почастишало через надзвичайні обставини, які складає чеська обструкція, а застосування цієї статті зустрічає занадто сильний опір, внаслідок чого у рейхстазі вже неодноразово поставало питання про скасування цієї статті. Отже, існує безліч контраргументів проти доводів, на які посилався голова Ради міністрів.

Оратор констатував, що на питання, чи потрібне настання надзвичайних обставин у самий момент перерви сесії і до скликання нової сесії, вирішується багатьма авторитетами, і не тільки письменниками, але і конституціями, стверджувально. І усі авторитети наполягають на тому, що надзвичайні обставини мають настати під час перерви між сесіями. М.М.Ковалевський підкреслив, що для російського уряду саме «державна необхідність вимагає застосування статті 87, – ось вам і надзвичайні обставини» [124, ст.1830]. Він заявив, що з вуст голови Ради міністрів «дуже часто» звучали слова з посиланнями на «державну необхідність», про яку «ще у XVI столітті написав цілу книгу італійський ієзуїт Ботеро». «Однак усе твердо встановлене в юридичній літературі відштовхується, навпаки, від тієї думки, – доходив М.М.Ковалевський висновку, – що в управлінні державою, якою б не була її форма, потрібно класти в підвалину закон, а не державну необхідність» [124, ст.1831].

На закінчення свого виступу державний радник сказав, що він мав щастя бути присутнім одного разу у німецькому рейхстазі під час виголошення канцлером Імперії графом Бісмарком однієї з його знаменитих промов. Вона закінчувалась наступною заявою: «Панове, ви маєте в мені людину, яка є готовою підпорядкувати свою особисту волю і особисте бачення закону благу країни і збереженню внутрішнього миру в державі». І ось ці слова я бажав би чути з вуст представника влади в Росії, – з вуст голови Ради міністрів» [124, ст.1831].

Під час обговорення у лютому 1911 р. законопроекту про скорочення кількості святкових і вихідних днів М.М.Ковалевський наголошував, що в умовах жорсткої конкуренції на світовому ринку для російської економіки дуже важливо збільшити число робочих днів [124, ст.1045; 1050]. У квітні того ж року, у процесі обговорення законопроекту про застосування Положення 12 чеврня 1890 р. про губернські і повітові земські

установи у шести західних губерніях, М.М.Ковалевський, засуджуючи національний принцип куріальної виборчої системи, зокрема підкреслював, що єврейське населення у 151 західному місті є найчисельнішим, переважаючим інші національності і боротьба з його впливами на життя міст шляхом виключення євреїв з числа виборців означала б не більше, ніж боротьба з вітряними млинами [124, сес.6, ст. 865]. Виступаючи вдруге проти національних курій, М.М.Ковалевський назвав такий підхід до вирішення проблеми «вавілонським столпотворінням націй і мов» і закликав державних радників до запровадження у західному краї нормального земства [124, ст.1223].

М.М.Ковалевський не відчував реальної віддачі від своєї діяльності у Державній раді, у цій, за його висловом «усипальниці». Єдина можливість – «розлючувати бюрократичну сволоту відвертою бесідою» – не могла його задовольнити. В той же час М.М.Ковалевський не просив відставки, оскільки саме звання державного радника полегшувало йому справляти вплив на різні громадські кола. Думкою вченого цікавились Микола II, граф С.Ю.Вітте, П.А.Столипін. С.Ю.Вітте зазначав у своїх спогадах, що М.М.Ковалевський – «культурний, освічений, ліберальний вчений», що брав участь в укладанні відгуку наукової інтелігенції на редакцію оновлених Основних державних законів, який був замовлений особисто Миколою II. У записці, зокрема, говорилося, що «вироблений Радою міністрів проект Основних законів викликає найгірше враження. Під виглядом збереження прерогатив верховної влади укладачі проекту прагнули зберегти існуючу безвідповідальність і свавілля міністрів» [106, т.3, с.305].

С.Ю.Вітте писав, що в записці викладались рекомендації, які, на думку автора спогадів, «зводили владу государя до влади пана Фальєра і запроваджували парламентаризм, не говорячи вже про занадто ліберальне і легковажне вирішення цілої низки найкапітальніших питань російського історичного життя. Ця записка, вочевидь, похитнула його величність, і він не затверджував основні закони» [106, т.3, с.305]. Пізніш ці закони були затверджені з внесенням до них кількох несуттєвих змін. Найголовнішими з них, за висловом С.Ю.Вітте, були наступні: обмежено право імператора видавати укази, внаслідок чого збільшилась так звана законодавча вермішель, яка захаращувала законодавчі збори, що під час прем'єрства П.А.Столипіна, всупереч основним законам, не завадило видати Маніфест 3 червня і видавати укази, які явно суперечили законам. Введено, що усі укази монарха повинні скріплятися головою Ради міністрів, що мало представляти ніби то тень парламентаризму, відповідальність міністрів не перед одним монархом. Статтю 39 про віротерпимість було істотно звужено проти редакції, яку встановила Рада міністрів і нарада під керівництвом імператора, вочевидь, під впливом деяких ієрархів через імператрицю Олександру Федорівну [106, т.3, с.306].

М.М.Ковалевський очолював чисельні товариства і гуртки: Всеросійське економічне товариство, Юридичне товариство, російське відділення Товариства миру, комітет Російсько-англійського товариства, гуртки Л.М.Толстого, імені О.І.Герцена і інші. У вересні 1907 р. вчений виявився ініціатором утворення у С.-Петербурзі Товариства допомоги колишнім депутатам першої і другої Державних дум, що постраждали у зв'язку з їхньою політичною діяльністю. У 1908 р. М.М.Ковалевського обрали президентом Педагогічної академії в С.-Петербурзі. Він був масоном з березня 1888 р. і з 1906 р. – одним з ініціаторів відродження масонських лож в Росії. З вересня 1909 р. Максим Максимович – член дирекції петербурзького клубу «Образование».

З початком першої світової війни 1914–1918 рр. М.М.Ковалевський був інтернований у Карлсбаді (Австро-Угорщина), де перебував на лікуванні. У лютому 1915 р. він повернувся до Росії, де підтримував заклики М.Горького, О.І.Купріна та інших до російської інтелігенції присвятити свої сили служінню «загальноросійській свободі, без вирізнення партій і напрямків». Вчений брав участь у переговорах між депутатами четвертої Державної думи і членами Державної ради про утворення «прогресивного блоку», був членом його президії, учасником наради на квартирі В.В.Меллер-Закомельського у жовтні – листопаді 1915 і січні – лютому 1916 рр. Він зробив певний внесок у визначення тактики і стратегії боротьби цього міжпалатного парламентського об'єднання і в укладанні його програмних документів [92-94]. М.В.Родзянко також зазначав у своїх спогадах, що М.М.Ковалевський посідав у Державній раді місце лідера лівої групи [211, с.256].

Помер М.М.Ковалевський від хвороби серця. Похований М.М.Ковалевський на Нікольському кладовищі Олександрівської лаври у Петрограді [262, с.256-257].

Кучеров Яків Володимирович народився 27 листопада 1834 р., помер 11 листопада 1909 р. Він був росіянином, православного віросповідання, з дворянів Харківської губернії, володів 2248 десятинами землі і гуральнею. Не одружений [26, л.1-2].

Я.В.Кучеров закінчив Петровський кадетський корпус і у 1859 р. Миколаївську академію Генерального штабу. Після закінчення академії він був причислений до Генерального штабу, однак у 1861 р. вийшов у відставку. Оселився Яків Володимирович у своєму маєтку у селі Гудимівці Лебединського повіту Харківської губернії, вів зразкове господарство, був учасником всеросійських виставок. У 1861–1881 рр. Я.В.Кучеров був мировим посередником Лебединського повіту Харківської губернії. З 1863 р. – повітовий справник. З 1873 р. до 1891 р. – мировий суддя Лебединського округу, з 1870 р. – член з'їзду мирових суддів Лебединського округу, з 1867 р. – директор Лебединського піклування про

тюремні відділення. З 1877 р. до 1895 р. Яків Володимирович – член повітової училищної ради, у 1895–1907 рр. – голова Лебединської повітової земської управи. З 1885 р. до 1894 р. – почесний мировий суддя. З 1891 р. – повітовий предводитель дворянства. Він обирався уповноваженим харківського дворянства на з'їздах Об'єднаного дворянства [26, л.2-6].

18 березня 1906 р. Я.В.Кучеров був обраний членом Державної ради від Харківських губернських земських зборів. У верхній палаті входив до групи правого центру. 4 червня 1909 р. його переобрали. Яків Володимирович був членом особливої комісії по законопроекту «Про скасування обмежень політичних і громадянських, пов'язаних з позбавленням чи добровільним зняттям сану» (1909) [122-123].

На першій сесії верхньої палати Я.В.Кучеров виступив 23 червня 1906 р. з коротким зауваженням стосовно визначення поняття «відсутності» (до двох тижнів) і «відпустки» (один місяць) і попросив повторити голосування через неясність результатів такої процедури [119, зас.7, с.3, 5].

Я.В.Кучеров був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1864) та Святої Анни 2-го ступеня (1882). Поховали його у Гудимівці.

Лесевицький Леонід Дмитрович народився 25 травня 1865 р., помер невідомо коли. Росіянин, православного віросповідання, з потомствених дворянів Зміївського повіту Харківської губернії. З 1916 р. – дійсний статський радник. Мав 350 десятин землі у Харківській губернії, вів багатогалузеве господарство: рільництво, баштанство, скотарство, птахівництво, плідівництво. Одружений [28, л.1-3].

У 1892 р. Л.Д.Лесевицький закінчив Інститут сільського господарства у Новій Олександрії і служив завідувачем будівництва водяних споруд в Орловській губернії. У 1894–1897 рр. Леонід Дмитрович був земським начальником третьої ділянки Зміївського повіту Харківської губернії, у 1897–1898 рр. – шостої ділянки, у 1902–1906 рр. – другої ділянки Зміївського повіту. Л.Д.Лесевицький обирався у члени повітових (1898) і губернських земських управ. У 1904–1907 рр. він – член Харківського у земських справах присутствія. У 1898–1911 рр. – почесний мировий суддя Зміївського повіту. У 1906–1909 рр. – зміївський повітовий предводитель дворянства. У 1898 р. – голова Зміївської повітової, а в 1907–1910 рр. – Харківської губернської земської управ. Член Вільного економічного товариства, учасник багатьох виставок [28, л.3-8].

15 грудня 1909 р. Л.Д.Лесевицький був обраний членом Державної ради від Харківських губернських земських зборів замість померлого Я.В.Кучерова, а 7 вересня 1912 р. переобраний у зв'язку з закінченням терміну повноважень. Позапартійний. У серпні 1915 р. отримав 3500

рублів одноразової допомоги у зв'язку з дочасним зупиненням сесії. У 1915 р. вибув із складу державних радників за закінченням терміну повноважень.

Л.Д.Лесевицький був супротивником законопроекту «Про перехід з одного сповідання віри до іншого», вважав його ризикованим за тогочасної ситуації в країні. «Якщо свобода розуміння добра і зла небезпечна для нашого життя і майна і ми стараємося її обмежити, – стверджував він з трибуни Державної ради, – то... свобода розуміння духовного добра і зла небезпечна для всієї країни, нації і потомства, і саме тому ми повинні ще більше її обмежити» [125, ст.183].

Л.Д.Лесевицький був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1902) і Святої Анни 2-го ступеня (1904).

Херсонська губернія:

Вейнштейн (Вайнштейн) Григорій Еммануїлович народився 13 липня 1860 р. у Херсоні, помер 1 січня 1929 р. у Парижі. Єврей, іудейського віросповідання, з потомствених почесних громадян; з 1896 р. – мануфактур-радник, купець 1-ї гільдії. Власник торгового дому «Е.М.Вейнштейн і сини», двох будинків і мукомольного млина в Одесі, лісопильного заводу та мукомольного млина у Херсоні. У 1914 р. сукупний номінальний основний капітал цих підприємств складав 3 млн. 500 тисяч рублів [12, л.1-2].

У 1882 р. Г.Е.Вейнштейн закінчив С.-Петербурзький практично-технологічний інститут і отримав фах інженера-технолога. З 1886 р. він був гласним Херсонських повітових і губернських земських зборів і Одеської міської думи, членом Херсонської губернської земської управи. З 1894 р. Григорій Еммануїлович призначався членом Херсонського у фабричних справах присутствія, був виборним одеського купецького стану. З 1895 р. Г.Е.Вейнштейн був заступником голови Ради з'їздів мукомолів, членом Обліково-ссудного комітету Одеської контори Державного банку; членом Одеського біржового товариства; арбітром при Одеській біржі.

Г.Е.Вейнштейн був наймогутнішим в Російській імперії промисловцем-мукомолом, головою Всеросійського союзу мукомолів. З 1899 р. він входив до складу Одеського повітового комітету торгівлі та мануфактур, що був однією знайстаріших представницьких організацій буржуазії Півдня Російської імперії, до ради Товариства фабрикантів і заводчиків в Одесі, обіймав посаду голови Російсько-англійської торгової палати. Г.Е.Вейнштейн широко займався благодійництвом: у 1896 р. на його кошти в Одесі була заснована перша в Росії школа мукомольної справи. Промисловець був головою Ради Одеського мельнично-технічного

училища, а з 1880 рр. – головою Одеського відділення Товариства розповсюдження просвіти серед євреїв Росії [37, л.3-9; 86, с.345-346]. Він мав звання мануфактур-радника і з 1905 р. був гласним Одеської міської думи [86, с.249].

16 вересня 1915 р. Г.Е.Вейнштейна було обрано членом Державної ради від промисловості замість вибулого за закінченням терміну С.П.Глезмера, де він входив до лівої групи. У верхній палаті радник обирався членом узгоджувальної комісії по законопроектах: «Про утримання з 1914 р. пароплавних сполучень між портами Чорного моря і дунайськими портами, а також по ріках Дунаю і Пруту» (1916); «Про встановлення Положення про російське Дунайське пароплавство» (1916) [128-130].

У 1916 р. Г.Е.Вейнштейн був членом Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі та аналогічного органу на Півдні країни. 28 лютого 1917 р. він підписав телеграму обраних державних радників імператорові Миколі II з обґрунтуванням необхідності формування відповідального перед народним представництвом «уряду довіри» [227].

У 1919 р. Г.Е.Вейнштейн емігрував, жив у Парижі, працював інженером на промислових підприємствах, був адміністратором-делегатом палестинських мукомолів, брав участь в нарадах колишніх членів Державної думи та Державної ради у Парижі у 1920 р., в роботі Товариства охорони здоров'я єврейського населення в Росії. Г.Е.Вейнштейн був масоном, входив до паризької ложі «Північна Зірка». Похований Григорій Еммануїлович на кладовищі Батіноль у Парижі (Порт-де-Кліші).

Г.Е.Вейнштейн був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня (1897) і 2-го ступеня (1905), Святої Анни 3-го ступеня (1902), Святого Володимира 4-го ступеня (1914).

Димитрій (Ковальницький Михайло Георгійович) народився 26 жовтня 1839 р., помер 3 лютого 1913 р. в Одесі. Росіянин, православного віросповідання, архієпископ Херсонський і Одеський. Син священника. У 1859 р. закінчив Волинську духовну семінарію, у 1867 р. – Київську духовну академію з ступенем кандидата богослов'я [58, л.1-4].

З 1859 р. М.Г.Ковальницький працював викладачем Кременецького духовного училища, з 1867 р. – Київської духовної академії. З 1868 р. – бакалавр академії. У 1868 р. він захистив дисертацію і був затверджений у ступені магістра богослов'я. З 1869 р. – доцент, з 1878 р. – екстраординарний професор, з 1895 р. – інспектор, з 1898 р. – ректор Київської духовної академії. Михайло Георгійович пожертвував 15 тисяч рублів на видання кращих студентських праць. У 1895 р. М.Г.Ковальницький прийняв монаський постриг. У 1898 р. він – настоятель Києво-Братського монастиря, ієромонах, архимандрит.

З 1898 р. – єпископ Чигиринський. З 1899 р. – почесний член Московської і з 1904 р. – С.-Петербурзької духовних академій. З 1902 р. – єпископ Тамбовський і Шацький [58, л.4-8].

У 1902 р. Дмитрій брав участь в огляді мощей Серафима Саровського. З 1903 р. – архієпископ Казанський і Свіязький, з 1905 р. – архієпископ Херсонський і Одеський. У цій якості Михайло Георгійович активно підтримував монархічний рух. З 1906 р. він – член Передсоборного присутствія і голова його першого відділу. У 1908 р. – ревізор академій. У 1909 р. – голова комісії для опрацювання проекту нового уставу духовних академій. Духовний письменник. Його літературні праці друкувались у «Трудах Киевской духовной академии».

27 квітня 1906 р. Дмитрій був обраний членом Державної ради від чорного духовенства. Групова приналежність не визначилась. Він виступав з уточненням до статей Наказу про суміщення виконання обов'язків міністрів та членів Святого Синоду з обов'язками державного радника у плані відвідування засідань палати та робочого місця за її межами [119, зас.6, с.24-25]. На цьому і закінчилась його депутатська діяльність: у грудні 1906 р. Дмитрій відмовився від звання державного радника.

Дмитрій був нагороджений прикрашеною дорогоцінними камнями панагією (1903) і брильянтовим хрестом для носіння на клобуці (1911).

Ерделі Яків Єгорович народився 23 жовтня 1856, помер невідомо коли. Він був виходцем з Угорщини, православного віросповідання, з потомствених дворянів Херсонської губернії. З 1903 р. – дійсний статський радник. У селі Ерделівці володів маєтком з 1554 десятинами землі, млином і гуральнею, вів багатогалузеве господарство: рільництво, скотарство, садівництво. Одружений, мав п'ятеро дітей [55, л.1-3].

Після закінчення у 1877 р. Олександрівського лицю у С.-Петербурзі Я.Є.Ерделі служив у міністерстві внутрішніх справ з відрядженням до рязанського губернантора. У 1880 р. Яків Єгорович був переведений до Земського відділу міністерства внутрішніх справ. У 1882 р. звільнився за власним бажанням. У 1882–1893 рр. був почесним мировим суддею Єлисаветградського округу, у 1892–1902 рр. – елисаветградським повітовим предводителем дворянства. У 1886, 1893, 1894, 1897–1907 рр. – почесний піклувальник Єлисаветградського реального училища. У 1906 р. – голова Херсонської губернської земської управи. У 1906–1912 рр. – мінський губернатор [55, л. 4-8].

Я.Є.Ерделі обирався уповноваженим херсонського дворянства на з'їздах Об'єднаного дворянства.

12 вересня 1912 р. Я.Є.Ерделі був обраний членом Державної ради від Херсонських губернських земських зборів замість померлого П.Д.Ревуцького. 22 вересня 1915 р. він був переобраний на цю посаду. Входив до групи центру. У 1916 р. був членом Сільськогосподарської

наради і особливих комісій по законопроектах: «Про викликані скасуванням кругової поруки перетворення у порядку стягнення окладних зборів» (1912), «Про зміну затверджених 28 вересня 1900 р. Правил про донське приватне кіннозаводство на військовому Задонськомому степу, у зв'язку з ліквідацією справ кіннозаводчиків західної частини степу упродовж 1913–1915 рр.»(1913). Він входив до узгоджувальної комісії з цього законопроекту, а також для обговорення законодавчих пропозицій, пов'язаних з святкуванням 300-ліття царювання дому Романових (1913), «Про скасування деяких обмежень у правах сільських мешканців і осіб інших колишніх податкових станів» (1916). [125-130]. У серпні 1915 р. Я.Є.Ерделі отримав 3500 рублів одноразової допомоги у зв'язку з дочасним закриттям сесії.

Я.Є.Ерделі був членом Романовського комітету сприяння справі надання притулку сиротам сільського населення (1914).

Нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1895), Святої Анни 2-го ступеня (1897) і 1-го ступеня (1911), Святого Володимира 1-го ступеня (1908).

Мануйлов (Мануїлов) Олександр Аполлонович народився 22 березня 1861 р., Одесі і помер 20 липня 1929 р. у Москві. Росіянин, православного віросповідання, з дворянів Київської губернії, син чиновника. З 1903 р. – статський радник. Нерухомого майна не мав. Одружений, батько п'ятьох дітей [29, л.1-3] .

О.А.Мануйлов закінчив у 1879 Рішельєвську гімназію і у 1883 р. – юридичний факультет Новоросійського (Одеського) університету. Студентом Олександр Аполлонович притягувався до дознання у справі про одеський революційний гурток В.Н.Фігнер, «щиросердно розкався» і до 1904 р. перебував під наглядом поліції. У 1885–1886 рр. він слухав лекції у Московському, Берлінському і Гейдельберзькому університетах. Після захисту у 1895 р. магістерської дисертації на тему «Історичний нарис розвитку орендної системи в Ірландії» – приват-доцент Московського університету. Після захисту у 1901 р. докторської дисертації на тему «Поняття вартості по вченню економістів класичної школи» – екстраординарний, а з 1903 р. – ординарний професор по кафедрі політичної економії і статистики. За запрошенням С.В.Зубатова Олександр Аполлонович читав безоплатні лекції для членів «Товариства взаємної допомоги робітників у механічному виробництві». З 10 жовтня 1905 р. О.А.Мануйлов – ректор Московського університету і гласний Московської міської думи [29, л.3-9].

З 1905 р. О.А.Мануйлов – член Конституційно-демократичної партії, а в 1907–1914 рр. – член її центрального комітету.

8 лютого 1907 р. О.А.Мануйлов був обраний членом Державної ради замість В.І.Вернадського, який склав з себе звання. Від добового забезпечення відмовився, отримуючи платню ректора і професора. Входив до лівої групи. Обирався членом фінансової (1907) і особливої комісії по законопроекту «Про зміну і доповнення деяких постанов, що стосуються селянського землеволодіння» (1909) [122-123]. Після студентських заворушень у Московському університеті на початку січня 1911 р. новий міністр народної освіти Л.А.Кассо, що змінив восени 1910 р. А.Г.Щварца, застосував рішучі заходи для припинення будь-якої агітації в системі освіти. 11 січня 1911 р. було опубліковано розпорядження Ради міністрів, що тимчасово забороняло збори в стінах вищих навчальних закладів. Цей захід означав не тільки припинення дозволених начальством сходок, але і ліквідацію усіх легальних студентських організацій, що викликало протест у досить поміркованих студентських колах.

Як тільки заняття відновилися, заворушення спалахнули з новою силою. Летучі сходки самочинно збиралися то в коридорах, то в аудиторіях. Майже в усіх столичних вищих навчальних закладах було проголошено страйк на увесь весняний семестр. Сходки були короткими. Поліція прибувала зазвичай, коли вони вже закінчувались. У Московському університеті рада професорів протестувала проти того, що поліція ігнорує університетські власті. Ректор О.А.Мануйлов, його заступник (Мензбир) і проректор (Мінаков) подали у відставку. 2 лютого 1911 р. вони були звільнені з посад, у тому числі і професора. У відповідь демонстративно вийшли у відставку кілька десятків професорів і приват-доцентів Московського університету. Проте Л.А.Кассо не допускав компромісних рішень. Він вимагав, щоб професори продовжували читати лекції, хоча б і за умови наявності в аудиторіях нікчемного числа слухачів. В університетах було розміщено поліцейські загони, які відразу ж заарештовували усіх, хто намагався зривати заняття. [319, с.423]. 1 березня 1911 р. постановою загальних зборів Державної ради О.А.Мануйлов був визнаний таким, що вибув із складу її членів за втратою цензу.

Упродовж 1911–1917 рр. О.А.Мануйлов викладав у Московському народному університеті імені А.Л.Шанявського, у Московському комерційному інституті, на Московських вищих жіночих курсах. Він був членом редакції журналу «Вестник Европы» (1912), учасником акціонерного товариства «Народний банк», з 1914 р. – головою економічної ради Всеросійського союзу міст, а з 1915 р. – головою відділу промислової праці Московського обласного воєнно-промислового комітету.

Після Лютневої революції 1917 р. О.А.Мануйлов, з 2 березня до 4 липня, обіймав посаду міністра народної освіти Тимчасового уряду і звільнив усіх призначених професорів. З 8 липня 1917 р. він знову ординарний професор Московського університету по кафедрі політичної економії і статистики. Олександр Аполлонович був висунутий

кандидатом від Конституційно-демократичної партії у депутати Установчих зборів. З липня 1917 р. він – редактор газети «Русские ведомости». Після жовтня 1917 р. вчений виїхав на Південь Росії, викладав у Катеринославі, Тифлісі, Ростові-на-Дону. Після повернення до Москви професор написав В.І.Леніну про своє бажання співробітничати з радянською владою. Після отримання дозволу служив у державному банку, був членом його правління і учасником грошової реформи 1924 р. Працював також у Наркоматі землеробства і викладав у вузах у якості професора політичної економії Московського інституту народного господарства імені Г.В.Плеханова.

Заслуговує на увагу виступ О.А.Мануйлова на загальних зборах Державної ради 10 березня 1907 р. під час обговорення запиту до міністра освіти. Він розпочав його з констатації небажаності і небезпечності ухвалювати запит, який був побудований на відверто неправильному висвітленні фактів. Виступ виявився повною протилежністю виступу Т.І.Буткевича. О.А.Мануйлов заявив про доведення до державних радників даних про те, що ніби то вищі навчальні заклади Росії не функціонують як школи, а тільки як осередки революції. Він же стверджував з високої трибуни палати народного представництва з надією бути почутим далеко за її межами, що російські університети і, зокрема, Московський, функціонують саме як вищі школи, тобто так як вони давно вже не функціонували [120, с.87].

О.А.Мануйлов говорив, що лекції і заняття у Московському університеті йдуть у цей час абсолютно правильно і з мінімальними перервами, які тільки можливі за тих наявних в імперії обставин. Він нагадував, що їм дорікають за деякі перерви у лекціях і перешкоди заняттям, і пропонував звернутися до недалекого минулого, зокрема, до років дії уставу 1884 р., і згадати, яким чином тоді йшли заняття в університетах. І ректор Московського університету констатував, що зараз він функціонує, як вища школа, невимірно краще. О.А.Мануйлов закликав пригадати 1899, 1901 і 1902 роки, коли настала цілковита дезорганізація учбових занять, коли університети припиняли свої дії через застосування саме тієї системи, яку нам рекомендують автори запиту. «Те, що відбувається у вищій школі сьогодні, у порівнянні з тим, що відбувалося зовсім недавно, – наголошував державний радник, – складає велетенське покращання» [120, ст.88].

За висловом О.А.Мануйлова, необхідність запиту підсилювалась твердженням про зростання зла до таких обсягів, яких вже неможливо терпіти. А зазначені у запиті ненормальності зникають. І коли взяти до уваги умови, за яких було дано університетам автономію і за яких умов університети існують сьогодні, то доведеться визнати, що у справі упорядкування наукових занять досягнуто те, чого тільки можна було досягти. Для всіх виявляється безперечною та істина, що життя вищої школи тісно пов'язане з життям країни. І чи можна уявити собі вищу школу правильно функціонуючою у той час, коли життя країни

перебудовується від фундаменту до вершини, у період переходу від однієї епохи до іншої?

О.А.Мануйлов запевняв, що коли взяти до уваги те, що відбувається поза стінами школи, і велетенські труднощі сьогодення, навряд чи можна стверджувати, що школа представляє собою дещо аномальне на фоні загальної картини. «Коли мене запитують, чи усе в школі благополучне, – декларував радник, – я відповім – ні, у жодному разі. Коли мене запитують, чи визнаю я ті явища, з якими нам доводиться рахуватися, допустимими, я відповім – ні, з ними треба боротися, супроти них потрібно виступати. Але як виступати, якими заходами боротися, – у цьому полягає усе питання, уся задача. Нам же рекомендують старі, випробувані заходи, які дали негативні результати» [120, ст.88].

Державний радник, а разом з тим професор і ректор Московського університету, заявляв, що запит рекомендує заходи упорядкування університетського життя, ґрунтуючись на абсолютному незнанні положення речей у вищих учбових закладах. І він виходив з того, що дане питання настільки складне і настільки тонке, що братися за його вирішення можна лише із зрілим обговоренням існуючої ситуації. О.А.Мануйлов знаходив, що пропонувати заходи цілком ризиковано, коли ці заходи не були обговорені попередньо тими, хто до них близько стоїть. Вчений підкреслив, що стосовно Московського університету тут було зображено картину цілковитого розпаду і бездіяльності професорських колегії.

У період першої російської революції царський уряд був змушений піти на поступки стосовно університетів. 27 серпня 1905 р. був виданий указ «Про введення в дію тимчасових правил про управління вищими учбовими закладами відомства міністерства народної освіти», який відновив виборну адміністрацію університету і дещо розширив повноваження університетських органів управління. Московський університет вів посилену роботу з опрацювання проекту університетського уставу з тим, щоб закріпити у ньому положення «Тимчасових правил». Однак міністр народної освіти О.М.Шварц (1908–1911 рр.) приступив до підготовки нового уставу без врахування «Тимчасових правил». Навесні 1910 р. був опублікований «Проект загального уставу російських університетів» без врахування пропозицій університетів і переданий Державній думі. Бюрократична волокита дозволила міністерству народної освіти зберегти устав 1884 р. до жовтня 1917 р. [222, с.308].

О.А.Мануйлов спростовував твердження, що після указу від 27 серпня 1905 р., який запровадив університетську автономію, ніби то все відбувалося незалежно від впливу і спрямування професорської колегії. Коли восени 1905 р. почалися масові мітинги у вищих учбових закладах, Московський університет цілком категорично і рішуче виступив проти подібних явищ. Останні мали місце після того, як Рада міністрів визнала мітинги у вищих навчальних закладах допустимими, коли говорилось, тільки після оприлюднення загального закону про збори можна буде

застосувати необхідні заходи для зупинення мітингів в університетах. Така точка зору була висловлена офіційно.

Однак Московський університет не стояв на цій точці зору і тоді ж звернувся до уряду з проханням надати населенню можливість збиратися поза стінами вищих учбових закладів, оскільки, як було зазначено в постанові його ради, організація мітингів в університетах у край небажана і з навчальної точки зору загрожує великими ускладненнями. Рада університету зверталася з телеграмами до міністра народної освіти, до графа Вітте, графа Сольського, гофмейстера Булигіна, генерала-майора Трепова, і, нарешті, до міністрів юстиції і фінансів, докладно вказуючи на небезпеку мітингів у стінах вищих учбових закладів і звертаючи увагу представників влади на те, що єдиним виходом виявилась би надана можливість збиратися поза стінами університету.

Отже точка зору Московського університету була того часу визначеною абсолютно ясно і точно, і в засіданнях 5 і 7 листопада 1905 р. рада вузу ухвалила постанову опублікувати виклад свого погляду для загального відома. На жаль, зауважував О.А.Мануйлов, ситуація в той час досягла кризи і заняття продовжуватися не могли. Однак і за цих обставин рада визнала за необхідне вказати на свою точку зору і студентам. У постанові ради університету говорилось: рада вважає принципово недопустимою участь університету як цілого, у політичній боротьбі; самий характер політичної діяльності абсолютно не відповідає природі академії, її задачам і її духу; рада вважає, що заради більше слушного і швидкого досягнення певної мети практичної політики, якою б важливою ця мета не була, недопустимо приносити у жертву високі інтереси освіти і культури, служіння яким складає пряме і єдине призначення університету. На закінчення рада заявляє, що вона у жодному разі не збирається відмовитися від викладеного погляду на задачі університету. На її глибоке переконання, на ній лежить зобов'язаність зберегти університет для країни, як просвітню установу [120, ст.90].

О.А.Мануйлов підкреслював, що цю опубліковану і доведену до відома студентів принципову точку зору ради Московського університету він послідовно і неухильно втілював в життя до сьогоднішнього дня. Як тільки виявилась можливість відкрити двері університету, вони були відкриті, і університет пропрацював літній семестр, не дивлячись на незручні обставини. Потім наступила осінь і сьогодні Державній раді було викладено подальший хід подій. Однак О.А.Мануйлов стверджував, що і восени рада Московського університету не пропускала жодного порушення порудку без звернення до студентів і вказівок їм на недопустимість таких порушень. Більш того, усі заходи, які були у розпорядженні ради, були вжиті для того, щоб припинити безпорядок.

Після тієї сходки, про яку йшла мова у запиті, рада знайшла за потрібне об'явити студентам, що у разі повторення порушення порядку, університет закриється і усі студенти будуть звільнені. Потім на загальній сходці ректор особисто передав цю точку зору студентам і підкреслив

небезпеку ситуації. Упродовж шести місяців 1906 р. адміністрація університету двічі його закривала, уникаючи проведення призначених зборів, вважаючи їх недопустимими для університету. Приводом же до даного запиту послугували події 20 лютого (1907 р. – автор), коли, на день відкриття Державної думи, у Московському університеті відбувся мітинг, на якому була ухвалена резолюція. Насправді ж студентські збори були дозволені. Постановою ради біля входу до університету були поставлені контролери. Однак цей захід виявився недостатнім. В університет увірвався натовп – близько однієї тисячі жінок, 200 студентів інших вищих учбових закладів і 50 робітників.

О.А.Мануйлов запевняв, що сам по собі цей мітинг не представляв небезпеки для громадського порядку, оскільки московський градоначальник вважав за можливе не вживати жодних заходів, про що повідомив виконуючому обов'язки ректора. Він запитував, чи можна за таких умов говорити про те, що положення вищої школи вимагає застосування якихось екстраординарних і нагальних засобів, що положення настільки ненормальне, що, вочевидь, уся сукупність умов існування нашої школи має бути переглянута? О.А.Мануйлов наполягав на неможливості такого спрямування справи і звертав увагу Державної ради на те, що зараз не існують підстави для таких висновків.

Державний радник констатував, що багато чого робиться у стінах вищих учбових закладів ненормального, однак боротися проти таких явищ необхідно педагогічними, доцільними заходами. Він наголошував, що усі заходи поліцейського характеру вичерпано, і нагадував, як ще зовсім недавно, з приводу кожної сходки у стінах університету до нього вводилась поліція. При цьому усі учасники сходки негайно звільнялись з університету без права вступу. «Який же вийшов результат? – запитував О.А.Мануйлов і відповідав: – Результат цей виразився у повній дезорганізації учбової справи, у масових безпорядках, які і привели до висновку, що система репресій, яка застосовувалась раніше, є абсолютно неприпустимою. Ми знаємо, до яких трагічних наслідків привело розпорядження особливої наради про віддачу студентів у солдати. Ми знаємо, що від цього розпорядження були змушені відмовитись самі його ініціатори, оскільки воно привело до наслідків винятково негативного характеру. Автономний же університет стоїть на іншій точці зору...» [120, ст.92].

О.А.Мануйлов доходив висновку, що, «визнаючи відомі явища ненормальними, не варто перебільшувати їхнього значення. Він розуміє, що на студентських сходках говоряться страшні слова, ухвалюються страшні, жахливі резолюції. Але ж чи буде доцільним і правильним виступати проти таких явищ з тими крайніми заходами, які нам рекомендуються? Чи буде правильним застосовувати відомі репресії, не задумуючись про те, що буде завтра? А досвід свідчить, що завтра настане розпад університетського життя. Я вважаю, що становище університетів вимагає серйозної уваги, – констатував на останок О.А.Мануйлов, – що

багато того, що у них відбувається, повинне викликати проти себе протидію, але ставати на той шлях, до якого нас тут закликають, – не можна. Потрібно довіритись тим, хто стоїть ближче до університетів і кому дороге їхнє майбутнє. І їхня єдина мета полягає у підтриманні університетів, як просвітницьких установ. Не можна ставати на той шлях, який заваждатиме досягненню цієї мети» [120, ст.93].

Голосуванням (79 – «за» і 75 – «проти») проект запиту було відхилено. Це означало, що П.А.Столипін не добився підтримки з боку Державної ради у скасуванні університетської автономії. Однак заява міністра освіти, що уряд здійснить свої наміри щодо вирішення такого питання, справдилася. Вже через тиждень після третьочервневого 1907 р. розпуску палат народного представництва, – 11 червня 1907 р. було видано «Правила про студентські організації і студентські збори», які забороняли будь-які антиурядові об'єднання і зібрання у вищих учбових закладах. Одночасно було відновлено дію університетського статуту 1884 р. з усіма його доповненнями [129].

П.А.Столипін, а можливо і імператор Микола II не забули позиції Державної ради, особливо усієї академічної групи, стосовно університетської автономії. Тепер монарх, одночасно з усуненням небажаних призначуваних членів верхньої палати за допомогою викреслення їх із списку «присутствующих» кожного 1-го січня знаходив привід звільнити обираних вчених-радників з професорських посад і тим самим позбавити їх мандату. Так, іменним указом 1 лютого 1911 р. О.А.Мануйлова було звільнено з посад ректора Московського університету і ординарного професора, а 1 березня того ж року проголошено на загальних зборах верхньої палати народного представництва про позбавлення його звання державного радника через втрату виборчого цензу. У знак протесту проти такої політики уряду 48 державних радників проголосували «проти» [201; 263, с.165; 124, ст.1158-1159, 1172-1173].

О.А.Мануйлов був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня (1905), Святого Володимира 4-го ступеня (1907). Він був похований на Ваганьківському кладовищі у Москві [263, с.162].

Ревуцький Петро Дмитрович народився у 1847 р., помер 7 листопада 1911 р. Росіянин, православного віросповідання, з потомствених дворянів Херсонської губернії, з 1911 р. – таємний радник, власник 1981 десятин землі. Одружений, мав двох дітей [39, л.1-3].

П.Д.Ревуцький закінчив Рішельєвську гімназію і вчився у Новоросійському університеті, який не закінчив через хворобу. З 1866 р. він – канцелярський службовець херсонського повітового предводителя дворянства. У 1869 р. Петро Дмитрович вийшов у відставку. У 1871–1895 рр. він став почесним мировим суддею по Єлисаветградському округу, у 1874–1875 рр. – членом Єлисаветградського

з'їзду мирових суддів. У 1877–1882 рр. Петиро Дмитрович – голова з'їзду мирових суддів, у 1873–1898 рр. – почесний член Херсонського губернського піклування за дитячими притулками, у 1883–1892 рр. – елисаветградський повітовий предводитель дворянства, голова Єлисаветградського комітету Російського товариства Червоного Хреста [39, л.3-7].

12 грудня 1907 р. П.Д.Ревуцький був обраний членом Державної ради від Херсонських губернських земських зборів, 8 вересня 1909 р. переобраний. Він входив до групи правого центру, обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про старообрядні общини» (1909) «Про право забудови» (1911), «Про волосне земське управління» (1911) [121-124].

П.Д.Ревуцький був нагороджений орденами Святого Станіслава 3-го ступеня (1876), 2-го ступеня (1891) і 1-го ступеня (1900), Святої Анни 3-го ступеня (1886 і 2-го ступеня (1886), Святого Володимира 4-го ступеня (1888) і 3-го ступеня (1892).

Соковнін Олексій Миколайович народився у 1851 р. у Миколаєві, помер 9 грудня 1907 р. у селі Маріївка Херсонського повіту Херсонської губернії у родовому маєтку. Росіянин, православного віросповідання, з дворянів, з 1904 р. – колезький радник. Володів у Херсонській губернії 1609 десятинами землі та двома кам'яними будинками – у Миколаєві і Херсоні [43, л.1-3].

О.М.Соковнін закінчив приватну класичну гімназію у С.-Петербурзі, після чого у 1869-1874 рр. учився на математичному факультеті Новоросійського університету і був відрахований з третього курсу за невнесення оплати за навчання. У 1879 р. Олексій Миколайович служив у Миколаєві, а з 1883 р. – у Херсонській губернії. У 1883–1901 рр. він – гласний Херсонських повітових і губернських земських зборів, з 1883 р. – завідувач Балацковською військово-кінною дільницею, у 1883–1892 рр. – дільничний мировий суддя. З 1895 р. О.М.Соковнін – член низки херсонських губернської і повітових комісій: ревізійної, з розгляду проекту правил знищення зачумленої худоби, кошторисної, перевірки прав гласних, медичної, з редагування клопотань про залізницю від станції Роздільної через міста Миколаїв і Херсон на Керч, про стягнення збору з худоби, повітової оціночної, з опрацювання програми щодо участі повітового земства у Нижньгородській виставці, сільськогосподарській, дорожній [43, л.3-8].

У 1893–1901 рр. О.М.Соковнін був почесним мировим суддею Херсонської губернії. У 1895 р. його обрали членом від Херсонського повітового земства у Миколаївське у міських справах присутствіє. З 1898 р. Олексій Миколайович – кандидат предводителя дворянства Херсонського повіту, з 1900 р. – член відділення Селянського

поземельного банку, – голова Миколаєва (понад 20 років). З 1901 р. він – член від м. Миколаєва у Херсонській повітській училищній раді, член Херсонського губернського лісоохоронного комітету, піклувальник Балацьківської земської лікарні. З 1901 р. О.М.Соковнін – голова Херсонської санітарно-виконавчої комісії, у 1904–1905 рр. – управляючий відділом гірничого господарства Головного управління у справах місцевого господарства міністерства внутрішніх справ, член від міністерства внутрішніх справ в Особливому у справах С.-Петербурга присутствії. У 1905 р. – заступник члена від міністерства внутрішніх справ у Тарифному комітеті при міністерстві фінансів. У 1905 р. звільнений через хворобу.

12 квітня 1906 р. О.М.Соковнін був обраний членом Державної ради від Херсонських губернських земських зборів. Входив до групи центру. З 31 травня 1906 р. за власним проханням отримав відпустку до 1 жовтня 1906 р. у зв'язку з селянськими заворушеннями у маєтку. 1 листопада 1907 р. не був присутнім на сесії через хворобу [119, зас.6, с.1; 263, с.252-253].

Стенбок-Фермор Іван Васильович народився 13 січня 1859 р., помер 9 липня 1916 р. Росіянин, православного віросповідання, з дворянів, граф, з 1901 р. – дійсний статський радник, 1914 р. – егермейстер, власник 2523 десятин землі у Херсонській губернії. Одружений, мав одну дитину [44, л.1-3].

Після закінчення Олександрівського ліцею у С-Петербурзі І.В.Стенбок-Фермор поступив у 1878 р. на службу у Відділення законів Державної канцелярії і у 1883 р. звільнився за власним бажанням. Упродовж 1883–1895 рр. він був почесним мировим суддею Херсонського округу (чотири трьохрічки). У 1893 р. його причислили до міністерства землеробства і державного майна чиновником з особливих доручень 5-го класу при міністрі. У 1893 р. І.В.Стенбок-Фермор був відряджений на Всесвітню виставку в Чикаго для введення у міністерстві сільськогосподарського та лісного відділів. У 1895 р. він займався дослідженням і описом заможних господарств Херсонської губернії, у 1896 р. був членом Особливої сільськогосподарської комісії з розгляду постанов Сільськогосподарського з'їзду і гласним херсонських повітових і губернських земських зборів, представником міністерства землеробства і державного майна на засіданнях Комітету при господарському департаменті міністерства внутрішніх справ про передачу справ про затвердження і зміну правил взаємного земського страхування худоби. З 1900 р. І.В.Стенбок-Фермор обіймав посаду чиновника з особливих доручень без утримання [44, л.2-9].

На початку листопада 1904 р. І.В.Стенбок-Фермор брав участь в роботі з'їзду земських діячів. Опрцьована з'їздом політична резолюція вимагала скасування надзвичайних положень, припинення адміністративних репресій, проголошення амністії, забезпечення рівності прав усіх станів, національностей і віросповідань, розширення прав земських установ. Ці вимоги знайшли одностайну ухвалу. Однак наріжне питання – про обмеження царської влади – не знайшло підтримки більшості делегатів. В той же час резолюція виголошувала від імені російських земств конституційну політичну програму. Внаслідок рішень з'їзду в Російській імперії розпочалася планомірна організована банкетна кампанія з політичними промовами, які неодмінно закінчувались ухвалою резолюцій з вимогами конституції [322, с.235].

З 1908 р. він був головою Імператорського Всеросійського аероклубу, з 1910 – членом відділу повітряного флоту Особливого комітету з підсилення воєнного флоту на добровільні пожертвування. Його обирали уповноваженим херсонського дворянства на з'їздах Об'єднаного дворянства [263, с.261].

15 жовтня 1907 р. І.В.Стенбок-Фермор був обраний членом третьої Державної думи від загального складу виборщиків Херсонських губернських виборчих зборів. З першої сесії він входив до фракції помірковано-правих, з третьої сесії – до російської національної партії, з п'ятої сесії – до групи незалежних націоналістів. Його обирали членом комісії судових реформ, розпорядчої, по надходженню законодавчих пропозицій, з запитів, земельної (з першої сесії – заступник її секретаря), з робітничого питання [262, с.589].

У якості члена комісії судових реформ І.В.Стенбок-Фермор виступив на засіданні Державної думи 30 жовтня 1909 р. під час обговорення поданого міністерством юстиції законопроекту про умовне засудження [147, ст.926-928]. Мова йшла про розширення прав присяжних засідателів, що оберталось справлянням ними впливу на ступінь покарання за скоєний злочин. І.В.Стенбок-Фермор був супротивником такого розширення прав присяжних засідателів, яке, на його думку, викликало невинуватого пом'якшення судових вироків і їх невідповідність тяжкості скоєного злочину. Він наводив приклад про катування, яке не закінчилося смертю. Присяжні засідателі виявили поблажливість до жінки, яка катувала іншу жінку, і, не бажаючи залишити дітей підсудної без матері, виявили поблажливість і зовсім її виправдали [115, ст.926].

І.В.Стенбок-Фермор вказував і на наслідки юридичної неграмотності присяжних засідателів, що у свою чергу обертається посиленням впливу на визначення суворості вироку. За його висловом, присяжні засідателі виявляються занадто здивованими, коли визнають, який вирок виніс суддя визнаному ними винним підсудному. І, на його думку, в даному випадку саме міністерство юстиції йде у напрямку розширення для присяжних можливостей впливати на покарання. Так, раніш було видано закон, що надавав право присяжним засідателям втручатися у постановку питання,

що виявилось великим кроком в означеному напрямку. Він знову наводив приклад, який ілюстрував висловлену думку.

І.В.Стенбок-Фермор розповів про злочин морального характеру – згвалтування, через що справа слухалась за зачиненими дверима. Жертвою злочину виявилась стара жінка, а злочинцем – молодий чоловік. Покаранням, за умови навіть максимальної поблажливості, повинно було заслання на поселення. Однак присяжні засідателі не захотіли губити молоду людину і постали перед ускладненням. Коли ж старшина присяжних, що був знайомий з законами, пояснив їм про можливість вимагати нової постановки питання, тобто замість скоєння злочину про замах на злочин, засідателі з захопленням зустріли таку пропозицію. Внаслідок цього злочинець отримав вирок в один рік ув'язнення замість багатьох років заслання [115, ст.927].

Виходячи з викладеного, І.В.Стенбок-Фермор наголосив, що і обговорюваний законопроект спрямовується на скасування заборони вказувати присяжним засідателям на межі покарання. На його погляд, офіційна вказівка меж покарання полегшить їм скористатися своїми правами і втручатися у саме призначення покарання. І.В.Стенбок-Фермор констатував, що сам міністр юстиції стоїть на шляху поступового розширення прав присяжних засідателів, хоча він і зауважував, що закон застосовуватиметься у вкрай рідких випадках. Міністр зазначав, що у переважній більшості випадків присяжними засідателями розглядатимуться злочини, за які передбачаються досить значні терміни ув'язнення. На його думку, на надаване присяжним засідателям право слід дивитися, як на невеликий досвід, який не викличе особливих технічних ускладнень [115, ст.927-928].

25 жовтня 1915 р. І.В.Стенбок-Фермор був обраний членом Державної ради від дворянських громад Херсонської губернії. У верхній палаті народного представництва він входив до групи правого центру. У 1916 р. Іван Васильович був обраний у члени комісії з воєнних сухопутних і морських справ.

Похований на Казанському кладовищі у Царському Селі.

І.В.Стенбок-Фермор був нагороджений орденами Святого Станіслава 2-го ступеня (1914) і Святої Анни 1-го ступеня (1915).

Сухомлінов Микола Федорович народився 9 березня 1852 р., помер після 1917 р. Росіянин, православного віросповідання, з потомствених дворян Херсонської губернії. З 1899 р. – дійсний статський радник, з 1908 р. – гофмейстер. Володів 44 тисячами 888 десятинами землі у Херсонській і Бессарабській губерніях, вів багатогалузеве господарство: виноградарство, рільництво, лісництво, скотарство, соляний промисел, мав три хлібні магазини в Одесі. Одружений, батько двох дітей [48, л.1-4] .

М.Ф.Сухомлінов закінчив Рішельєвську гімназію в Одесі і у 1872 р. – юридичний факультет Новоросійського університету кандидатом права. Після навчання працював у канцелярії Кабінету міністрів, у 1874 р. – кандидатом на судову посаду при С.-Петербурзькому окружному суді. У 1875 р. М.Ф.Сухомлінов був відряджений на допомогу судовим слідчим С.-Петербургу. З 1878 р. він – заступник прокурора Калишського Микола Федорович вийшов у відставку. У 1882 р. брав участь у роботі комісії з опрацювання проекту про меліоративний кредит. У 1894–1896 рр. – член Сільськогосподарської ради при міністерстві землеробства і державного майна. У 90-ті роки ХІХ ст. був членом правління Херсонського земського банку [268, с.149]. У 1897 р. М.Ф.Сухомлінов запрошувався на засідання Комітету фінансів з питань про потреби дворянства. У 1900 р. – член комісії у складі Особливої наради у справах дворянського стану. У 1904 р. брав у часті в роботі комісії з перегляду продовольчого уставу, Особливої комісії з обговорення проекту введення вотчинного уставу. У 1905 р. – член Особливої наради щодо заходів зміцнення селянського землеволодіння.

У 1883–1906 рр. М.Ф.Сухомлінов був гласним Одеських повітових і Херсонських губернських земських зборів, у 1889–1903 рр. – Одеської міської думи. У 1882–1896 рр, 1914–1916 рр. – почесний мировий суддя по Одеському повіту Херсонської губернії. У 1887–1890, 1893–1898, 1902–1904 рр. – почесний мировий суддя м. Одеси. У 1884–1896 рр. – одеський повітовий і у 1896–1917 рр. – херсонської губернії предводитель дворянства. У 1884–1896 рр. – голова Правління Земського банку Херсонської губернії. У 1895–1912 рр. – член Облікового комітету Одеської контори Державного банку. У 1887–1889 рр. – віце-президент, у 1890–1906 рр. – президент Товариства сільського господарства Півдня Росії [48, л.4-12].

М.Ф.Сухомлінов обирався уповноваженим херсонського дворянства на з'їздах Об'єднаного дворянства, у 1906–1917 рр. – членом Постійної ради, головою і членом її комісій.

6 квітня 1906 р. М.Ф.Сухомлінов був обраний членом Державної ради від дворянських громад, 26 травня вибув за жеребкуванням, у вересні того ж року переобраний. Входив до групи центру. член її аграрної комісії. З 1906 р. – член фінансової комісії, з 1907 р. – заступник її голови. Обирався членом особливих комісій по законопроектах: «Про зміну деяких правил про парові котли» (1909), «Про користування проточними водами в Криму» (1909), «Про встановлення Правил виробництва, зберігання і продаж виноградного вина і про доповнення змін постанов, що оберігають народне здоров'я» (1912) [119-126].

Під час першої світової війни 1914–1918 рр. М.Ф.Сухомлінов входив у Романовський комітет допомоги справі притулку сиріт сільського населення. Подальша доля не відома [263, с.266].

Чернігівська губернія:

Мусін-Пушкін Володимир Олексійович народився 7 листопада 1868 р., помер 17 квітня 1918 р. у селі Носівка Чернігівської губернії. Росіянин, православного віросповідання, з потомствених дворянів, граф, з 1914 р. – дійсний статський радник, з 1909 – церемоніймейстер. У Полтавській, Херсонській, Чернігівській і Ярославській губерніях володів понад 105 тисячами десятин землі, двома гуральнями і трьома кам'яними будинками у С.-Петербурзі [31 л.1-4].

Після закінчення гімназії Я.Г.Гуревича і Олександрівського ліцею у С.-Петербурзі у 1891 р. В.О.Мусін-Пушкін поступив на службу до міністерства юстиції, однак незабаром вийшов у відставку і зайнявся громадською і підприємницькою діяльністю. У 1893–1898 рр. він був почесним мировим суддею Лохвицького повіту Полтавської губернії, у 1893–1902 рр. – Сосницького повіту, у 1896–1898 – Одеського повіту Херсонської губернії, у 1899–1904 рр. – гласним С.-Петербурзьких повітових і губернських земських зборів та С.-Петербурзької міської думи, у 1906–1909, 1915–1917 рр. – предводитель дворянства Чернігівської губернії. Упродовж означених останніх років В.О.Мусін-Пушкін був піклувальником Ніжинського ліцею, перейменованого на Історико-філологічний інститут імені князя Безбородко, піклувальником Ніжинської міської гімназії, а також головою правління Носівського і членом правління Яготинського цукрових заводів [263, с.171].

У 1904 р. В.О.Мусін-Пушкін був обраний членом Головного управління Російського товариства Червоного Хреста та його виконавчої комісії, у 1911–1917 рр. – членом Головного комітету Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, а також членом багатьох благочинних та просвітницьких установ та товариств.

В.О.Мусін-Пушкін обирався уповноваженим чернігівського дворянства на з'їзди Об'єднаного дворянства, як губернський предводитель дворянства входив до Постійної ради організації. З 1905 р. він був членом «Союзу 17 октября», головою його Чернігівського відділення, а також членом-засновником С.-Петербурзького клубу громадських діячів 1905 р.

6 вересня 1911 р. В.О.Мусін-Пушкін був обраний членом Державної ради від Чернігівських губернських земських зборів на увесь термін повноважень, що залишився після померлого державного радника М.В.Красовського. У верхній палаті народного представництва входив до групи центру, був членом її бюро і казначеєм. В.О.Мусін-Пушкін обирався у члени комісії з обговорення пов'язаних із святкуванням 300-річчя царювання дому Романових законодавчих пропозицій (1913), а також особливих комісій по законопроектах: «Про зміни Уставу про воїнську повинність» (1912), «Про встановлення Положення про устрій і зміст телефонних повідомлень» (1913), узгоджувальної комісії з законопроекту «Про деякі спрямовані на розширення діяльності існуючих і відкриття

нових цукрових заходів заходи» (1912). 19 серпня 1915 він був обраний членом Особливої наради з обговорення і об'єднання заходів з продовольчої справи [124-128].

Похований у Києві.

В.О.Мусін-Пушкін був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня (1901), Святого Володимира 3-го ступеня (1910), Святого Олександра Невського (1910), Святого Андрія Первозванного (1914).

Савицький Микола Петрович народився 1 червня 1867 р., помер у 1941 р. у Празі. Росіянин, православного віросповідання, з дворянів Чернігівської губернії, з 1911 р. – дійсний статський радник. Разом з братом володів 620 десятинами землі в Чернігівській губернії. Одружений, мав трьох дітей [42, л.1-2].

М.П.Савицький закінчив Петровсько-Полтавський кадетський корпус і третє Олександрівське воєнне училище. З 1886 р. він служив у Бобруйській кріпосній артилерії. У 1889 р. зачислений у списки Кріпосного артилерійського управління на посаду завідувача лабораторією. У 1889 р. звільнений у запас у чині штабс-капітана. Оселився у своєму маєтку. У 1892–1901 рр. – земський гласний у Кролевецькому повіті Чернігівської губернії, у 1892–1901 рр. – чернігівський губернський земський гласний. У 1892–1896 рр. – земський начальник Кролевецького повіту. У 1896–1901 рр. – почесний мировий суддя Кролевецького повіту, у 1899–1901 рр. – Речицько-Мозирського округу Мінської губернії. У 1896–1898 рр. – кролевецький, у 1899–1901 рр. – речицький повітовий предводитель дворянства. У 1899–1901 рр. – голова Речицького повітового у селянських справах присутствія.

М.П.Савицький був учасником російсько-японської війни 1904–1905 рр. У 1906–1913 рр. – голова Чернігівської губернської земської управи. З 1908 р. – член Ради у справах місцевого господарства при міністерстві внутрішніх справ. Під час першої світової війни 1914–1918 рр. М.П.Савицький був чиновником особливих доручень Переселенського управління міністерства землеробства. З 1915 р. – уповноважений міністерства землеробства з закупівлі продовольства для потреб армії, уповноважений голови Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів стосовно продовольчих справ у Чернігівській губернії [42, л.2-6].

Микола Петрович обирався головою Гомельського повітового і членом Чернігівського губернського комітетів «Союзу 17 октября».

1 вересня 1915 р. М.П.Савицький був обраний державним радником від Чернігівських губернських земських зборів. Входив до групи центру. 27 лютого 1916 р. його було обрано членом-заступником Особливої наради для обговорення і об'єднання заходів з продовольчої справи. У 1916 р. – член комісій: економічної, у справах торгівлі і промисловості і особливої комісії по законопроекті «Про устав ревізії» (1916) [128-130].

28 лютого 1917 р. М.П.Савицький підписав телеграму імператору Миколі II з мотиваціями необхідності формування відповідального перед палатами народного представництва «уряду довіри» [227]. Після Лютневої революції 1917 р. він був призначений головним начальником Архангельського і Біломорського водяного району. У роки громадянської війни був членом Російської ради при генералі П.Н.Врангелі. У 1920 р. емігрував до Праги. У 1926 р. брав участь у Зарубіжному з'їзді як делегат від Чехословачії. Похований на Ольшанському кладовищі у Празі. [263, с.235-236].

Викладений матеріал дозволяє скласти узагальнений соціально-економічний та політичний портрет обраних представників України у верхній палаті парламенту Російської імперії 1906–1917 рр. наступного характеру. Серед них за національною ознакою було: росіян – 29, поляків – 5, українців – 2, євреїв – 2, німців – 2, вірменів – 1, караїмів – 1, татар – 1, угорців – 1. За соціальним походженням нараховувалось 37 дворян, 3 з яких володіли князівськими і 3 графськими чеснотами, міщанів – 2, купців – 2, священнослужителів високих духовних звань – 3. З них вищу освіту мали 38, 5 з яких докторські наукові ступені та професорські звання і 2 – звання академіків, останні 6 – середню освіту. Із 38 носіїв вищої освіти 11 закінчили українські університети: 3 – Київський, 4 – Новоросійський (Одеський) і 4 – Харківський.

36 державних радників належали до православних, 5 – до римокатоликів, 1 – до іудеїв, 1 – до караїмів і 1 – до лютеран. Володарів земельних угідь було: в обсягах до 500 десятин – 5, від 500 до 1000 – 9, від 1000 до 2000 – 4, від 2000 до 3000 – 3, від 3000 до 4000 – 3, від 4000 до 10000 – 5, від 10000 до 50000 – 5, понад 100000 – 1. При цьому і дворяни-землевласники і представники інших соціальних верств володіли сільськогосподарськими переробними підприємствами, гуральнями, інколи кількома, магазинами, заводами, фабриками, промисловими млинами, копальнями, банками, займались виноградарством, скотарством, конярством та іншими напрямками аграрного виробництва, володіли кількома кам'яними будинками тощо.

Досить різноманітною виглядала і політична орієнтація радників, що сягала 10 груп. До групи західних окраїн входив 1 представник, до групи лівих (лібералів) – 7, до групи правих – 8, до групи правого центру – 6, помірковано правих – 1, позапартійних – 2, Польського кола – 2, октябристів – 2, російських націоналістів – 1, центристів – 14. Отже, на відміну від Державної думи, у якій було представлено усі соціальні прошарки населення, у тому числі селяни та робітники, у Державній раді Україну представляли досить заможні стани з високим рівнем статків та

освіти. Найбільш чисельним було представництво Харківської губернії, яке сягало 10 осіб. За нею йшла Херсонська губернія з 8 представниками, далі Київська з 7, Катеринославська з 5, Полтавська з 4, Волинська та Подільська з 3, Таврійська та Чернігівська з 2 представниками.

ВИСНОВКИ

Тема представницьких органів є дуже важливою для вивчення на сучасному етапі розвитку України, яка нещодавно увійшла в коло демократичних держав з органами влади, що обираються населенням. Тому істотне значення має досвід функціонування верхньої палати народного представництва Російської імперії в системі російської монархії на початку ХХ століття.

У квітні 1906 р. Російська імперія перетворилася на конституційну монархію з двопалатним народним представництвом – Державною думою та Державною радою. Еволюційні зміни у системі формування особового складу оновленої Державної ради, що полягали у перенесенні положень з запровадження дорадчих установ до устрою законодавчих, оберталися цілою низкою заперечливих сторін кадрової політики монархії стосовно верхньої палати. Зокрема, це полягало у таких її недоліках, як перевага у ній дворянства, цілковита відсутність представників міського самоврядування та неправославних конфесій, занадто високий майновий ценз у земській курії, куріально-станова багатоступенева система виборів, щорічне свавільне усунення призначуваних радників, обмеження повноважень обраних радників позбавленням їх права участі у роботі департаментів, особливих присутствій та державної канцелярії. Не призначав монарх обраних державних радників і на міністерські посади, не говорячи вже про посади голів Ради міністрів та Державної ради. Еволюційні зміни основоположних законів від дорадчих до законодавчих принципів виявились причиною і продовженням та розширенням практики застосування таємного і протиправного способу розпуску палат народного представництва, який полягав у завчасному наданні голові Ради міністрів підписаних монархом порожніх бланків про розпуск без проставленої дати.

Повноваження Державної ради полягали у законодавчій ініціативі, бюджетних правах та нагляді за законністю дій уряду.

Успадкувало оновлене законодавство і особливості функціонування дорадчої Державної ради 1801–1905 рр. Закони встановили обмежені права російських державних радників, якими вони користувались, на відміну від інших підданих, до тих пір, доки перебували у цьому званні. Визначальну роль у діяльності Державної ради відігравали постійні і тимчасові комісії, які виявились основним знаряддям укладання й ухвалення нею своїх постанов. Комісії попередньо опрацьовували для обговорення та ухвали загальними зборами Державної ради постанови стосовно усіх справ, що до неї надходили. Доповідачі комісій користувались на засіданнях загальних зборів Ради такими ж правами та перевагами, як і міністри. Порядок розгляду справ та специфіка діловодства Державної ради також були успадковані від її дорадчої попередниці 1801-1905 рр. Абсолютистські впливи проявились і в позбавленні Державної ради права самостійно вирішувати питання щодо скликання депутатів на сесію, її переривання та розпуску. Це право належало виключно монарху, який використовував

його, разом з нечітким формулюванням поняття «сесії», для ухвали законів та постанов у надзвичайному порядку.

Державні радники, що представляли Україну або були пов'язані тією чи іншою мірою з її життям, розподілялися на дві групи: призначувані і обирали. Призначуваних нараховувалось вчетверо менше за обиралих. Серед обиралих радників перебували яскраві постаті, які відігравали вирішальну роль у підготовці та ухваленні палатою постанов і законопроектів. Так, Д.І.Багалій був автором найбільш ліберальної «адреси» Миколі II з ідеєю створення відповідального перед народним представництвом уряду, зробив основний внесок у формулювання «наказу» Ради та у вирішення Холмського питання. Його активно підтримував В.І.Вернадський, що виявився найбільш послідовним прихильником скасування смертної кари. М.Б.Безак підготував законопроект про пенсійне забезпечення нижніх чинів російської армії, що втратили здоров'я. Положення цього закону використовувалось і після громадянської війни та Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. М.П.Урусов продуктивно переймався проблемами покращання умов функціонування освітніх закладів та їхніх працівників, А.П.Струков – удосконаленням законодавства щодо збереження лісових масивів Полісся, М.М.Ковалевський – наближення російського законодавства до західноєвропейського, І.В.Стенбок-Фермор – удосконалення статусу присяжних засідателів. М.С.Авдаков та М.Ф.Дітмар були ініціаторами законодавства щодо розвитку в Україні гірничої промисловості, торгівлі, запровадження прогресивно прибуткового податку, покращання умов життя і праці робітників та свободи страйків. М.В.Родзянко, що пізніше очолював Четверту Думу, вирішував гострі проблеми постачання фронтів усім необхідним і боровся з распутінщиною, намагався втілити в життя вимогу «прогресивного блоку» створити «уряд довіри». М.Б.Щербатов, посідаючи крісло міністра внутрішніх справ скасував власним циркуляром межу осілості для євреїв. Були й інші яскраві постаті як серед обиралих, так і призначуваних радників, що представляли Україну.

Однак фактично між цими групами не спостерігалось радикальної відмінності у їхньому відношенні до долі країни і народу. Майже усі вони були по-своєму патріотами, державниками, сумлінно виконували свої обов'язки і, що очевидно, з пристрастями і систематично, упродовж усього життя брали активну участь у громадсько-політичній діяльності, у якій державні і народні інтереси переважали над інтересами особистими.

За таких умов немає принципового значення, якої політичної орієнтації державні радники дотримувались – правої, лівої, центристської чи позапартійної. Саме такими позиціями вони виражали прагнення до реалізації, втілення в життя своїх поглядів, планів, сподівань. Усі ці розбіжності обумовлювались відповідними історичними чинниками об'єктивного характеру і мали право на існування.

Разом з тим розбіжності, суперчності, протистояння, міжфракційна боротьба оберталися негативними чинниками у розвитку держави та суспільства і несли серйозну загрозу їхній стабільності, добробуту, довірі мас до державних установ, майбуттю. Вирішальну роль у визначенні подальшої долі Російської імперії відіграли міжпалатні парламентські об'єднання «прогресивний блок» та «чорний блок», які виникли влітку 1915 р. Із 25 представників України у Державній раді 9–11 сесій (1915–1917 рр.) 14 осіб увійшли до «прогресивного блоку», що сягало 15,5 % усього обираного складу палати і 56 % складу усіх українських представників. «Прогресивний блок» справляв сильний вплив на широку громадськість і армію, викривав помилки та недолугі рішення монархічного уряду, вимагав утворення відповідального перед народним представництвом «уряду довіри», здійснення в умовах війни низки політичних, економічних та соціальних перетворень. Дії цього об'єднання, що допускало застосування непарламентських методів політичної боротьби створювало революційну ситуацію в країні. В решті решт керівництво «прогресивного блоку» схилило Миколу II до зречення трону, що обернулося падінням монархії.

На протилежність «прогресивному блоку» в обох палатах російського парламенту було утворено «чорний блок» («інформаційне бюро»), до якого увійшли лише 3 представники України, або 3 % усього обираного складу верхньої палати і 12 % їх загального числа. На відміну від «прогресивного блоку», до якого входили лише народні обранці, «чорний блок» охоплював, окрім правого крила Державної ради, придворну камарилью та організацію об'єданого дворянства. Фактично його стратегічним завданням було відновлення абсолютизму. Обумовлена «чорним блоком» «міністерська чехарда» та політична і соціально-економічна криза виявились додатковим чинником падіння російської монархії. Виходячи з цього, необхідно враховувати історичний досвід з його позитивними особливостями і недоліками, які виразно проявлялися упродовж досліджуваної доби.

Факти свідчать, що велику роль у формуванні підвалин світогляду і орієнтації майбутніх державних радників, як призначуваних, так і обираних, відігравали українські університети – Київський, Новоросійський (Одеський) та Харківський. Саме з цих навчальних центрів вийшли державні радники Д.І.Багалій, А.Г.Беляєв, С.Є.Бразоль, С.Ф.Вебер, С.Ю.Вітте, О.Д.Голіцин, О.М.Деревицький, Б.Є.Іваницький, П.В.Каменський, М.М.Ковалевський, М.В.Красовський, О.А.Мануйлов, Д.І.Піхно, С.Ф.Платонов, П.Д.Ревуцький, О.М.Соковнін, М.Ф.Сухомлінов, Є.Ф.Турау та Г.Г.Чаплінський. Ціла низка яскравих громадсько-політичних діячів, які були обрані чи призначені членами верхньої палати народного представництва, вийшли із стін Московського, Петербурзького, Дерптського та іноземних університетів, а також російських академій – військової, духовної, сільськогосподарської, художеств, різних інститутів.

Вплив українських університетів на формування видатних особистостей і громадської думки виходив за межі України і розповсюджувався на провідних державних діячів, які стояли біля керма державних установ, були міністрами і навіть прем'єр-міністрами, видавали закони, формували напрямки внутрішньої і зовнішньої політики Російської імперії. З означеної традиції колишніх українських університетів випливає важливий історичний урок: відокремити вищі навчальні заклади від поточної політики і спрямувати їх на вирішення стратегічного завдання – формування громадян, розвитку їхньої політичної культури, а разом з тим і зміцнення державності незалежної України, впевнене і прискорене входження її в коло цивілізованих демократичних країн сучасності.

Представники України у верхній палаті парламенту Російської імперії початку ХХ століття сягали значної частини їх загального складу. Україну репрезентували у Державній раді представники різних національностей: українці, росіяни, поляки, вірмени, євреї, караїми, німці, татари, угорці. Вони відрізнялись високим рівнем освіти, володінням вчених ступенів, професорських звань та звань дійсних і почесних академіків не тільки російських, але й міжнародних університетів та академій. Стосовно ж фахової зайнятості це були вчені, правознавці, вищі священнослужителі, промисловці, комерсанти, землероби, які у своїй сукупності були здатні вирішувати стратегічні проблеми розвитку державної системи, правознавства, військової теорії та практики, економіки, культури, суспільства взагалі. Широке розмаїття мало місце і у віросповіданнях державних радників, що представляли Україну: православна, римокатолицька, євангелічно-реформаторська, лютеранська, іудейська, караїмська. При цьому спостерігались яскраво виражені тенденції: переважну більшість серед представників України в Державній раді склали дворяни, крупні землевласники та власники іншого нерухомого майна, росіяни, особи з вищою освітою та сповідувачі православної віри.

Усі без винятку представники України в Державній раді протягом усього свого життя брали активну участь у найрізноманітніших напрямках громадсько-політичної діяльності. Вони були мировими судьями, гласними і очільниками земських та міських установ, піклувальниками, благочинниками, виявляли креативну ініціативу в науці, культурі, виробництві, збереженні довкілля, охороні здоров'я, розвитку народної освіти, брали участь в роботі національних і міжнародних організацій, категорично засуджували тероризм, екстремізм, антигуманізм як чорносотенців, так і революціонерів.

Сьогодні українці повинні знати своїх попередників і навчатися у них мистецтву управління державою, розвитку громадянського суспільства, творити добро та чинити опір злу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Російської федерації (м. Москва)

Ф. 523 «Партия народной свободы»

1. Отчет МОЦК «Состояние партийных организаций за время с 1 сентября 1908 г. до 1 мая 1909 г.» // Ф. 523, оп. 1, д. 246, л. 1-27.

Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

Ф.1162 «Государственная канцелярия Государственного совета»:

2. Проект пересмотра Основных Государственных Законов. 1905 г.

// Ф. 1162, оп. 3, д. 8, л. 381–409.

3. Авдаков Николай Степанович, оп. 6, д. 640.
4. Багaley Дмитрий Иванович, оп. 6, д. 644.
5. Безак Федор Николаевич, оп. 6, д. 647.
6. Беляев Анатолий Григорьевич, оп. 6, д. 649.
7. Бобринский Андрей Александрович, оп. 6, д. 651.
8. Бразоль Сергей Евгеньевич, оп. 6, д. 652.
9. Буткевич Тимофей Иванович, оп. 6, д. 657.
10. Бутовский Петр Михайлович, оп. 6, д. 63.
11. Вебер Сергей Федорович, оп. 6, д. 75.
12. Вейнштейн Григорий Эммануилович, оп. 6, д. 660.
13. Вернадский Владимир Иванович, оп. 6, д. 663.
14. Витте Сергей Юльевич, оп. 6, д. 86.
15. Гербель Сергей Николаевич, оп. 6, д. 115.
16. Голицын Александр Дмитриевич, оп. 6, д. 674.
17. Горват Станислав Александрович, оп. 6, д. 677.
18. Деревницкий Алексей Николаевич, оп. 6, д. 170.
19. Дитмар Николай Федорович, оп. 6, д. 685.
20. Еловицкий Венцеслав Адольфович, оп. 6, д. 694.
21. Иваницкий Борис Евгеньевич, оп. 6, д. 206.
22. Каменский Петр Валериевич, оп. 6, д. 708.
23. Ковалевский Максим Максимович. Оп. 6, д. 717.
24. Красовский Михаил Васильевич, оп. 6, д. 722.
25. Крым (Нейман) Соломон Самойлович, оп. 6, д. 726.
26. Кучеров Яков Владимирович, оп. 6, д. 731.
27. Леонтович Иван Михайлович, оп. 6, д. 736.
28. Лесевицкий Леонид Дмитриевич, оп. 6, д. 737.
29. Мануйлов Александр Апполонович, оп. 6, д. 743.

30. Миклашевский Михаил Ильич, оп. 6, д. 750.
31. Мусин-Пушкин Владимир Алексеевич, оп. 6, д. 752.
32. Нейдгардт Дмитрий Борисович, оп. 6, д. 356.
33. Нирод Максимилиан Евстафиевич, оп. 6, д. 762.
34. Олизар Иван Эмильевич, оп. 6, д. 767.
35. Орловский Ксаверий Александрович, оп. 6, д. 770.
36. Пихно Дмитрий Иванович, оп. 6, д. 415.
37. Платонов Степан Федорович, оп. 6, д. 417.
38. Ракович Иван Егорович, оп. 6, д. 781.
39. Ревуцкий Петр Дмитриевич, оп. 6, д. 784.
40. Родзянко Михаил Владимирович, оп. 6, д. 786.
41. Рыков Евгений Владимирович, оп. 6, д. 791.
42. Савицкий Николай Петрович, оп. 6, д. 794.
43. Соковнин Алексей Николаевич, оп. 6, д. 805.
44. Стенбок-Фермор Иван Васильевич, оп. 6, д. 808.
45. Струков Ананий Петрович, оп. 6, д. 517.
46. Сувчинский Корнелий Ефтихиевич, оп. 6, д. 810.
47. Сырочинский Станислав-Карл Северинович, оп. 6., д. 813.
48. Сухомлинов Николай Федорович, оп. 6, д. 811.
49. Трегубов Симеон Иванович, оп. 6, д. 818.
50. Турау Евгений Федорович, оп. 6, д. 560.
51. Урусов Николай Петрович, оп. 6, д. 828.
52. Ханенко Богдан Иванович, оп. 6, д. 830.
53. Шкларевич Петр Данилович, оп. 6, д. 846.
54. Щербатов Николай Борисович, оп. 6, 850.
55. Эрдели Яков Егорович, оп. 6, д. 852.
56. Чаплинский Георгий Гаврилович, оп. 592, д. 75.
57. Чихачев Николай Матвеевич, оп. 7, д. 1230.

Ф. 796 – Священный Синод

58. Димитрий (Ковальницкий Михаил Георгиевич, оп. 739, д. 322.
Ф. 1276 «Совет министров (1905-1917)»:
59. Записка Варшавского генерал-губернатора Г. О. Скалона на имя царя 30 мая 1913 г. // Ф. 1276, оп. 5, д. 44, л. 341–346.
60. Мемория Совета Министров 17 марта 1906 г. // Ф. 1276, оп. 2, д. 9, л. 15–18.
61. Мемория Совета Министров 25 августа 1915 г. // Ф. 1276, оп. 10, д. 7, л. 92–93.
62. Мемория Совета Министров 28 августа 1915 г. по вопросу о перерыве занятий законодательных учреждений // Ф. 1276, оп. 10, д. 7, л. 92–93.
63. О выделении восточных уездов Люблинской и Седлецкой губернии из Привислинского края и образовании из них Холмской губернии // Ф. 1276, оп. 2, д.35, 977 л.
64. О выработке проекта Положения о выборных учреждениях торгово-промышленного класса и о биржевом устройстве // Ф. 23 –

- Министерство торговли и промышленности. 1905-1917. Оп. 9, д. 37.-
Часть 11, 1905. – 266 л.
65. Особый журнал Совета Министров от 13 июня 1907 г. «О мерах к ускорению...» // Ф. 1276, оп. 3, д. 417, л. 49–56.
 66. Особый журнал Совета Министров от 14 мая 1908 г. // Ф. 1276, оп. 5, д. 290, л. 20–24.
 67. Особый журнал Совета Министров 12 марта 1911 г. // Ф. 1276, оп. 5, д. 73, л. 230–235.
 68. Особый журнал Совета Министров 19 декабря 1915 г. // Ф. 1276, оп. 20, д. 101, л. 100–104.
 69. Особый журнал Совета Министров 15 января 1916 г. // Ф. 1276, оп. 20, д. 103, л. 15–16.
 70. Особый журнал Совета Министров 17 июня 1916 г. // Ф. 1276, оп. 2, д. 112, л. 1–12.
 71. Особый журнал Совета Министров 1 июля 1916 г. // Ф. 1276, оп. 20, д. 1248, л. 1–3.
 72. Особый журнал Совета Министров 26 июля и 12 августа 1916 г. // Ф. 1276, оп. 12, д. 1248, л. 1–14.59.
 73. Особый журнал Совета Министров 18 ноября 1916 г. // Ф. 1276, оп. 20, д. 122, л. 98–114.
 74. Совет Съездов предпринимателей промышленности и торговли. – 1905-1908. Журналы заседаний 1 съезда предпринимателей промышленности и торговли. Доклад Волкова Л.Ф. на съезде о задачах и целях проектируемого Союза промышленных и торговых предприятий, 10 апреля – 14 октября 1906 г. // Ф. 32, оп. 1, д. 42. – 281 л.

Ф. 1278 – Государственная Дума:

75. Безак Федор Николаевич, оп. 9, д. 61.
76. Голицын Александр Дмитриевич, оп. 9, д. 190.
77. Горват Станислав Александрович, оп. 1 (1-й созыв), д. 122.
78. Каменский Петр Валериевич, оп. 9, д. 320.
79. Ковалевский Максим Максимович, оп. 1 (1-й созыв), д. 62.
80. Крым (Нейман) Соломон Самойлович, оп. 1 (1-й созыв), д. 105
81. Родзянко Михаил Владимирович, оп. 9, д. 667.
82. Стенбок-Фермор Иван Васильевич, оп. 9, д. 757.
83. Сувчинский Корнелий Ефтихиевич, оп. 5, д. 1168.
84. Шкларевич Петр Данилович, оп. 1 (1-й созыв, д. 596.

Ф. 166 – ЦДАВО:

85. Багалій Дмитро Іванович, оп. 12, спр. 264.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

86. Адрес-календарь Одесского градоначальника 1905 г. – Одесса: Изд-во «Ведомостей Одесского градоначальника», 1905. – 848 с.
87. *Авдаков Н.С.* Краткий статистический обзор донецкой каменноугольной промышленности (На память о Всероссийской

- художественно-промышленной выставке в Н.-Новгороде) / Николай Степанович Авдаков. – Харьков: Тип. И.Варшавчика, 1896. – 32 с.
88. *Авдаков Н.С.* О желательном преобразовании Горного ведомства в связи с интересами горной и горнозаводской промышленности. Доклад XXXI Съезду горнопромышленников Юга России / Николай Авдаков. – Спб.: Тип. М.П.Сойкина, 1907. – 12 с.
 89. *Авдаков Н.С.* Современное положение железной промышленности на Юге России и меры к расширению потребления железа. Доклад горного инженера Н.С.Авдакова // Николай Степанович Авдаков. – Спб.:Изд. Худ. Печати, 1903. - 21 с.
 90. *Багалій Д.І.* Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української культури // Д.І.Багалій. Вибрані праці. – У 6 т. – Т. 1. – Х.: ХГІ «НУА» «Золоті сторінки», 1999. – С. 57-214.
 91. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України – Харків: Дельта, 1990. -256 с.
 92. Багалей Д.И. и археологические исследования // Утро. – 1911. – 5 июля (№ 1388). – С. 4; Харьковские губернские ведомости. – 1900. – 15 декабря (№ 329). – С. 3; 1911. 0 23 марта (№ 356). – С. 3; Южный Край. – 1896. – 4 августа (№ 5352). – С. 3; 1908. – 30 декабря (№ 9574). – С. 4.
 93. Багалей Д.И. и Городская дума // Утро. – 1910. – 7 февраля (№ 961). – С. 5-6; 1915. – 22 января (№ 2554). – С. 5; Южный Край. – 1903. – 1 ноября (№ 7897). – С. 3; 1916. – 29 мая (№ 13395). – С. 7.Южный Край. – 1914. – 11 декабря (№ 12431). – С. 5.
 94. Багалей Д.И. и изучение 250-летней истории г. Харькова и подготовка к 10-летию Харьковского университета // Харьковские губернские ведомости. – 1900. – 10 ноября (№ 296). – С. 3; Южный Край. – 1896. 0 10 августа (№ 5357); 1903. – 3 июня (№ 7748). – С. 4; 1912. – 26 октября (№ 11059). – С. 5; Харьковские губернские ведомости. – 1903. – 18 января (№ 17). – С. 3; Южный Край. – 1898. – 19 октября (№ 6107). – С. 1; 1904. – 20 ноября (№ 8280). – С. 4.
 95. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: «Дельта», 1993. – 256 с.
 96. Багалей Д.И. и увековечение памяти М.В.Ломоносова// Утро. – 1911. – 4 мая (№ 1336). – С. 4.
 97. Багалей Д.И. и Харьковская общественная библиотека // Харьковские губернские ведомости. – 1903. – 20 декабря (№ 330). – С. 2; Южный Край. – 1903. – 30 мая (№ 7744). – С. 4.
 98. Багалей Д.И. об отмене смертной казни // Южный Край. – 1906. – 29 июня (№ 8825). – С. 4.
 99. *Багалей Д.И.* Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) // Д.І.Багалій. Вибрані праці. – У 6 т. – Т. 3.- Частина I (1802-1815 гг.). – Харків: Вид-во НУА, 2004. – 1152 с.
 - 100 Багалей Д.И. – ректор Харьковского университета // Утро. – 1908. – 1июня (№ 454). – С. 5; 1911. – 4 августа (№ 1418). – С.4; Харьковские губернские ведомости. – 1907. – 1 апреля (№ 75). – С. 4; 1910. – 23

- января (№ 308). – С. 3; Южный Край. – 1908. – 12 августа (№ 9459). – С. 4; 1911. – 6 декабря (№ 10499). – С. 5.
101. *Багалей Д.И.* – член Государственного Совета// Утро. – 1911. – 15 октября (№ 1472). – С. 3; 16 октября (№ 1473). – С. 4; 21 октября (№ 1477). – С.3-4; 23 октября (№ 1479). – С. 5; 25 октября (№ 1480). – С. 5.; 1912. – 1 ноября (№ 1789). – С.%; 1915. – 17 января (№ 2549). – С. 5; Харьковские губернские ведомости (ХГВ. - 1912. – 29 июня (№ 1025). – С.3; 2 ноября (№ 1125). – С. 2; 1915. – 17 января (№ 1776). – С. 2.; Южный Край. – 1911. – 15 октября (№ 10427). – С. 3; 17 октября (№ 10429). – С. 3; 18 октября (№ 10430). – С. 4; 20 октября (№ 10432). – С. 5; 23 октября (№ 10435). – С. 6; 24 октября (№ 10436). – С. 2; 16 ноября (№ 10459). – С 4; 22 декабря (№ 10512). – С. 4-5.
102. *Багалей Д.И.*, член Государственного Совета, избранный профессорской коллегией // Южный Край. – 1906. – 12 апреля (№ 8756). – С. 2.
103. *Багалей Д.И.* – член Государственного Совета (из беседы) // Утро. – 1911. – 18 октября (№ 1474). – С. 5.
104. *Багалій Д.І.* Ювілейні матеріали // Багалій Д.І. Вибрані праці. – У 6 т. – Т. 1. – С. 217-424; 237-262.
105. *Бьюкенен Дж.* Мемуары дипломата / Дж. Бьюкенен ; [пер. с англ. С.А.Алексеева, А.И.Рубена]. - М. : Междунар. отношения, 1991. — 344 с.
106. *Витте С.Ю.* Воспоминания. Царствование Николая II : в 3 т. / С.Ю.Витте. — М. ;Соцэкгиз, 1960. — Т. 1. – 555 с. Т.2. – 639 с. – Т.3. – 723 с.
107. Горнозаводское дело. – 1909. - № 1-2.
108. Горнозаводское дело. – 1913. - № 25-26.
109. Горнозаводской листок. – 1905. - № 3, 9, 17, 18, 21.
110. Государственная дума в России : сб. док. и материалов / сост. Ф.И.Калинычев. — М. : Госюриздат, 1957. — 645 с.
111. Государственная Дума. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. Т. 1. Заседания 1–18 (с 27 апреля по 30 мая). — СПб. : Гос. Тип., 1906. — 866 с.
112. Государственная Дума. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. Т. 2. Заседания 19–38 (с 1 июня по 4 июля). — СПб. : Гос. Тип., 1906. — 2013 с.
113. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. Т. 1. Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля). — СПб. : Гос. Тип., 1907. — 2344 ст.
114. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. Т. 2. Заседания 31–53 (с 1 мая по 2 июня). — СПб. : Гос. Тип., 1907. — 1610 ст.
115. Государственная Дума. Третий созыв. – Стенографические отчеты. – 1909 г. – Сессия третья. – Часть 1. Заседания 1-32 (с 10 октября по 18 декабря 1909 г.). – Спб.: Гос. тип., 1910. – 3796 стб.

116. Государственная Дума. Третий созыв. Сессия третья. 1909–1910 гг. : приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы и принятые Государственной Думою формулы перехода к очередным делам. — СПб., 1910. — Т.3. — С. 439–462.
117. Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты. 1911–1912 гг. Сессия пятая. — Ч. 1 – 2. — СПб., 1913 г.
118. Государственный Совет. Сборник узаконений и постановлений. — СПб. : Гос. Тип., 1910. — 703 с.
119. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1906 г. Сессия первая. Заседания 1 – 15 (28 апреля – 7 июля). — СПб. : Гос. Тип., 1906.
120. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. Заседания 1–16 (20 февраля — 5 июня). — СПб. : Гос. Тип., 1907.
121. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907–1908 гг. Сессия третья. Заседания 1–44 (1 ноября 1907 — 5 июля 1908). — СПб. : Гос. Тип., 1908.
122. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1908–1909 гг. Сессия четвертая. Заседания 1–44 (15 октября 1908 — 12 июня 1909). — СПб. : Гос. Тип., 1909.
123. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1909–1910 гг. Сессия пятая. Заседания 1–64 (19 октября 1909 — 17 июня 1910). — СПб. : Гос. Тип., 1910.
124. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1910–1911 гг. Сессия шестая. Заседания 1–49 (15 октября 1910 — 28 мая 1911). — СПб. : Гос. Тип., 1911.
125. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1911–1912 гг. Сессия седьмая. Заседания 1–81 (15 октября 1911 — 25 июня 1912). — СПб. : Гос. Тип., 1912.
126. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1912–1913 гг. Сессия восьмая. Заседания 1–51 (1 ноября 1912 — 4 июля 1913). — СПб. : Гос. Тип., 1913.
127. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1913–1914 гг. Сессия девятая. Заседания 1–59 (1 ноября 1913 — 30 июня 1914). — СПб. : Гос. Тип., 1914.
128. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1915 г. Сессия десятая. Заседания 1–6 (17–30 января 1915). — СПб. : Гос. Тип., 1915.
129. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1915 г. Сессия одиннадцатая. Заседания 1–13 (19 июля — 3 сентября 1915). — СПб. : Гос. Тип., 1915.
130. Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1916 г. Сессия двенадцатая. Заседания 1–33 (9 февраля — 22 июня 1916). — СПб. : Гос. Тип., 1916.
131. Декларация блока : зап. заседаний президиума прогрессивного блока // Красный архив. — 1933. — Т. 56. — С. 98.

132. Декларация прогрессивного блока (12 ноября 1915 г.) : зап. заседаний прогрессивного блока // Красный архив. — 1932. — Т. 52. — С. 175–176.
133. Дневник Николая Романова // Красный архив. — 1927. — Т. 20. — С. 123–152.
134. Дневник Б.В.Никольского // Красный архив. — 1934. — Т. 67. — С. 57–88.
135. Дневник А.А.Половцова // Красный архив. — 1934. — Т. 67. — С. 170–185.
136. Дневник Л.Тихомирова // Красный архив. — 1934. — Т. 72. — С. 123–159.
137. *Дитмар Н.Ф.* фон. Акционерно-паевые предприятия в России. — М., 1913.
138. *Дитмар Н.Ф.* Записка председателя Совета Съезда Н. фон Дитмара по поводу законопроектов Министерства торговли и промышленности по рабочему вопросу. Райфон. Комиссиям Совета Съезда горнопромышленников Юга России // Николай Федорович Дитмар. — Харьков: Товарищество «Печатня С.П.Яковлева», 1906. — 114 с.
139. *Дитмар Н.Ф.* фон. Список фабрик и заводов России. 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. — М.-Спб. — Варшава, б/г.
140. *Дитмар Н.Ф.* фон. Список фабрик и заводов Российской империи, со включением Сибири, Средней Азии и Кавказа. Составлен по официальным сведениям отдела промышленности Министерства торговли и промышленности / Под ред. В.Е.Варзара. — Спб., 1912.
141. Доклад горного инженера Н.Ф. фон Дитмара по 8-му вопросу программы: об отношениях горнопромышленных предприятий юга России к местным земским самоуправлениям. — Харьков: Тов-во «Печатня С.П.Яковлева», 1906. — 80 с.
142. Донбасс в революции 1905-1907 годов: сборник документов и материалов (ред. Кол. Г.Я.Емченко и др.). — Сталино: Сталинское областное изд-во, 1957. — 218 с.
143. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 гг. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и другие. [В 4 т.]. Т. 1. / [сост. О.И.Авербах]. — [Изд. 2-е]. — Петроград : Труд, 1916. — 700 с.
144. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 гг. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и другие. [В. 4 т.]. Т. 2. / [сост. О.И.Авербах]. — Петроград : Тип. Н.Я.Стойковой, 1915. — 846 с.
145. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления

- Министров и другие. [В. 4 т.]. Т. 3. / [сост. О.И.Авербах]. — Петроград : Труд, 1916. — 788 с.
146. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1916 гг. Законы, Манифесты, Рескрипты, Указы, Положения Совета Министров, Военного и Адмиралтейств Советов, Распоряжения и Постановления Министров и другие. [В. 4 т.]. Т. 4. / [сост. О.И.Авербах]. — Петроград : Тип. П.О.Яблонского, 1916. — 756 с.
147. Законодательные акты переходного времени 1904–1908 гг. : сб. Законов, Манифестов, Указов Правительствующему Сенату, Рескриптов и Положений Комитета Министров, относящихся к преобразованию государственного строя России с приложением алфавитного предметного указателя / [под ред. Н.И.Лазаревского]. — Изд. пересмотр. и доп. по 1 сент. 1908 г. — СПб. : Право, 1909. — 1018 с.
148. Записки заседаний президиума прогрессивного блока // Красный архив. — 1932. — Т. 50/51. — С. 122–144.
149. Записки заседаний президиума прогрессивного блока // Красный архив. — 1932. — Т. 52. — С. 144–156.
150. Записки заседаний президиума прогрессивного блока // Красный архив. — 1933. — Т. 56. — С. 52–135.
151. Исторический день 26 июля 1914 г.: (Впечатления участника и очевидца): Встреча членов Государственной Думы и Государственного Совета с Николаем II // Южный Край, 1914. — 2, 3, 5 августа.
152. Конституция Российской империи. — СПб.: Экон. тип., 1907. — 240 с.
153. Красная книга ВЧК: (в 2 т.): 2-е издание / По изданию 1920-1922 гг. — М.: Политиздат, 1989. — Т. 1 — 416 с.; Т. 2. — 541 с.
154. *Левицкий В.* Правые партии / В.Левицкий // Общественное движение в России в начале XX века / (под ред. Л.Мартова, П.Маслова, А.Потресова). — СПб., 1914. — Т. 3, кн. 5. — С. 347-469.
155. *Ленін В.І.* Додатки до заяви циммервальдської лівої / В.І.Ленін // Повне збір. тв. : в 55 т. — К., 1972. — Т. 27. — С. 407-408.
156. *Ленін В.І.* Дякуємо за одвертість / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. — К., 1972. — Т. 22. — С. 342-343.
157. *Ленін В.І.* Кріпосники за роботою / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. — К., 1969. — Т. 5. — С. 83-88.
158. *Ленін В.І.* План промови на циммервальдській конференції / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. — К., 1972. — Т. 27. — С. 407-408.
159. *Ленін В.І.* Подорож царя в Європу і деяких делегатів чорносотенної Думи в Англію / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. — К., 1971. — Т. 19. — С. 51-55.
160. *Ленін В.І.* Політичні партії в Росії / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. — К., 1971. — Т. 21. — С. 262-273.

161. *Ленін В.І.* Проект промови з аграрного питання у другій Державній думі / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. – К., 1971. – Т. 15. – С. 119-150.
162. *Ленін В.І.* Проект резолюції про завдання с.-д. в боротьбі з голодом / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. – К., 1971. – Т. 21. – С. 123-124.
163. *Ленін В.І.* Про лозунг перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську / В.І.Ленін // Повне збір. тв. : в 55 т. — К., 1972. — Т. 26. — С. 342.
164. *Ленін В.І.* Про поразку свого уряду в імперіалістичній війні / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. – К., 1972. – Т. 26. – С. 268-273.
165. *Ленін В.І.* Революційні марксистичні на міжнародній соціалістичній конференції 5-8 вересня 1915 р. / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. – К., 1972. – Т. 27. – С. 41-44.
166. *Ленін В.І.* Що робиш, роби скоріше / В.І.Ленін // Повне збір. тв.: в 55 т. - К., 1971. – Т. 13. – С. 215-216.
167. *Мартынов А.* История конституционно-демократической партии / А.Мартынов // Общественное движение в России в начале XX-го века. — СПб., 1914. — Т. 3, кн. 5. — С. 1–85.
168. *Миллюков П.Н.* Воспоминания: в 2-х т. / П.Н. Миллюков. – М.: Современник, 1990. – Т. 1. – 446 с.; т. 2. – 448 с.
169. Наказ палаты депутатов Французской республики // Журн. Министерства Юстиции. — 1906. — № 2. — С. 194–243.
170. Наказ Рейхстага Германской империи // Журн. Министерства Юстиции. — 1906. — № 1. — С. 153–194.
171. *Немировский А.В.* В Государственном Совете: (Беседа с членом Государственного Совета профессором Д.И.Багалеем) // Южный Край. – 1912. – 2 июня (№ 10852). – С. 2-3.
172. Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906 – 1916 гг. [в 3 тт.]. – Т.1. 1906 – 1908 гг. – М. : РОССПЭН, 2000. – 926 с.
173. Объединенное дворянство. Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ. 1906 – 1916 гг. [в 3 тт.]. – Т.2. 1909 –1912 гг. – Кн. 1. 1909 – 1910 гг. – М. : РОССПЭН, 2001. – 680 с. ; Кн. 2. – 1911 – 1912 гг. – М. : РОССПЭН, 2001. – 608 с.
174. Особые журналы Совета Министров. — М. : РОССПЭН, 2004. — 488 с.
175. Особые журналы Совета Министров царской России. 1907 г. / [отв. сост. Б.Д. Гальперин, В.В.Шелохаев]. — М., 1984. — Ч. 1. – 996 с.
176. Особые журналы Совета Министров царской России. 1907 г. / [отв. сост. Б.Д.Гальперин, В.В.Шелохаев]. — М., 1985. — Ч.2. – 1068 с.
177. Особые журналы Совета Министров царской России. 1908 г. / [отв. сост. Б. Д. Гальперин, В.В.Шелохаев]. — М., 1988. — Ч. 1 – 6. – 1291 с.
178. Особые журналы Совета Министров Российской империи. 1910 г. / [отв. сост. Б. Д. Гальперин]. — М. : РОССПЭН, 2001. — 496 с.

179. Особые журналы Совета Министров Российской империи. 1909–1917 гг. / [отв. сост. Б. Д. Гальперин]. — М. : РОССПЭН, 2005. — 552 с.
180. Падение царского режима : стеногр. отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. [в 7 т.]. Т. 1 / [ред. П.Е.Щеголева]. — М. ; Л. : Госиздат, 1925. — 481 с.
181. Падение царского режима : стеногр. отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. [в 7 т.]. Т. 2 / [ред. П.Е.Щеголева]. — М. ; Л. : Госиздат, 1925. — 439 с.
182. Падение царского режима : стеногр. отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. [в 7 т.]. Т. 3 / [ред. П.Е.Щеголева]. — М. ; Л. : Госиздат, 1925. — 389 с.
183. Падение царского режима : стеногр. отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. [в 7 т.]. Т. 4 / [ред. П.Е.Щеголева]. — М. ; Л. : Госиздат, 1926. — 533 с.
184. Падение царского режима : стеногр. отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. [в 7 т.]. Т. 5 / [ред. П.Е.Щеголева]. — М. ; Л. : Госиздат, 1926. — 473 с.
185. Падение царского режима : стеногр. отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. [в 7 т.]. Т. 6 / [ред. П. Е. Щеголева]. — М. ; Л. : Госиздат, 1926. — 415 с.
186. Падение царского режима: стеногр. отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства. (в 7 т.). Т. 7 / (ред. П.Е.Щеголева). — М.-Л.: Госиздат, 1926. — 497 с.
187. Партия “Союз 17 Октября”. Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК. [в 2-х тт.]. Т.1. 1905 – 1907 гг. — М. : РОССПЭН, 1996. — 408 с. ; Т.2. — 1907 – 1915 гг. — М. : РОССПЭН, 2000. — 512 с.
188. Перечень законопроектов, одобренных Государственною Думою и Государственным Советом и Высочайше утвержденных Государственный Совет. Стенографические отчеты. Сессия третья : прилож. — С. 53–55.
189. Положение о горнопромышленных съездах южной России. — Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберга, 1899. — 16 с.
190. Положение о губернских и уездных земских учреждениях. Издание 1892 г. // Свод законов Российской империи: в 5-ти кн., 16 т.- Спб.: Русское книжное тов-во «Деятель», 1912. — Кн. Первая. — Т. 2.. Свод губернских учреждений. — С. 209-258.

191. Правые партии : Документы и материалы. 1905 – 1917 гг. : В 2 т. / Под ред. Ю.И.Кирьянова. – М. : РОССПЭН, 1998. – Т.2. – 815 с.
192. Предисловие. Графиня М.И.Витте // С.Ю.Витте. Воспоминания. – Т. 1. – С. LXXIX — LXXX.
193. Представление государю императору проф. Д.И.Багалея (26 июня 1914 г.) // Южный Край. – 1914. – 2 июля (№12136). – С. 7.
194. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы // Государственная Дума. Четвертый созыв. 1913–1914 гг. Сессия вторая. — СПб., 1913. — Вып. 1. — № 1–130.
195. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы // Государственная Дума. Четвертый созыв. 1913–1914 гг. Сессия вторая. — СПб., 1914. — Вып. 3–4 — № 198–311.
196. Приложения к стенографическим отчетам Государственной Думы // Государственная Дума. Третий созыв. 1909–1910 гг. Сессия третья. — СПб., 1910. — Т. 3.
197. Приложения к стенографическим отчетам Государственного Совета // Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907 г. Сессия вторая. Заседания 1–16 (20 февраля — 5 июня). — СПб., 1907. — С. 3–27.
198. Приложения к стенографическим отчетам Государственного Совета // Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1907–1908 гг. Сессия третья. Заседания 1–44 (1 ноября 1907 — 5 июля 1908). — СПб., 1908. — С. 3–291.
199. Приложения к стенографическим отчетам Государственного Совета // Государственный Совет. Стенографические отчеты. 1909–1910 гг. Сессия пятая. Заседания 1–64 (19 октября 1909 — 17 июня 1910). — СПб., 1910. — С. 3–481.
200. Программа блока : зап. заседаний президиума прогрессивного блока // Красный архив. — 1932. — Т. 50/51. — С. 133–136.
201. Программа министерства общественного доверия (Минимум условий, необходимых для восстановления доверия страны к власти) : зап. заседаний президиума прогрессивного блока : прим. // Красный архив. — 1932. — Т. 50/51. — С. 158–159.
202. Программы политических партий России. Конец XIX – начало XX вв. – М. : РОССПЭН, 1995. – 464 с.
203. Промышленность и торговля. – 1913. - № 12.
204. Протоколы заграничных групп конституционно-демократической партии. [в 6-ти т.]. Т.1. 1908-1911 гг. – М. : РОССПЭН, 1996. – 623 с.
205. Протоколы заграничных групп конституционно-демократической партии. [в 6-ти т.]. Т.2. 1912-1914 гг. – М. : РОССПЭН, 1997. – 520 с.
206. Протоколы заграничных групп конституционно-демократической партии. [в 6-ти т.]. Т.3. 1915-1920 гг. – М. : РОССПЭН, 1998. – 590 с.
207. Профессор Д.И.Багалея. Новый член Государственного Совета // Южный Край. – 1911. – 22 октября (№10434). – С. 5.

208. Прощание члена Государственного Совета Д.И.Багалея с университетом (в связи с отъездом в Петербург) // Южный Край. – 1911. – 21 октября (№10433). – С. 4.
209. Речь Багалея Д.И. 19 мая 1914 г. // Речи, произнесенные в Государственном Совете А.В.Васильевым, М.М.Ковалевским, гр. А.П.Толстым, Д.И.Багалеем, Н.В.Мариным, Е.Л.Зубашевым за всесословное волостное земство. – Спб., (б/и), 1914. – С. 32-39.
210. Речь члена Государственного Совета Дмитрия Ивановича Багалея, произнесенная в заседании Государственного Совета 14 июня 1912 г. При обсуждении законопроекта об образовании Холмской губернии. – Спб.: Гос. Тип., 1912. – 7 с.
211. *Родзянко М.В.* Крушение империи / М.В.Родзянко. — Харьков : Интербрук, 1990. — 263 с.
212. Российский архив : История Отечества в свидетельствах и документах XVIII – XX вв. : Вып. 9 / [Гл. ред. А.Л.Налепин.]. – М. : Рос. фонд культуры; Студия «ТРИТЭ» Никиты Михалкова ; Рос. архив, 1999. – 688 с.
213. Россия. XX век : Документы и материалы : [в 2 кн.] / [сост. А.Н.Бачинин и др.]. – М. : Высшая школа, 2004. – Кн. 1 – 400 с. ; Кн. 2 – 519 с.
214. Русские либералы, кадеты и октябристы. Документы, воспоминания, публицистика. – М. : РОССПЭН, 1996. – 304 с.
215. Русское слово. – 1912, 28 февраля. – № 48.
216. *Саонов С.Д.* Воспоминания / С.Д.Саонов. — М. : Междунар. отношения, 1991. — 399 с.
217. *Сидоров А.Л.* Граф С.Ю.Витте и его “Воспоминания” // Витте С.Ю. Воспоминания. – В 3-х т.. – Т. 1. – С. III-LXX.
218. Совет Министров Российской империи, 1905 – 1906 гг. : Документы и материалы / АН СССР, Ин-т ист. СССР ; [отв. Ред. Р.Ш.Ганелин]. – Л. : Наука, 1990. – 473 с.
219. Список горных и горнозаводских фирм с указанием адресов и справочных сведений (под ред. Зав. Стат. Бюро горным инженером Н.Ф. фон Дитмаром). – Харьков: Паровая тип. и лит. И.Зильберг и сыновья, 1901. – 85 с.
220. Союз Русского Народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – М. ; Л., 1929. – 427 с.
221. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1905 г. (сост. Стат. Отд-е при Херсонской губ. Земской управе).- Херсон: Херсонская губ. Земская управа, 1908. –V1. – 278 с.
222. Страницы автобиографии В.И.Вернадского. – М.: Наука, 1981. – 350 с.
223. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : [в 3-х тт.]. Т.1. 1905 – 1907 гг. – М. : РОССПЭН, 1997. – 744 с.
224. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : [в 3-х тт.]. Т.2. 1908 – 1914 гг. – М. : РОССПЭН, 2000. – 655с.

225. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : [в 3-х тт.]. Т.3. кн.1. 1915 – 1917 гг. – М. : РОССПЭН, 2000. – 831 с.
226. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : [в 3-х тт.]. Т.3. кн.1. 1918 – 1920 гг. – М. : РОССПЭН, 2000. – 248 с.
227. Телеграмма выборных членов Государственного Совета 28 февраля 1917 г. // Красный архив. — 1927. — Т. 21. — С. 18.
228. Труды XXI съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Тип. и лит. М.Зимберберг и С-вья. – Т. 1: Отчет председателя съезда. Свод постановлений съезда. Протоколы заседаний съезда. Доклады, представленные съезду. – 1905.
229. Труды XXX съезда горнопромышленников Юга России. – Харьков: Печатня С.П.Яковлеваа, 1906. – Т. 1. Программа занятий XXX съезда. Список членов съезда. Отчет председателя съезда. Свод постановлений съезда. Протоколы заседаний съезда. Доклады, представленные съезду. – 1906 (разд. паг.).
230. Труды XXXI съезда горнопромышленников юга России (15-28 ноября 1906 г.). – Харьков: Тип. Б.Бенги, 1907. – Т. 1. Программа занятий XXXI съезда. Список членов съезда. Отчет председателя съезда. Свод постановлений съезда. Протоколы заседаний съезда. Доклады, представленные съезду (разд. паг.).
231. Труды XXXIU съезда горнопромышленников юга России (23 ноября – 8 декабря 1909 г.). – Харьков, 1909. Программа занятий съезда. Список членов съезда. Отчет председателя съезда. Свод постановлений съезда. Протоколы заседаний съезда. Доклады, представленные съезду. – 1909 (разд. паг.).
232. Успехи и планы правых // Одесский листок. – 1908. – № 29. – 5 февраля.
233. Хроника // Право. — 1906. — № 8. — С. 649–660.
234. Хроника // Право. — 1906. — № 29. — С. 2423.
235. Хроника // Право. — 1913. — № 21. — С. 1352–1359.
236. Хроника // Право. — 1913. — № 24. — С. 1507.
237. Хроника // Право. — 1915. — № 47. — С. 3027–3028.
238. Член Государственного Совета Д.И.Багалея (научная и общественная деятельность. К выборам в члены Государственного Совета) // Южный Край. – 1906. – 12 апреля (№ 8756). – С. 2.
239. *Шляпников А.Г.* Канун семнадцатого года. Семнадцатый год / А.Г.Шляпников. — М. : Политиздат, 1992. — 383 с.
240. *Южный Край.* – 1914. – 3 декабря.

ЛИТЕРАТУРА

241. *Алексеев А.А.* Очерк бюджетного права русских законодательных палат / А.А.Алексеев // Журн. Министерства Юстиции. — 1914. — № 9. — С. 48–100 ; № 10. — С. 1–37.
242. *Архипов И.Л.* Председатель Государственной Думы М.В.Родзянко / И.Л.Архипов // Отечественная история. – 2006. – № 3. – С. 114 – 126.

243. *Бігун Г.С., Ляшенко В.Г., Шапран Д.П.* Історія підприємництва в Україні: 1861-1917 рр.- Донецьк: ДонДУЕТ, 2007. – 187 с. (монографія).
244. *Білоконь О.І.* Громадсько-патріотична позиція Д.І.Багалія у Державній раді щодо Холмського питання / О.І.Білоконь // Багаліївські читання в НУА: [матеріали Багаліївських читань, м. Харків, 5 листоп. 1999 р.] / Харк. гуманіт ін-т «Нар. укр. акад.» [та ін.]. — Х., 1999. — С. 78–80.
245. *Білоконь О.І.* Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906 – 1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.І.Білоконь. – Харків, 2001. – 221 с.
246. *Бовыкин В.И.* Банки и военная промышленность России накануне первой мировой войны / В.И.Бовыкин // Исторические записки. Выпуск 64. – 1959. – С. 82 – 135.
247. *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І.Багалія (1921-1934 рр.) // Х.: Харк. Держ. Пед. Ін-т, 1994. – 195 с.
248. *Богдашина О.М.* Слобідський літописець історії України Д.І.Багалій / О.М.Богдашина // Український історичний журнал. – 2008. — № 1. – С.88 – 112.
249. *Болебрух А.Г., Ковальова І.Ф., Стороженко І.С.* Історія міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ: Грані, 2006. – 596 с.
250. *Бородин А.П.* Государственный совет и попытка Столыпина реформировать начальное образование / А.П.Бородин // Вопр. истории. — Алма-Ата, 1975. — № 8. — С. 49–59.
251. *Бородин А.П.* Государственный совет и попытки реформировать земство / А.П.Бородин // Исторические науки. — Алма-Ата, 1976. — Вып. 2. — С. 27–38.
252. *Бородин А.П.* Государственный совет и столыпинская программа преобразований в области местного управления, суда и начального образования : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.П.Бородин. — М., 1977. — 21 с.
253. *Бородин А.П.* Государственный Совет России (1906–1917) / А.П.Бородин. — Киров : Вятка, 1999. — 368 с.
254. *Бородин А.П.* Государственный совет России. 1906–1917 : состав и роль в истории третьеиюньской монархии : автореф. дис. ... д - ра. ист. наук : 07.00.02 / А.П.Бородин ; Киров. фил. Моск. гос. юрид. акад. — М., 2000. — 46 с.
255. *Гессен В.М.* 27 апреля 1906 — 27 апреля 1916 г. / В.М.Гессен // Право. — 1916. — № 17. — С. 1009–1012 ; № 18. — С. 1053–1060.
256. *Гессен В.М.* Основы конституционного права / В.М.Гессен. — Петроград : Обществ. польза, 1917. — 439 с.
257. *Гессен В.М.* Понятие сессии в конституционном праве России / В.М. Гессен // Право. — 1911. — № 17. — С. 1007–1019.
258. *Гессен В.М.* Четыре редакции / В.М.Гессен // Право. — 1916. — № 22. — С. 1321–1331.

259. *Гірич І. В.І.Вернадський і політичне українство / І.Гірич // Хроніка – 2000. Український культурологічний альманах. – Вип. 57 – 58. – К., 2004. – С.743 – 771.*
260. *Горенберг М. Сессия, ее начало, приостановка и закрытие / М. Горенберг // Право. — 1911. — № 42. — С. 2285–2299.*
261. *Государственные деятели России XIX – нач. XX века : биографический справочник / [сост. И.М.Миококов и др.]. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 208 с.*
262. *Государственная дума Российской империи. 1906 – 1917 гг. : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – 735 с.*
263. *Государственный совет Российской империи. 1906 – 1917 гг. : Энциклопедия. – М. : РОССПЭН, 2008. – 344 с.*
264. *Гримм Д.Д. К вопросу о временном устранении членов Государственной думы и Государственного совета на основании ст. 21 Учреждения Государственной думы / Д.Д. Гримм // Право. — 1907. — № 14. — С. 1052– 1058.*
265. *Гринчак М.О.Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 // Гринчак Маргарита Олексіївна: Дніпропетровськ, 2008. – 248 с.*
266. *Демин В.А. Верхняя палата Российской империи (1906–1917) / В.А.Демин. — М. : РОССПЭН, 2006. — 376 с.*
267. *Демин В.А. Государственный совет Российской империи: состав, полномочия, структура, механизм функционирования (1906–1917 гг.) : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / В.А.Демин. — М, 2007. — 44 с.*
268. *Дружкова І.С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в XIX – на початку XX ст. (історичний аспект): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 // Дружкова Ірина Сергіївна. – Одеса, 2004. – 220 с.*
269. *Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой 1914–1917 мировой войны / В.С.Дякин. — М. : Наука, 1967. — 373 с.*
270. *Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции / Л.К.Ерман / [отв. ред. И.И. Минц]. – М. : Изд-во «Наука», 1966. – 373 с.*
271. *Ерманский А. Крупная буржуазия в 1905-1907 г. / А.Ерманский // Общественное движение в России в начале XX в. (под ред. Л.Мартова, П.Маслова, А.Потресова). – Т. 11. – Ч. 2. – Спб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1910. – С. 30-100.*
272. *Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження). – Х.: Право, 2005. – 272 с.*
273. *Зінченко О.В. Бюджетні повноваження Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Культура народів Причерномор'я. — 2004. — № 54. — С. 305–307.*
274. *Зінченко О.В. Державна рада Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко. — Х. : Колорит, 2005. — 308 с.*

275. *Зінченко О.В.* Законодавча ініціатива Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Сіверян. літопис. — 2005. — № 1 (61). — С. 43–46.
276. *Зінченко О.В.* Законодавча діяльність Державної ради Російської імперії (1906-1917 рр.). — Х.: «НТМТ», 2010. — 180 с.
277. *Зінченко О.В.* Комісії Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Культура народів Причорномор'я. — 2005. — № 66. — С. 21–24.
278. *Зінченко О.В.* Порядок розгляду справ та діловодство Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Культура народів Причорномор'я. — 2005. — № 57— т. 2. — С. 66–68.
279. *Зінченко О.В.* Походження бюджетних повноважень Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Культура народів Причорномор'я. — 2005. — № 61. — С. 84–87.
280. *Зінченко О.В.* Походження права законодавчої ініціативи Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Культура народів Причорномор'я. — 2004. — № 52. — С. 23–27.
281. *Зінченко О.В.* Походження поняття “сесії” Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Зб. наук. пр. : Сер. Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 2005. — Вип. 18. — С. 51–56.
282. *Зінченко О.В.* Права державних радників Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Культура народів Причорномор'я. — 2004. — № 55, т. 22. — С. 15–17.
283. *Зінченко О.В.* Право запиту Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Культура народів Причорномор'я. — 2004. — № 51. — С. 102–104.
284. *Зінченко О.В.* Устрій Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Зб. наук. пр. : Сер. Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. — Х., 2004. — Вип. 17. — С. 36–41.
285. *Зінченко О.В.* Формування Загальних зборів Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Вісн. Харк. держ. акад. культури : зб. наук. пр. — Х., 2005. — Вип. 16. — С. 60–66.
286. *Зінченко О.В.* Формування особового складу Державної ради Росії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Динаміка наукових досліджень — 2003 : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., 20–27 жовт. 2003 р. — Д. О. ; Л., 2003. — Т. 2 : Право. — С. 13–15.
287. *Зінченко О.В.* Компетенція Державної ради Російської імперії 1810–1905 років / О.В.Зінченко // Наука і освіта — 2004 : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., Дніпропетровськ, 10–25 лют. 2004 р. — Д., 2004. — Т. 50 : Право. — С. 16–17.
288. *Зінченко О.В.* Структура Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О. В. Зінченко // Динаміка наукових досліджень — 2004 : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., 21–30 черв. 2004 р. — Д., 2004. — Т. 4 : Право. — С. 8–9.

289. *Зінченко О.В.* Законодавча ініціатива Державної ради Російської імперії 1906–1916 рр. / О.В.Зінченко // Наука і освіта — 2005 : матеріали VIII Міжнар. наук.- практ. конф., 7–21 лют. 2005 р. — Д., 2005. — Т. 44: Історія держави і права. — С. 27–28.
290. *Зінченко О.В.* Бюджетні повноваження Державної ради Російської імперії 1906–1916 років / О.В.Зінченко // Динаміка наукових досліджень — 2005 : матеріали IV Міжнар. наук.- практ. конф., 20–30 черв. 2005 р. — Д., 2005. — Т. 41 : Історія держави та права. — С. 35–36.
291. *Зінченко О.В.* Нагляд Державної ради Російської імперії 1906–1917 років за законністю управління державою / О.В.Зінченко // Наука та інновації — 2005 : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 17–31 жовт. 2005 р. — Д., 2005. — Т. 5. — С. 83–85.
292. *Зінченко О.В.* Захист прав державних радників Російської імперії 1906–1917 років / О.В.Зінченко // Современные научные достижения - 2007 : материалы II Междунар. науч.-практ. конф., 1–14 февр. 2007 г. — Днепропетровск, 2007. — Т. 3 : История. 2007. — С. 20–22.
293. *Зінченко О.В.* Представники України в Державній раді Російської імперії 1906 р. / О.В.Зінченко // Збірник тез доповідей XI науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, науковців, аспірантів та співробітників академії, 24–25 січ. 2007 р. / Укр. інж.-пед. акад. — Х., 2007. — Ч. 5. — С. 9.
294. *Зырянов П.Н.* Крах внутренней политики третьеиюньской монархии в области местного управления (1907-1914 гг.) : автореф. дис. ... канд ист. наук : 07. 00. 02 / П.Н.Зырянов. — М., 1972. — 30 с.
295. *Зырянов П.Н.* Петр Аркадьевич Столыпин / П.Н.Зырянов // Россия на рубеже веков : исторические портреты. — М. : Политиздат, 1991. — С. 48-78.
296. *Каменский А.Б.* Элиты Российской империи и механизмы административного управления / А.Б.Каменский // Российская империя в сравнительной перспективе : Сб. статей. — М., 2004. — С. 115-139.
297. *Каминка А.И.* Подлежит ли призвание членов Государственного Совета к присутствованию в нем ежегодному возобновлению / А.И.Каминка // Право. — 1908. — № 1. — С. 1- 6.
298. *Кашаба О.Ю.* Внесок освітян Харківщини в розвиток історичного краєзнавства в 20-х – початку 30-х років ХХ століття. — Харків: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2009. — 172 с.
299. *Ковалевский М.М.* Законодательные заимствования и приспособления / М.М.Ковалевский // Вестник Европы. — 1912. - № 5. — С. 47-72.
300. *Ковалевский М.М.* Прав ли Государственный совет, отклоняя постатейное рассмотрение проекта о волостном земском управлении? / М.М.Ковалевский // Вестник Европы. — 1914. - № 6. — С. 337-343.

301. *Ковалевский М.М.* Преемственность или прерывность законодательных работ? / М.М.Ковалевский // Юрид. вестн. – 1913. – Кн. 1. – С. 76-83.
302. *Ковалевский М.М.* Спасительный тормоз или гибельная запруда? / М.М.Ковалевский // Вестник Европы. – 1914. - № 4. – С. 196-210.
303. *Корелин А.П.* Сергей Юльевич Витте / А.П.Корелин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М.: Госполитиздат, 1991. – С. 8-47.
- 304 *Корзун В.П.* Южнороссийская горнопромышленная буржуазия и рабочее законодательство (1905-1907) / В.П.Корзун. Из истории буржуазии в России: сборник статей. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1982. – С. 79-93.
305. *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность / В.В.Кравченко. – Х.: Основа, 1990. – 176 с.
306. *Кравченко В.В.* Передмова: Д.І.Багалій в світлі і тіні своєї «Автобіографії» // Д.І.Багалій. Вибрані праці.. – У 6 т. – Т. 1. – С. 56.
307. *Кравченко В.В.* «Славних прадідів великих...» / В.В.Кравченко // Історія Слобідської України / Д.І.Багалій. – Х., 1993. – С. 6-12.
308. *Кравченко В.В.* Харківський університет, В.Н.Каразін і Д.І.Багалій (короткий історіографічний нарис) // Д.І.Багалій. Вибрані праці. – У 6 т. – Т. 3. – С. 5-52.
309. *Крутіков В.В.* Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / Володимир Володимирович Крутіков. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
310. *Крутіков В.В.* Гірничопромислова буржуазія України в початковий період революції 1905-1907 рр. / В.В.Крутіков // Дослідження з історії Придніпров'я: соціальні відносини та суспільна думка: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 74-82.
311. *Лаверычев В.Я.* Царизм и рабочий вопрос России 1861-1917 гг. / Лаверычев Владимир Яковлевич. – М.: Мысль, 1972. – 310 с.
- 312 *Лазаревский Н.И.* Влияние закрытия сессии или окончания легислатуры на судьбы законопроектов, принятых палатами / Н.И.Лазаревский // Право. – 1907. - № 48. – С. 3066-3077.
313. *Лазаревский Н.И.* Второе учреждение Государственной Думы. Реформа Государственного Совета / Н.Лазаревский // Право. – 1906. - № 10. – С. 856-865.
314. *Лазаревский Н.И.* Конституция 20-го февраля / Н.И.Лазаревский // Право. – 1906. - № 8. – С. 653-662.
- 315..*Ландау Б.* Запросы и вопросы в Государственной Думе / Б.Ландау // Журн. Министерства Юстиции. – 1910. - № 6. – С. 176-193.
316. *Левенсон М.Л.* Государственный совет (портреты и биографии) / М.Л.Левенсон. – Спб., 1907. – 149 с.
317. *Миндлин Александр.* Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев 1762-1917. Справочник персоналий. – Спб.: Алетейя, 2007. – 392 с.

318. *Нольде Б.Э.* Законодательный почин по русскому праву / Б.Э.Нольде // *Право.* – 1911. - № 44. – С. 2413-2424; № 45. – С. 2473-2483; № 46. – С. 2545-2559.
319. *Нольде Б.Э.* Понятие сессии в русском государственном праве / Б.Э.Нольде // *Право.* – 1911. - № 30. – С. 1673-1682; № 31. – С. 1715-1724.
320. *Нольде А.* Порядки австрийского парламента / А.Нольде (барон) // *Журнал Министерства Юстиции.* – 1906. - № 3. – С. 197-224.
321. *Обнинский В.П.* Последний самодержец: очерк жизни и царствования императора России Николая II / В.П.Обнинский. – М.: Республика, 1992. – 219 с.
322. *Ольденбург С.С.* Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. – М.: Терра, 1992. – 641 с.
323. *Остапенко Є.О.* М.Ф. фон Дітмар – підприємець та громадський діяч / Є.О.Остапенко // *Збірник наукових праць Хар-го нац. Пед. Ун-ту ім. Г.С.Сковороди.* – 2009. – Вип. 35. - С. 68-73.
324. *Постернак О.О.* Буржуазія південних губерній Російської імперії під час революції 1905-1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 – *всесвітня історія.* – Одеса, 2010. – 268 с.
325. Репресоване краєзнавство:Збірник статей. – К.: Рідний край: ХРВВ, 1991. – 492 с.
326. Санкт-Петербургское юридическое общество // *Право.* — 1913. — № 21. — С. 1357.
327. *Сергеевич В.И.* Всеобщее избирательное право / В.И.Сергеевич // *Журнал Министерства Юстиции.* – 1906. - № 5. – С. 81-122.
328. *Смирнов А.Ф.* Государственная Дума Российской империи 1906-1917 гг. / А.Ф.Смирнов. – М.: Книга и бизнес, 1998. – 624 с.
329. *Соколов К.Н.* О роспуске парламента / К.Н.Соколов // *Право.* – 1907. - № 31. – С. 2073-2084; № 32. – С. 2121-2129; № 42. – С. 2693-2700; № 43. – С.2745-2762.
330. *Соколов К.Н.* Роль верхней палаты в системе парламентаризма / К.Н.Соколов // *Журнал Министерства Юстиции.* – 1909. - № 5. – С. 111-149.
331. *Соколов К.Н.* Этюды о парламентаризме / К.Н.Соколов // *Вестник права.* – 1906. – Кн. 3. – С. 54-140; Кн. 4. – С. 1-69.
332. *Стогов Д.И.* Правомонархические салоны Петербурга-Петрограда (конец XIX – начало XX века). – Спб.: Д.Булавин, 2007. – 312 с.
333. *Стрілюк О.Б.* Національна політика П.А.Столипіна: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / О.Б.Стрілюк. – Чернігів, 2008. – 229 с.
334. *Фомин П.И.* Горная и горнозаводская промышленность Юга России / Петр Иванович Фомин. – Харьков: Хозяйство Донбасса, 1924. – Т. 2. - 202 с.
335. *Фон-Резон А.К.* Об особенных правах выборных членов Государственного Совета и членов Государственной Думы / А.К.Фон-

- Резон // Журнал Министерства Юстиции. – 1909. - № 7. – С. 1-67; № 8. – С. 65-128; № 9. – С. 100-151.
336. *Шепелев Л.Е.* Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Леонид Ефимович Шепелев. – Л.: Наука, 1987. – 272 с.
337. *Шилов Д.Н.* Государственные деятели Российской империи 1802-1917: библиограф. Справочник / Д.Н.Шилов. – Спб.: Д.Булавин, 2002. – 936 с.
338. *Щербініна О.В.* Регіональна представницька організація – З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії / О.В.Щербініна // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2003. – Вип. УІ. – С. 85-91.
339. *Юртаева Е.А.* Государственный совет России (1906-1917 гг.) / Е.А.Юртаева. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 200 с.
340. *Яснопольский Л.* К характеристике нашего бюджетного права / Л.Яснопольский // Право. – 1909. - № 1. – С. 16-23; № 6. – С. 357-265; № 8. – С. 481-191; № 11. – С. 669-680; № 25. – С. 1489-1497.
341. *Яснопольский Л.* К вопросу о нашем бюджетном праве / Л.Яснопольский // Право. – 1909. - № 6. –С. 357-365.
342. *Яснопольский Л.* Соотношение между нижней и верхней палатами в области бюджета / Л.Яснопольский // Право. – 1909. - № 37. – С. 1953-1968.
343. *Яшунский И.* Выборы комиссий в Государственном Совете / И.Яшунский // Право. – 1907. - № 48. – С. 3077-3087.
344. *Яшунский И.* Понятие думской сессии / И.Яшунский // Право. – 1914. - № 45. – С. 3033-3039.
345. *Яшунский И.* Право Думы и Государственного Совета по отношению к бюджету / И.Яшунский // Право. – 1908. - № 28. – С. 1549-1556.
346. *Яшунский И.* Сессия Государственной Думы / И.Яшунский // Право. – 1909. - № 22. – С. 1371-1378.
347. *Яшунский И.* Юридические вопросы в государственных росписях на 1914 и 1915 гг. / И.Яшунский // Право. – 1915. - № 14. – С. 1001-1014; № 15. – С. 1084-1092.

Наукове видання

**Зінченко
Олена Володимирівна**

**ПРЕДСТАВНИКИ УКРАЇНИ
В ДЕРЖАВНІЙ РАДІ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ
1906 – 1917 рр.**

Монографія

Друкується в авторській редакції

ISBN 978-617-578-107-4

ББК 67.300.6

УДК 340.134(470+571)"1906-1917"

Підписано до друку 20.11.2012.

Формат 60×64 1/16. Папір 80 г/м². Гарнітура Таймс New Roman.

Ум.-друк. арк. – 17,25

Наклад – 300 прим.

Видавництво «НТМТ»

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1748 от 15.04.2004 р.

61072, г. Харьков, пр. Ленина, 58, к. 106.

Тел. (057) 763-03-80, 763-03-72

Віддруковано в друкарні ТОВ «Цифра принт»

на цифровому лазерному комплексі Xerox DocuTech 6135.

Свідоцтво про Державну реєстрацію А01 № 432705 от 3.08.2009 р.

Адреса : м. Харків, в ул. Культури, 22-Б. Телефон : (057) 7861860.